

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

ACTA UNIVERSITATIS
LATVIENSIS

Psiholoģija Psychology

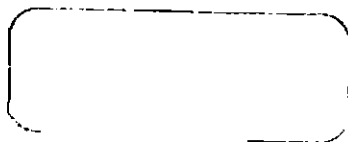
664

ISSN 1407-2157

**LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI**

664. SĒJUMS

Psiholoģija

UDK 15(082)
Ps 440

Galvenā redaktore Solveiga Miezīte

Redkolēģija

Sandra Sebre, Ārija Karpova, Juris Dragūns (Pensilvānijas Universitāte, ASV), Artūrs Kroplis (Hamburgas Universitāte, Vācija), Rimas Kačunas (Viļņas Universitāte, Lietuva), Anita Pīpere (Daugavpils Universitāte), Malgožata Raščevska, Viesturs Reņģe, Ivars Austers

Literārā redaktore Brigita Ceplīte

Maketētāja Inta Eihmane

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama
Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes
Psiholoģijas nodaļas atļauja
Citējot atsauce uz izdevumu obligāta

Saturs

<i>Viesturs Reņģe, Ivars Austers.</i> Sociālie priekšstati par zinātni	7
<i>Aleksandrs Koļesovs.</i> Laika perspektīvas koncepcijas psiholoģijā	21
<i>Kristīne Maslovska.</i> Tuva cilvēka zaudējums: Risks un iespējas	29
<i>Sandra Sebre, Ieva Gundare, Maija Pļaveniece.</i> Piesaistes stili, pašcieņa, empātija un tolerance	55
<i>Anika Miltuze.</i> Mātes un meitas savstarpējo attiecību raksturojums	69
<i>Malgožata Raščevska, Sarmīte Voitkāne, Solveiga Miezīte.</i> Saistība starp praktisko intelektu, psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem	89
<i>Sarmīte Voitkāne.</i> Pirmā kursa studentu psiholoģiskās adaptācijas rādītāju saistība ar piesaistes veidiem un sociālo atbalstu	122
<i>Uldis Pāvuls.</i> Saistība starp lojalitāti pret organizāciju un apmierinātību ar darbu	147
<i>Uldis Pāvuls, Viesturs Reņģe.</i> Saistība starp apmierinātību un atalgojumu un lojalitāti pret organizāciju bankās un skolās	167

Contents

<i>Viesturs Reņģe, Ivars Austers.</i> Social representations of science	7
<i>Aleksandrs Koļesovs.</i> Conception of time perspective in psychology	21
<i>Kristīne Maslovska.</i> Loss of a close person: Risks and opportunities	29
<i>Sandra Sebre, Ieva Gundare, Maija Pļaveniece.</i> Attachment style, self-esteem, empathy, and tolerance	55
<i>Anika Miltuze.</i> Characteristics of mothers' and daughters' relationships	69
<i>Malgožata Raščevska, Sarmīte Voitkāne, Solveiga Mieziņa.</i> Relationship between practical intelligence, psychological well-being, and social adjustment	89
<i>Sarmīte Voitkāne.</i> Relationship between level of psychological adaptation, adult attachment style, and social support for first-year university students	122
<i>Uldis Pāvuls.</i> Relationship between organizational commitment and job satisfaction	147
<i>Uldis Pāvuls, Viesturs Reņģe.</i> Relationship between pay satisfaction and organizational commitment in banks and schools	167

Sociālie priekšstati par zinātni

Viesturs Reņģe un Ivars Austers

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasta adrese korespondencei: vrenge@lanet.lv

Sociālie priekšstati ir vērtību, ideju un kolektīvi praktizēto domāšanas un spriešanas formu kopums, kura ļauj cilvēkiem saprast, strukturēt un komunicēt pasaulē notiekošo. Sociālie priekšstati ir kognitīvas sistēmas ar savu loģiku un valodu. Tie nepārstāv vienkārši "uzskatus par" "tēlus" vai "attieksmes pret", bet gan "teorijas" un "zināšanu nozares", gatavas atklāt un organizēt realitāti. Sociālie priekšstati var būt gan kopēji visai sabiedrībai vai nācijai, vai arī tie var būt diferencētas zināšanu struktūras, kuras ir kopējas kādām specifiskām grupām. Šie priekšstati ir preskriptīvi, tie nosaka cilvēku kognitīvās darbības. Cilvēki bieži vien neapzinās šo determinētību un dēvē šos priekšstatus par "veselo saprātu". Raksts apkopo teorētiskās zināšanas, kas ļautu turpmāk veikt empīriskus pētījumus par zinātnes vietu sociālo priekšstatu kognitīvajā sistēmā, izvirzīt pieņēmumus par šīs sistēmas veidošanās īpatnībām Latvijas apstākļos.

Atslēgas vārdi: sociālie priekšstati, sociālais konstrukcionisms, sociālā izziņa, zinātne

Social representations are values, ideas, and collectively practiced forms of cognitions shared within a society, which facilitate the understanding and communication of the knowledge of the world. Social representations are cognitive systems with their own language and logic. They do not simply represent "beliefs about" "images" or "attitudes" instead, they are "theories" and "knowledge systems" ready to organize reality. They also mediate behavior – determine group communication within a group, denote values, regulate behavior. Social representations may be both common for the whole nation (society), and may act as knowledge structures enhancing the differentiation between social groups. Social representations are prescriptive with respect to human cognition, however, people often are not able to be aware of this determination and call it "common sense". The paper is aimed at reviewing the relevant theoretical knowledge to form a basis for empirical studies of social representations of science in Latvia, and to develop assumptions concerning the development of the cognitive structures representing science.

Keywords: social representations, social constructionism, social cognition, science

Jau kopš 18. gadsimta zinātne pastāv kā nozīmīgs sociālais institūts, kas tiek uztverts kā objektīvas patiesības avots. Zinātniskie jēdzieni tiek pretstatīti sadzīviskajiem priekšstatiem (Vigotskis, 2002), zinātniskās teorijas – "veselā saprāta" teorijām (Moscovici, 1981). Zinātniskais, atšķirībā no pārliecības vai

ticības jautājumiem, ir ar zinātniskām metodēm (novērošanu un eksperimentu) pierādītais (Webster, 1993). Apzīmējumi "zinātne" un "zinātnisks" ir kļuvuši par sava veida ticamības un drošības garantu.

Ja vēl 19. gadsimtā varēja runāt par vienotu priekšstatu par to, kas ir zinātne, tad jau 20. gadsimtā šī vienprātība pamazām sāka zust. Postmodernisma tendences kultūrā, filozofijā un zinātnes filozofijā (Derrida, Foucault & Lyotard) apstiprina un veicina viedokļu daudzveidību šajā jautājumā (Woods, 1999). Tiek nopietni apšaubīta pozitīvistiski empīriskā zinātnes koncepcija ar tās balstīšanos uz empīriskiem pētījumiem kā objektīvas patiesības avotu (Gergen, 1994). Tradicionālā zinātne tiek uzskatīta par sociālo konvenciju kopumu, kas ir veidojies Rietumu kultūrā noteiktā vēsturiskā periodā. Šādi uzskati sāk parādīties ne tikai sociālajās zinātnēs (sociālais konstrukcionisms), bet arī dabaszinātnēs (Lyotard & Quinne pēc Smith, 2001,). Zinātne tiek uztverta kā viena no sociālajām konvencijām, kas var pretendēt uz patiesību tik pat lielā mērā kā citas sociālās konvencijas – mitoloģija, folklorā, okultisms (Gergen, 1994).

Zinātnes (ar to saprotot pozitīvistiski empīrisko zinātni) "monopolitāsības" uz patiesību tiek gan apšaubītas, gan zinātnes jēdziens tiek attiecināts uz ļoti plašu zināšanu un priekšstatu loku (okultās zinātnes, ezotēriskās zinātnes, astroloģija kā zinātne utt.). Latvijā tradicionālos priekšstatus par zinātni aicina pārskatīt dabaszinātnieki, matemātiķi, psihologi. LZA akadēmiķis, fiziķis Edgars Imants Siliņš, raksta par domu un uzskatu plurālisma nepieciešamību zinātnē: "Lai sabiedrības izdzīvotu, ir jānostiprina to imunitāte pret "vienīgajām patiesībām" un to sludinātājiem." (Siliņš, 1999, 481. lpp.). Zinātnē ir jāvadās no četrām esamības pasaļu modeļiem, kurā ietilpst Materiālā Pasaule un trīs Gara Pasaules. Šīs trīs Gara Pasaules veido Kosmiskā Gara pasaule, Cilvēka Subjektīvās apziņas Gara Pasaule un Cilvēces garīgās kultūras mantojuma Objektīvo zināšanu Pasaule" (Siliņš, 1999, 446. lpp.). Cits LZA akadēmiķis, matemātiķis Andris Buiķis, norāda uz ezotērikas un zinātnes ciešo saistību, ezotēriju kā jaunu, radošu ideju avotu zinātnē (Buiķis, 2001). Līdzīgās domās ir arī daži no Latvijas psihologiem, piedāvājot izstrādāt "uz ezotērisko un garīgi ētisko sistēmu bāzes balstītus parapsiholoģijas zinātniskos metodoloģiskos pamatus. Šai sistēmai jābūt vērstai uz notiekošo parādību un to kompleksās iedarbības izpēti pretstatā vulgāri socioloģiskajiem un uz seku analīzi balstītajiem priekšstatiem. (Vidnere, 1994, 5. lpp.). Arī G. Svence rosina atteikties no tradicionālajiem empīriskajiem pētījumiem psiholoģijā, pievērsties "jaunā viļņa" psiholoģijai – akmeoloģijai (Svence, 2003).

Atsauksmās uz zinātni ir bieža, bet var pieņemt, ka priekšstati par to, kas ir zinātne un "zinātnisks" var būt visai atšķirīgi. Ja šajā jautājumā nav vienprātības pašiem zinātniekiem, tad vēl lielāka viedokļu daudzveidība var būt sabiedrībā kopumā. Ikdienas sarunās cilvēki dzīvi apspriež dažādas zinātnē pētītas parādības (piemēram, globālā sasilšana, klonēšana, depresija), lieto zinātnē pieņemtus jēdzienus (piemēram, enerģija, gēni, psiholoģiskie faktori). Tas, kā cilvēki ikdienā

izprot šīs parādības un jēdzienus, var pat būtiski atšķirties no zinātniskās izpratnes. Tajā pašā laikā tieši cilvēku ikdienas domāšana un izpratne, nevis zinātnieku viedoklis, bieži vien nosaka sabiedrībai svarīgu jautājumu risināšanu.

Franču psihologa Serža Moskoviči (Serge Moscovici) izstrādātā sociālo priekšstatu teorija paver iespējas veselā saprāta "teoriju" (arī zinātnes) pētījumiem. Sociālie priekšstati (social representations) ir veselā saprāta "teoriju" formā sabiedrībā vispārpieņemtās sociālas idejas, kuru galvenā funkcija ir padarīt pasauli jēgpilnu un atvieglot komunikāciju. Pats sociālā priekšstata jēdziens ir Moskoviči (Moscovici, 1972) veiktā franču sociologa Emila Dirkema socioloģiskā koncepta "kolektīvā psihe" sociāli psiholoģiskā adaptācija. E. Dirkems uzskatīja, ka sociālos faktus var iedalīt sabiedrības "materiālajā substrātā" – iedzīvotāju blīvums, savstarpējo kontaktu biežums un intensitāte, komunikācijas kanāli u. tml. un "kolektīvajos priekšstatos" – kolektīvajā jeb kopīgajā apziņā (zinātne, reliģija, mīti, telpas un laika kategorijas utt.). Sociālie fakti pastāv neatkarīgi no indivīda, tie ir jāaplūko kā lietas. Tos, pēc Dirkema domām, ir iespējams pētīt ar objektīvām metodēm, līdzīgi, kā tas ir dabaszinātnēs. Moskoviči uzskata, ka šāda izpratne ir pārāk plaša un mēģina sašaurināt to – jāpēta, kā tiek iegūtas jaunās zināšanas un kā tās komunikācijas ceļā apvienojas ar jau esošajām zināšanām. Moskoviči norāda, ka sociālie priekšstati "...nepārstāv vienkārši uzskatus par kaut ko, tēlus, vai attieksmes pret kaut ko, bet gan teorijas un zināšanu nozares, kas ir gatavas atklāt un organizēt realitāti." (Moscovici, 1972).

"Ar sociālajiem priekšstatiem mēs saprotam jēdzienu, apgalvojumu un skaidrojumu kopumu, kas rodas ikdienas dzīvē starppersonu komunikācijas gaitā. Mūsdienās tie ir tradicionālo sabiedrību mītu un ticējumu ekvivalents; var teikt, ka tie ir veselā saprāta mūsdienu versija. (Moscovici, 1981, p. 181). Sociālie priekšstati kā "vērtību, ideju un paradumu (practices) sistēma ir ar divējādu funkciju: pirmkārt, nodibināt kārtību, kura ļauj indivīdiem orientēties materiālajā pasaulē un veidot to; otrkārt, atvieglo komunikāciju starp kopienas locekļiem, nodrošinot viņiem viņu pasaules, individuālās un grupas vēstures dažādo aspektu nosaukšanas un klasifikācijas kodu. (Moscovici, 1973, p. xiii).

Apzīmējums "sociālie" tiek lietots, lai norādītu, ka šie priekšstati ir pastāvīgu sarunu diskursa rezultāts (no tērzēšanas pie kafijas tases līdz masu mēdijiem) un ir pielāgoti cilvēku mijiedarbības plūsmai (Moscovici, 1984). Bez tam sociālie priekšstati visupirms ir atskaites punkti. Tie nodrošina pozīciju jeb perspektīvu, no kuras indivīds vai grupa var novērot un interpretēt notikumus, situācijas utt. Komunikācijā tiek izmantoti atslēgas vārdi, kas atbilst noteiktiem sociālajiem priekšstatiem. Piemēram, izteikums: "Es esmu Skorpions" būs nozīmīgs un saprotams tikai tiem, kam ir līdzīgas zināšanas astroloģijā.

Sociālie priekšstati var būt kopīgi gan visai sabiedrībai, nāciji gan kādām specifiskām grupām. Šie priekšstati ir preskriptīvi, tie nosaka cilvēku sociālās darbības. Cilvēki bieži vien neapzinās to determinētību un dēvē šos priekšstatus par veselo saprātu (common-sense). Sociālie priekšstati tiek ģenerēti ar divu procesu palīdzību: noenkurošanu (anchoring) un objektivāciju (objectification). Noenkurot

nozīmē klasificēt un apzīmēt (*to label*). Viss, kas nav klasificēts un nosaukts, šķiet svešs un tāpēc – draudīgs. Pirmais solis, lai pietuvinātu objektu sev, ir to apzīmēt ar kādu sev ierastu vārdu. Piemēram, psihoanalīze var tikt saistīta ar grēksūdzi (Moscovici, 1984). Pēc plašsaziņas līdzekļiem spriežot, daļai Latvijas iedzīvotāju Eiropas Savienība saistās ar Padomju Savienību; astronomija ar astroloģiju; psiholoģija ar psihiatriju. Šāda kategorizācija nozīmē reprezentāciju. "Reprezentācija ir galvenokārt klasifikācijas un nosaukšanas process, saistības veidošana starp kategorijām un to apzīmētājiem." (Moscovici, 1981, p. 193). Šajā procesā katram objektam (personai, notikumam, procesam, lietai, stāvoklim) tiek piešķirta noteikta pozīcija vai negatīva vērtība un attiecīga pozīcija hierarhijā.

Ja klasificēšana tikai intuitīvi ļauj spriest, vai objekts ir "normāls" vai "nenormāls", "labs" vai "slikts" nosaukšana (apzīmēšana) padara nezināmo konkrētāku un ļauj šo apzīmējumu izmantot komunikācijā. Klasificētu objektu var aprakstīt, piedēvēt tam noteiktas īpašības, atšķirt no citiem objektiem. Moskoviči norāda uz nominālisma tendenci mūsdienu sabiedrībā – visu nosaukt kādā konkrētā vārdā. Tāpat kā vārdā uzsvars tiek likts uz kādu zilbi, arī sociālajā priekšstatā kāds vārds tiek izcelts kā figūra, un pārējie vārdi kalpo par fonu, tikai precizē jau apzīmēto tēmu. Nosaukšana faktiski nozīmē kategorizāciju, jauns nosaukums nozīmē jaunu kategoriju. Pats nosaukums var izraisīt noteiktas asociācijas un attieksmi (Moscovici, 2000). Piemēram, vēl isti neizprastā Eiropas Savienība var tikt saistīta ar jau zināmo Padomju Savienību ("no vienas Savienības ārā, otrā iekšā") radot negatīvu attieksmi pret to.

Objektivācija ir "process, ar kura palīdzību nepazīstami un abstrakti viedokļi, idejas un tēli tiek pārvērsti konkrētās un objektīvās veselā saprāta realitātēs. (Moscovici, 1984, p.38). Tādejādi tēli no domas elementiem kļūst par realitātes elementiem. Tā ir abstrakciju pārvēršana kaut kā tādā, kas ir tikpat kā taustāms, gandrīz fizisks. Tas, kas pastāv mūsu domās, pārvēršas kaut kā tādā, kas pastāv dabā. Piemēram, "kompleksi" un "neirozes" tiek uztverti kā kādas objektīvi pastāvošas "lietas", kas ietekmē cilvēkus. Objektīvācijas process ir saistīts ar cilvēku tendenci vienkāršot sarežģītu informāciju kognitīvo elementu "figuratīvā kodolā", kurš tiek saglabāts atmiņā un ir pieejams nepieciešamības gadījumā (Augoustinos & Walker, 1995). Objektīvācijā liela nozīme ir masu mēdijiem, kas veido masu kultūru. Šī kultūra savukārt tiek uztverta kā veselais saprāts.

Moskoviči un Hjūstons (Moscovici & Hewstone, 1983) apraksta trīs eksternālos procesus, ar kuru palīdzību zināšanas tiek pārveidotas veselajā saprātā jeb sociālajos priekšstatos: personificēšana (personification of the knowledge), metaforizēšana (figuration) un ontoloģizēšana (ontologizing). Personificēšana ir idejas saistīšana ar konkrētu tēlu, piemēram, psihoanalīze – Freids, relativitātes teorija – Einšteins, (Moscovici, 1976, 1981). Metaforizējot apzīmējums, abstrakcija tiek saistīta ar konkrētu metaforu. Piemēram, Eiropas Savienība – "piena upes" un "sviesta kalni"; apziņa un zemapziņa – augša un apakša; karš Irākā un Afganistānā – "cilvēku vairogs" (Moscovici & Hewstone, 1983). Latvijā daļai

iedzīvotāju "Maslova piramīda" nozīmē personības vajadzības. "Skrundas monstros" – radaru. Parādās tēls, kas reproducē konceptuālo struktūru redzamā veidā. Ontoloģizēšanas procesā teorētiskam jēdzienam tiek piešķirtas fiziskas īpašības, tas tiek padarīts par kaut ko reāli pastāvošu. Piemēram, "neiroze" tiek uztverta kā kaut kas tāds, kas cilvēkā attīstās un pamazām pārņem viņu savā varā (Moscovici, 1984). Latvijā kā ar realitātēm nereti operē ar tādiem jēdzieniem kā "eirokrātija", "aura" "tautas gars" "psihiskā enerģija"

Sociālo priekšstatu teorija veidojās, pētot priekšstatus par psihoanalīzi Francijas sabiedrībā 20. gs. 50. gados (Moscovici, 1976). Turpmākie pētījumi tika veltīti sociālajiem priekšstatiem par veselību un slimībām. Klodīnes Herclihas (Herzlich, 1976) pētījumos noskaidrojās, ka cilvēki uztver slimību kā kaut ko ārēju, kas cilvēkam "uzbrūk", it īpaši lielās pilsētās ar to neveselīgo gaisu un vidi. Pētījuma dalībnieki uzskatīja, ka indivīda iekšējie faktori tikai nosaka, cik lielā mērā cilvēks ir spējīgs aizsargāties pret slimības uzbrukumu. Pats indivīds tiek uztverts kā veselības avots. Veselība – tas ir kaut kas iekšējs, dabisks, individuāls, slimība – ārējs, nedabisks, sabiedrisks. Tieši Herclihas pētījumi padarīja sociālo priekšstatu pieeju populāru, jo tie bija pirmie pētījumi, kas tika publicēti arī angļu valodā (Flick, 2000).

Denisa Žodelē (Jodelet) pētīja lauku iedzīvotāju sociālos priekšstatus par garīgi slimajiem. Viņa konstatēja, ka šie priekšstati vairāk balstās uz tradicionālajiem uzskatiem par "vājprātu" nevis uz iespaidiem par šo cilvēku reālo uzvedību (Jodelet, 1984, 1991). A. De Rosa (De Rosa, 1987, 1991) secināja, ka priekšstati par psihiskajām slimībām pārsvarā saistās ar sociālo normu neievērošanu, nevis ar medicīnisku raksturojumu.

Pēdējos desmit gados sociālo priekšstatu pētījumu sfēra aizvien paplašinās gan saturiskā, gan metodoloģiskā ziņā. Sociālo priekšstatu pētījumus nosacīti var iedalīt divās grupās. Pirmās grupas darbos tiek pētīts konkrētu, sabiedrībā nozīmīgu sociālo priekšstatu saturs. Pie šīs grupas pētījumiem ir pieskaitāmi tādi sociālo priekšstatu pētījumi kā jau minētie veselība un slimība (Foster, 2001; Galli & Fasanelli, 1995; Joffe, 1995; Morant, 1995, 1996, 1998; Nascimento-Schulze & Garcia, et. al., 1995; Zani, 1993), Eiropa un Eiropas Savienība (Barret, 1996; Cinnirella, 1997; Hilton & Erb, et. al. 1996; Huici & Ros, et. al. 1997; Rutland, 1998), nacionālā un kolektīvā identitāte (Augoustinos, 1993; Orfali, 2000), demokrātija (Markova, Moodie & Plichotva, 2000), visums (Nascimento-Schulze, 1999), informāciju tehnoloģijas (Chaib, 2000), intelekts (Raty, 2001), sociālā struktūra (Augoustinos, 1993; Rammer, 1999).

Otro grupu veido pētījumi par sociālo priekšstatu veidošanos un attīstību ontogēnēzē (Barrett, 1996; Emler & Ohana, 1993; Duveen, 1997; Leman, 1998; Leman & Duveen, 1999; Rutland, 1998). Šajos pētījumos galvenokārt tiek salīdzināti sociālie priekšstati dažāda vecuma bērnu grupās. Šis virziens ir aizsākts, balstoties uz Piažē (Piaget) pētījumiem par to, kā veidojas bērna priekšstati par pasauli (Piažē, 2002). Lai gan sociālo priekšstatu attīstība tiek aplūkota kā sociālās izziņas

attīstības sastāvdaļa (Durkin, 1995), šajā grupā pētījumu skaits pagaidām ir mazāks nekā pirmajā grupā. Līdz šim nav veikti longitudināli sociālo priekšstatu attīstības pētījumi, ir tikuši pētīti sociālie priekšstati dažāda vecuma grupās.

Pētījumi galvenokārt tiek publicēti gadskārtējā interneta izdevumā „Papers on Social Representations” (no 1992. gada) un atsevišķos rakstu krājumos (Breakwell & Canter (eds.), 1993; Duveen & Lloyd (eds.), 1990; Chaib & Orfali (eds.), 2000), kā arī žurnālā „European Journal of Social Psychology”

Lai gan sociālo priekšstatu pētījumi ir sākušies arī Amerikā un Austrālijā, taču galvenokārt tie tiek veikti Eiropā. Tas apstiprina Vilema Duāza (Doise, 1986) norādītās atšķirības amerikāņu un eiropiešu sociālpsiholoģiskajos pētījumos. Amerikāņu sociālā psiholoģija galvenokārt ir orientēta uz atsevišķa individa sociālās izziņas mehānismu un šo indivīdu mijiedarbības analīzi konkrētās situācijās. Sociālie psihologi Eiropā savos pētījumos cenšas ņemt vērā indivīdu sociālo pozīciju atšķirības, piederību dažādām grupām, ideoloģijas noteikto individa uzskatu, vērtību un normu sistēmu (Doise, 1986). Teiktais pilnībā attiecas uz sociālo priekšstatu teoriju un tās ietvaros veiktajiem pētījumiem. Pats sociālo priekšstatu teorijas pamatlicējs Moskoviči uzskata, ka sociālo priekšstatu pētījumiem ir jānovērš līdz šim pastāvējusī vienpusība sociālās izziņas psiholoģijā, pievēršanās tikai abstraktām sociālās informācijas apstrādes likumsakarībām (Moscovici, 1984).

Moscoviči savos pirmajos sociālo priekšstatu pētījumos par psihoanalīzi izmantoja psihoanalīzei veltīto preses publikāciju analīzi un aptauju. Moskoviči uzskata, ka sociālo priekšstatu pētījumos ir ļoti plašas kvalitatīvo un kvantitatīvo metožu izmantošanas iespējas. Viņa galvenā atziņa – jāpēta cilvēku ikdienas domāšana un spriedumi, šim nolūkam izmantojot ikdienas sarunu (diskursa) analīzi, masu mēdiju sniegtās informācijas analīzi, veicot aptaujas un padziļinātas intervijas (Moscovici, 1984). Analizējot iepriekšminētos pētījumus, var secināt, ka visbiežāk izmantotās metodes ir šādas: aptaujas, intervijas ar atvērtajiem jautājumiem, vārdu asociāciju metode, attieksmju mērīšana, semantiskais diferenciālis, zīmējumi, masu mēdiju (īpaši preses) analīze. Iegūtie dati tiek analizēti ar kontentanalīzes un faktoranalīzes palīdzību. Dalībnieku skaits pētāmajās grupās variē no vairākiem tūkstošiem (Moscovici, 1976) līdz dažiem desmitiem. Izlases tiek veidotas tā, lai tajās būtu līdzīgs skaits abu dzimumu pārstāvju, tiek ņemta vērā piederība noteiktam sabiedrības slānim, profesijai, arī tautībai

Neraugoties uz savu pieaugošo popularitāti Eiropā, sociālo priekšstatu pieeja ir izpelnījies visai asu kritiku, galvenokārt no sociālā konstrukcionisma pieejas pārstāvjiem. Sociālais konstrukcionisms atspoguļo postmodernisma tendenci psiholoģijā. Tas vēršas pret pozitīvistiski empirisko psiholoģiju kā politiski angažētu. Pēc sociālo konstruktīvistu domām tradicionālā psiholoģija satur rasisiskas vērtības, slavina egoistisku vai narcistisku dzīvesveidu, noliedz alternatīvas Rietumu individuālismam (Gergen, 1992, 1994, 1997). Šai kritikai tiek pakļauta arī sociāli kognitīvā pieeja psiholoģijā. Cilvēki tiek pētīti mākslīgi radītos laboratorijas apstākļos atrautībā no dabiskās vides un diskursa (Harre &

Secord, 1972). Pētījumi balstās uz priekšstatu par indivīda iekšējo pasauli, kas ir neatkarīgs no sociālās vides (Kvale, 1996). Galvenās sociālā konstrukcionisma vadlīnijas psiholoģijā ir šādas: akcents uz kvalitatīvajām un interaktīvajām nevis uz eksperimentālajām un statistiskajām metodēm; pētījumu validitātes kritērijs ir nevis to empīriskā verifikācija, bet gan tas, ko šie pētījumi dod cilvēku labklājības veicināšanai sabiedrībā; zināšanas ir jāvērtē pēc to praktiskuma – vai tās palīdz sasniegt sabiedrībai nozīmīgus mērķus (Gergen, 1992; Kvale, 1996).

Moskoviči sociālo priekšstatu teorijā saskatāmas ar sociālo konstrukcionismu kopīgas iezīmes: fokusēšanās uz sociālo diskursu, pievēršanās “veselā saprāta” pētījumiem, lingvistisko aspektu uzsvēršana, sociālā konteksta nozīmes pasvīturošana, sociālo priekšstatu veidošanās sociālās konstruēšanas ceļā. Ņemot vērā šīs iezīmes, Moskoviči teoriju varētu aplūkot kā “maigākā” sociālā konstrukcionisma – kontekstuālā konstruktīvisma – paveidu (Smith, 2001). Tajā pašā laikā sociālie konstrukcionisti uzskata, ka Moskoviči sociālo priekšstatu teorija ir tikai “pārrakstīta” kognitīvā paradigma sociālajā psiholoģijā (Gergen, 1997). Līdz ar to pret kognitīvo pieeju vērsta kritika tiek attiecināta arī uz sociālo priekšstatu teoriju.

Kritika galvenokārt apšaubā pašu sociālā priekšstata jēdzienu (Jahoda, 1988; Harre, 1984; Semin, 1996). Apzīmējums *sociālais* tiek izmantots dažādās nozīmēs, līdz ar to ietverot sociālo priekšstatu kategorijā ļoti atšķirīgas un pat pretrunīgas pieejas. Priekšstats var būt par kaut ko sociālu (notikumu, parādību, procesu), bet vārds *sociāls* var norādīt arī uz paša priekšstata sociālo izcelsmi un dabu. Šādās nozīmēs sociālo priekšstatu pētījumi neatšķiras no tradicionālajiem sociālās izziņas pētījumiem. Ja *sociāls* ir kaut kas noteiktas grupas dalībniekam piemērots, tad šī pieeja principiāli neatšķiras no sociālās identitātes pieejas. Tikai tādā gadījumā, ja ar vārdu *sociāls* tiek apzīmēts kaut kas, kas var tikt realizēts tikai kolektīvi, komunikācijas ceļā, sociālo priekšstatu pieeja pāriet no individuālā analīzes līmeņa uz sociālo (Semin, 1996).

Semins (Semin, 1996) atzīmē arī teorētiskās neskaidrības sociālo priekšstatu teorijā. Pēc viņa domām, nav skaidrs, vai noenkurošanas un objektivācijas procesi noris intraindividuālā līmenī vai interindividuālā līmenī. Semins norāda uz Žodelē (Jodelet, 1984) mēģinājumu klasificēt dažādos sociālo priekšstatu pētījumus. Vienu grupu veido pētījumi, kas ir fokusēti uz sociālo priekšstatu veidošanās kognitīvajiem procesiem indivīda līmenī. Šajā gadījumā *sociālais* apzīmē piederību noteiktai grupai, situāciju, kurā šie procesi noris, un izziņas objektu. Šā tipa pētījumi iekļaujas sociālās izziņas pētījumu virzienā. Citā grupā ir pētījumi, kuros sociālie priekšstati tiek aplūkoti kā sociālā diskursa veids un to raksturojums tiek gūts no ikdienas diskursu analīzes visiem kopīgās sociālās situācijās. Vēl ir pētījumi, kas pēta grupas piederības ietekmi uz sociālo priekšstatu dinamiku. Semins secina, ka tieši *sociālā* izpēte pagaidām rada vislielākās metodoloģiskās grūtības sociālo priekšstatu pētījumos.

Pats Moskoviči cenšas norobežoties gan no sociāli kognitīvās pieejas, gan sociālā konstrukcionisma (Moscovici, 1997). Galvenie Moskoviči iebildumi pret

sociāli kognitīvo pieeju ir šādi. Kognitīvie psihologi nesaskata būtiskas atšķirības starp individuālajiem priekšstatiem un sociālajiem priekšstatiem, par svarīgākajiem uzskatot pirmos. Sociāli kognitīvā paradigma ir sociālo stereotipu paradigma. No tās izriet, ka pastāv no stereotipiem brīvas zinātnieku zināšanas ("patiesības") un sabiedrībā izplatīti viedokļi, kas pastāv tikai ļaužu sarunās un tāpēc nav jāuztver nopietni. Līdz ar to Moskoviči nesaskata tuvināšanās iespējas ar sociāli kognitīvo paradigmu. Ne mazāk kritiski viņš ir noskaņots pret sociālo konstrukcionismu. Moskoviči uzskata, ka sociālais konstrukcionisms pēc savas būtības neatšķiras no pozitīvisma, ko tas kritizē. Lai diskreditētu empīrismu, tiek izmantota empīriskā balstīšanās uz novērojumiem un diskursu analīzi. Arī pozitīvisms ne tik daudz cenšas kaut ko izskaidrot, kā aprakstīt. Arī pozitīvistu uzskata, ka teorijas nav jāvērtē pēc to patiesīguma, bet gan pēc to noderīguma. Līdz ar to Moskoviči secina, ka sociālā konstrukcionisma radikālisms ir tikai šķietams (Moscovici, 1997).

Vairāki pētnieki saskata metodoloģisko problēmu risinājumu integrētu pieeju veidošanā. Glinisa Breikvela (Breakwell, 1993) piedāvā sociālo priekšstatu un sociālās identitātes (Tajfel, 1978; Tajfel & Turner, 1987) pieeju apvienošanu. Sociālo priekšstatu teorija un sociālās identitātes teorija atspoguļo divas atšķirīgas paradigmas. Sociālās identitātes teorija, skaidrojot starpgrupu attiecības, fokusējas uz indivīda vajadzībām un motivāciju (vajadzību pēc pozitīvas sociālās identitātes). Sociālo priekšstatu teorija savukārt fokusējas uz starppersonu komunikāciju kā sociālo priekšstatu determinantu. Pēc Breikvelas domām šīs teorijas var veiksmīgi papildināt viena otru. Sociālo priekšstatu pētījumi ļauj noskaidrot sociālās identifikācijas procesa lomu sociālo priekšstatu konstruēšanā. Savukārt sociālās identitātes pētījumi ļauj labāk saprast, kāpēc tie vai citi sociālie priekšstati izveidojas tādi, kādi tie ir, kādām grupām un kādiem mērķiem tie kalpo. Breikvela īpašu uzmanību pievērš pētījumu dalībnieku izlases veidošanai: Kāda ir pētāmā sociālā priekšstata nozīme pētāmās grupas funkcionēšanā? Cik lielā mērā grupas dalībnieks identificē sevi ar šo grupu? Cik nozīmīgs konkrētam indivīdam ir pētāmā sociālā priekšstata objekts?

Augustinosa un Volkera (Augustinos & Walker, 1995) izvērsti analizē sociālo priekšstatu pētījumu teorētisko un metodoloģisko pamatnostādņu līdzību un atšķirību, salīdzinot tās ar vienu no mūsdienu sociāli kognitīvās psiholoģijas galvenajiem stūrakmeņiem – shēmu teoriju (schema theory, sk. piemēram, Fiske, 1997, vai Fiske & Taylor, 1991). Starp shēmu teoriju un sociālo reprezentāciju teoriju vērojamas gan līdzības, gan atšķirības. Sāksim ar līdzībām. Lai gan dažkārt tiek lietota atšķirīga terminoloģija, tomēr abi psiholoģijas virzieni tā vai citādi runā par organizētām struktūrām, pēdām atmiņā, kuras abstraktā veidā glabā informāciju par kādu stimulu grupu jeb kategoriju. Tāpat abi teorētiskie virzieni norāda, ka gan sociālās shēmas, gan sociālie priekšstati darbojas kā izziņas "viegļākie ceļi" (*shortcuts*), kuros ietvertā informācija satur normatīvas un afektīvas zināšanas par attiecīgo kategoriju. Galvenā atšķirība starp abiem virzieniem rodama apstākļi, ka sociālo shēmu teorijas ietvaros pētījumi veikti,

lielākoties ignorējot faktu, ka cilvēks pieder noteiktai sabiedrībai, citiem vārdiem sakot, izmantota izteikti individuālistiska pieeja. Pretstatā tam sociālo priekšstatu tradīcijas ietvaros viens no svarīgākajiem jautājumiem vienmēr ir bijis jautājums par indivīda psihisko funkcionēšanu noteiktas sabiedrības ietvaros. Aplūkosim sīkāk gan shēmu un sociālo priekšstatu teorijām kopīgo, gan atšķirīgo.

Abas teorijas mēģina saprast, kā cilvēku sākotnējās zināšanas, priekšstati un agrāk iegūta informācija ietekmē uztveri, domāšanu un spriešanu. Gan shēmu teorijā (Fiske & Taylor, 1991), gan sociālo priekšstatu teorijā (Moscovici, 1981) jauns un nepazīstams stimulē tiek salīdzināts ar atmiņā glabāto informāciju, tāpēc jebkura jauna informācijas vienība var tikt ietverta jau esošajā zināšanu un priekšstatu struktūrā. Ņemot vērā šo teorētisko nostādņu principiālo līdzību, iespējams izemīt savstarpējās bagātināšanās potenciālos virzienus (Augoustinos & Walker, 1995). Pirmkārt, sociālās izziņas tradīcijas ietvaros bieži tiek izmantoti dažādi atcerēšanās un informācijas apstrādes laika mērījumi. Ņemot vērā daudzos eksperimentos pierādīto, ka shematiskajās zināšanās ietilpstošā informācija tiek apstrādāta ātrāk un ka to ātrāk un vieglāk atceras, iespējams eksperimentāli pētīt tēlus, idejas, vērtības un *teorijas*, kas ir sociālo priekšstatu pamatā. Otrkārt, sociālo priekšstatu un shēmu tradīcijām savstarpēja bagātināšanās ir iespējama, pētot sociālo priekšstatu emocionāli afektīvo dimensiju. Shēmas tiek uzskatītas par emocionālu informāciju saturošām – “iedarbinot” shēmai atbilstošu informāciju, tiek “iedarbinātas” arī atbilstošās emocijas. Savukārt sociālos stereotipus (jēdziens, kas bieži tiek uzskatīts par sinonīmu kognitīvai shēmai, ja tā attiecas uz sociālo grupu) var uzskatīt par sociālajiem priekšstatiem, kas pilda kādas sabiedrības sociālo grupu atšķirību izskaidrojošu funkciju ideoloģiskā nozīmē (Hewstone & Jaspars, 1982). Saprotot stereotipus kā sociālos priekšstatus par, piemēram, dažādām etniskajām grupām vienas sabiedrības ietvaros, paveras iespējas labāk izprast bieži afektīvi uzlādēto un aizspriedumaino viedokļu, “teoriju” un attieksmju izplatīšanās mehānismus. Piemēram, kā Latvijas apstākļos tiek noenkurotas un objektivētas starptautiskās likumdošanas noteiktās etnisko minoritāšu aizstāvības normas.

Neraugoties uz aprakstītajām iespējām bagātināt sociālo priekšstatu teoriju ar shēmu teorijas atziņām, pastāv arī būtiskas problēmas (Augoustinos & Walker, 1995). Vissvarīgākā no tām – kā nezaudēt iespēju pētīt priekšstatu kā konsensuālas parādības īpašības. Bez tam, objektivācijas jēdzienam nav paralēla vai līdzīga jēdziena sociālās shēmas aprakstošajās teorijās.

Shēmu teorija ir racionāls skatījums uz cilvēkiem kā “informācijas procesoriem” kurā kļūdas tiek uzlūkotas par nepareizas spriešanas likumu izmantošanas vai sasteigtas lēmumu pieņemšanas sekām. Moskoviči uzskata, ka šādas kļūdas atspoguļo sociālos priekšstatus, kas noved pie šīm kļūdām. Noenkurošanas un objektivācijas kā kognitīvo darbību izpratne atvieglo šo procesu konceptualizāciju un pētīšanu, tomēr sociālo priekšstatu pieeja ļauj labāk izprast shēmu sabiedrisko izcelsmi un dinamiku.

Moskoviči (Moscovici, 1984) norāda, ka viens no sociālo priekšstatu veidošanās cēloņiem ir cilvēku mēģinājums sev saprotamā veidā izskaidrot zinātnes atklājumus un teorijas. Lielākā daļa sociālo priekšstatu pētījumu apraksta, kā zinātniskie priekšstati un jēdzieni pārvēršas vienkāršotos, ikdienā lietojamos priekšstatos, kas savukārt veido bāzi jaunas informācijas asimilācijai. Tajā pašā laikā arī pati *zinātne* ir sociālo priekšstatu objekts. Ir ļoti maz zinātnei veltītu sociālo priekšstatu pētījumu.

Moskoviči raksta par diviem atšķirīgiem "visumiem" ar atšķirīgiem skatījumiem uz sabiedrību. Konsensuālajā visumā (consensual universe) sabiedrība tiek uztverta kā vienlīdzīgu un brīvu indivīdu grupa, kurā katrs ir pilnvarots runāt grupas vārdā. Tas nozīmē, ka nevienam nav tiesību pretendēt uz ekskluzīvu kompetenci, katrs darbojas kā amatieris jebkurā sfērā: politikā, medicīnā, izglītībā utt. "Šodien šī pasaule ir institucionalizēta klubos un kafējnicās, tāpat kā kādreiz salonos un akadēmijās. (Moscovici, 1984; p. 21). Šādās vietās notiekošās sarunas uztur sociālās attiecības, ļauj indivīdiem dalīties savos iespaidos un idejās. Reificētajā ("priekšmetiskotajā") visumā (*reified universe*) sabiedrība ir dažādu lomu sistēma, kurā tās dalībnieki nav vienlīdzīgi. Viņu kompetence nosaka tiesības darboties par politiķiem, ārstiem vai pedagogiem. Sabiedrību veido dažādu organizāciju sistēma ar savām lomām un noteikumiem. Šādā sistēmā jebkura neskaidrība un nenoteiktība ir jāpārvar, līdz viss kļūst skaidrs, precīzs un viennozīmīgs. Ar zinātņu palīdzību mēs mēģinām izprast reificēto visumu, sociālie priekšstati attiecas uz konsensuālo visumu (Moscovici, 1984).

Kā redzams, arī Moskoviči pieņem, ka to, kas ir zinātne, visi saprot apmēram vienādi (vismaz attiecinot to uz reificēto visumu). Tāpat tiek pieņemts, ka zinātne ir kaut kas tāds, ko cilvēki respektē un iespēju robežās cenšas izprast, iekļaujot zinātniskos jēdzienus ikdienas priekšstatos. Ikdienas pieredze (nozīmīgs faktors sociālo priekšstatu pētījumos) liecina, ka Latvijas sabiedrībā ir ļoti atšķirīgi priekšstati par zinātnei un tās nozīmīgumu. Saprotot, ka ikdienas pieredze nevar tikt uzskatīta par valīdu pētniecības metodi (taču ikdienas pieredze ir ļoti nodēģīga kā pētījuma problēmas iezīmējoša parādība), raksta beigu daļā vēlamies ieskicēt sociālo priekšstatu par zinātnei pētījuma aprises.

Galvenie jautājumi, uz kuriem tiek meklētas atbildes, ir šādi: (1) kādus jēdzienus cilvēki Latvijā izmanto, lai paskaidrotu, kas ir zinātne, un ar kādiem personu vārdiem tā saistās (kā tā ir objektīvicēta); (2) kas tiek uzskatīta par prototipisku zinātnes nozari (kura(s) no uzskaitītājām cilvēku zināšanas ieguves disciplinām pētījuma dalībnieku skatījumā lielākā mērā ievēro "zinātniskuma principus" un līdz ar to būtu uzskatāmas par "īstākām" zinātnēm); (3) atklāt, kādas vērtēšanas dimensijas cilvēki izmanto, lai domātu par dažādām zinātnes nozarēm (grupētu tās).

Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, iespējams izmantot ļoti plašu pētījumu

* reificēti (*reify*) – aplūkot (abstrakciju, mentālu konstrukciju) kā lietu; pārvērst to konkrētā vai objektīvā (*Webster, 1946*).

metožu arsenālu (sk. iepriekš par sociālo priekšstatu pētījumos izmantotajām metodēm). Ar aptauju un kvaziekperimentu palīdzību tiek noskaidroti priekšstati par zinātņi vispār, ar kādām zinātnes nozarēm cilvēkiem asociējas vārds "zinātne" (piemēram, fiziku, matemātiku, ekonomiku, vēsturi, socioloģiju, ģenētiku). Ar kādām personībām asociējas vārds "zinātne", un cik lielā mērā cilvēki atšķir zinātņu nozares no tā sauktajām pseidozinātnēm, piemēram, astroloģijas, parapsiholoģijas, scientoloģijas u.tml.

Lai atbildētu uz trešo no izvirzītajiem jautājumiem (par domāšanas dimensijām), tiek lietota pēdējā laikā psiholoģiskajos pētījumos aizvien biežāk izmantotā datu statistiskās analīzes metode, novietojot zinātnes nozares vairākdimensiju telpā (multidimensional scaling). Šī metode ļauj vairākdimensiju telpā vizualizēt cilvēka priekšstatus par kādu "priekšmetu" vai to grupas (mūsu gadījumā – dažādām zināšanu ieguves disciplīnām) savstarpējām attiecībām, kā arī identificēt, kādas dimensijas cilvēki impliciti lieto, lai grupētu analizējamos "priekšmetus" pēc to savstarpējās līdzības (lieliski piemēri vairākdimensiju novietošanas metodes lietošanai psiholoģijā atrodami Švarca vērtību pētījumos, sk., piemēram, Schwartz, 1992).

Pētījuma dalībnieki pārstāv vairākas sociālās grupas: psiholoģijas docētājus no vairākām Latvijas augstskolām, psiholoģijas studentus, citu sociālo zinātņu studentus un dabaszinātņu studentus. Saproto, ka piederībai pie noteiktas sociālās grupas ir nozīmīga saistība ar valdošajiem sociālajiem priekšstatiem grupā (sk., iepriekš), svarīgs ir jautājums par grupu izvēles pamatotību. Nosaukto grupu izvēlei par labu kalpoja šādi kritēriji: (1) institucionalizētas iespējas priekšstatu veidošanā sabiedrībā kopumā; un (2) saistība ar zinātņu nozarēm, kuru pārstāvjiem potenciāli varētu būt atšķirīgi sociālie priekšstati par zinātņi.

Par šāda pētījuma aktualitāti liecina daudzi fakti. Pastāvīgi tiek uzsvērtas zinātnes un tās attīstīšanas nozīme, bet pēdējos desmit gados zinātnei atvēlētais finansējums valsts budžeta ietvaros ir ļoti mazs salīdzinājumā ar citām valstīm. Zinātnisko rakstu krājumos tiek publicēti raksti par kosmosa ietekmi uz temperamentu, kristālu okultajām īpašībām u. tml. (piemēram, LU Zinātniskie raksti, 1994). Rodas iespaids, ka atsevišķām cilvēku grupām ir sava, specifiska zinātnes izpratne, kas domāta *iekšējai lietošanai* šajās grupās. Sociālo priekšstatu pētījumi par zinātņi ļaus noskaidrot šo priekšstatu saturu un daudzveidību, iespējams, arī to izcelsmi un funkcijas mūsdienu Latvijas sabiedrībā.

LITERATŪRA

Augoustinos, M. (1993). "Celebration of a nation": representations of Australian national identity. *Papers on Social representations*, 2, 33 – 39.

Augoustinos, M., & Walker, I. (1995). *Social Cognition. An Integrated Introduction*. London: Sage.

- Barret, M. (1996). English children's acquisition of European identity. In G. M. Breakwell and E. Lyons (Eds.), *Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change* (pp. 349 – 369). Oxford: Butterworth Heinemann.
- Breakwell, G. M. (1993). Social representations and social identity. *Papers on Social Representations*, 2, 1 – 217.
- Breakwell, G. M., & Canter, D. V. (1993). *Empirical Approaches to Social Representations*. Oxford: Clarendon Press.
- Buiķis, A. (2001). *Vai mēs esam tie, kas mēs esam?* Rīga: Madris.
- Cinnirella, M. (1997). Towards a European identity? Interactions between the national and European social identities manifested by university students in Britain and Italy. *British Journal of Social Psychology*, 35, 19 – 31.
- Chaib, M. (2000). Frankenstein in the classroom. In Chaib, M., and Orfali, B. *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 37 – 50). Jonkoping: Jonkoping University Press.
- Chaib, M. & Orfali, B. (2000). *Social Representations and Communicative Processes*. Jonkoping: Jonkoping University Press.
- De Rosa, A. S. (1987). The social representations of mental illness in children and adults. In W. Doise and S. Moscovici (Eds.), *Current Issues in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Doise, W. (1986). *Groups and Individuals: Explanations in Social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duveen, G. (1997). Psychological development as a social process. In L. Smith, J. Dorell, and P. Tomlinson (Eds.), *Piaget, Vygotsky and Beyond*. London: Routledge.
- Duveen, G., & Lloyd, B. (1990). Introduction. In G. Duveen and B. Lloyd (Eds.), *Social Representations and the Development of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Durkin, K. (1995). *Developmental Social Psychology*. Oxford: Blackwell.
- Emler, N., & Ohana, J. (1993). Studying social representations in children: just old wine in new bottles? Breakwell, G. M. and Canter, D. V. *Empirical Approaches to Social Representations* (pp. 63-89). Oxford: Clarendon Press.
- Foster, J. (2001). Unification and differentiation: a study of the social representations of mental illness. *Papers on Social Representations*, 10, 1-18.
- Flick, U. (2000). The episodic interview. In M. Bauer and G. Gaskell (Eds.), *Qualitative Researching with Text, Image and sound? A Handbook* (pp.75-92). London: Sage.
- Galli, I., & Fasanelli, R. (1995). Health and illness: a contribution to the research in the field of social representations. *Papers on Social Representations*, 4, 1-27.
- Gergen, K. J. (1985). Social constructionist inquiry: Context and implications. In K. J. Gergen and K. E. Davis (Eds.), *The Social Construction of the Person* (pp. 3-18). New York: Springer-Verlag.
- Gergen, K. (1992). Toward a postmodern psychology. In S. Kvale (Ed.), *Psychology and Postmodernism* (pp. 17-30). London: Sage.
- Gergen, K. J. (1994). *Relations and Relationships: Soundings in Social Construction*.

Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gergen, K. (1997). Retrieved from www.nyu.edu/psych/internet/hits/mosc

Gergen, K. J. (1998). Social constructionism. In R. J. Corsini and A. J. Auerbach (eds.), *Concise Encyclopedia of Psychology* (pp. 832-833). New York: Wiley.

Harre, R. (1979). *Social Being*. Oxford: Blackwell.

Harre, R., & Secord, P. (1972). *The Explanation of Social Psychology*. Oxford: Blackwell.

Hilton, D. J., Erb, H. P., Dermot, M., & Molian, D. J. (1996). Social representations of history and attitudes to European unification in Britain, France and Germany. In G. Breakwell and E. Lyons (Eds.), *Changing European Identities. Social Psychological Analysis of Social Change* (pp. 275-296). Oxford: Butterworth Heinemann.

Huici, C., Ros, M., Cano, I., Emler, N., Hopkins, N., & Carmona, M. (1997). Comparative identity and evaluation of socio-political change: Perceptions of the European Community as a function of salience of regional identities. *European Journal of Social Psychology*, 27, 97-113.

Jahoda, G. (1988). Critical notes and reflections on "social representations" *European Journal of Social Psychology*, 18, 195 – 221.

Joffe, I. (1995). Social representations of AIDS: towards encompassing issues of power. *Papers on Social Representations*, 4, 29-40.

Jodelet, D. (1991). *Madness and Social Representations*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Leman, P. J. (1998). Social relations, social influence and the development of knowledge. *Papers on Social Representations*, vol. 7, 41 – 56.

Leman, P., & Duveen, G. (1999). Representations of authority and children's moral reasoning. *European Journal of Social Psychology*.

Kvale, S. (1998). Postmodernism. In R. J. Corsini and A. J. Auerbach (Eds.), *Concise Encyclopedia of Psychology* (pp. 669 – 670). New York: Wiley.

Kvale, S. Postmodernism. In R. J. Corsini and A. J. Auerbach (Eds.), *Concise Encyclopedia of Psychology* (pp. 669 – 670). New York: Wiley, 1998.

Markova I., Moodie, E., & Plichotva, J. (2000). Democracy as Social representation. In M. Chaib and B. Orfali (eds.), *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 156 – 176). Jonkoping: Jonkoping University Press.

Morant, N. J. (1995). What is mental illness? Social representations of mental illness among British and French mental health professionals. *Papers on Social Representations*, 4, 41-52.

Morant, N. J. (1998). The social representations of mental ill-health in community of mental health practitioners in the UK and France. *Social Science Information*, 37, 663-685.

Moscovici, S. (1972). Society and theory in social psychology. In J. Israel and H. Tajfel (Eds.), *The Context of Social Psychology: A Critical Assessment*. London: Academic Press.

Moscovici, S. (1976). *Social Influence and Social Change*. London: Academic Press.

Moscovici, S. (1981). On social representations. In J. P. Forgas (Ed.), *Social Cognition* (pp. 181 – 210). London: Academic Press.

Moscovici, S. (1984). The phenomenon of representations. In R. Farr and S. Moscovici (Eds.), *Social Representations* (pp. 1 – 35). Cambridge: Cambridge University Press.

- Moscovici, S. (1997). *Social representations theory and social constructionism*. Retrieved from www.nyu.ru/psych/internet/bits/mosc
- Moscovici, S. (2000). What is in a name? In M. Chaib and B. Orfali (Eds.), *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 12 – 27). Jonkoping: Jonkoping University Press.
- Moscovici, S. & Hewstone, M. (1983). Social representations and social explanations; from the 'naive' to 'amateur' scientist. In M. Hewstone (Ed.), *Attribution Theory: Social and Functional Extensions* (pp. 98 – 125). Oxford: Blackwell.
- Nascimento-Schulze, C. M. (1999) Social representation of the Universe – a study with doctors in Human and Natural sciences. *Papers on Social Representations*, 8, 1 – 13.
- Nascimento-Schulze, C. M., Fontes Garcia, Y., & Costa Arruda, D. (1995). Health paradigms, social representations of health and illness and their central nucleus. *Papers on Social Representations*, 4, 187 –203.
- Orfali, B. (2000). Nationalism and sport: social representations and collective identity. The example of Vasaloppet. In M. Chaib and B. Orfali (Eds.) *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 177 – 187). Jonkoping: Jonkoping University Press.
- Piažē, Ž. (2002). *Bērna intelektuālā attīstība*. Rīga: Pētergailis.
- Raty, H. (2002).). *On the social representations of intelligence*. Retrieved from www.psykologenkustannus.filsp/slabstraktit/abstract_502385-391
- Rammer, A. (1999). *Social representations of social structure among Estonians*. Retrieved from www.psych.ut.ee/estal1999/chronicle/rammer_sum.htm
- Rutland, A. (1998). Social representations of Europe amongst 10-16 year old British children. *Papers on social representations*, 7, 61 – 75,.
- Semin, G. R. (1996). Social Representations. In A. S. R. Manstead and M. Hewstone (Eds.), *The Blackwell Encyclopedia of Psychology* (pp. 601 – 605). Oxford: Blackwell.
- Siliņš, E. I. (1999). *Lielo patiesību meklējumi*. Rīga: Jumava.
- Smith, N. W. (2001). *Current Systems in Psychology. History, Theory, Research, and Applications*. New York: Wadsworth.
- Svence, G. (2003). Akmeoloģijas pieteikums. *Psiholoģijas Pasaule*, 2, 20. – 25. lpp.
- Tajfel, H. (Ed.) (1978). *Differentiation between Social Groups*. London: Academic Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel and W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Vidnere, M. (1994). Prickšvārds, M. Vidnere (red.) *LU Zinātniskie raksti*. 590. sēj., 5. - 6. lpp. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Vigotskis, Ļ. (2002). *Domāšana un runa*. Rīga: EVE.
- Webster's New International Dictionary*. (1946). New York: Merriam.
- Webster's New Encyclopedic Dictionary*. (1993). New York: BD & L.
- Woods, T. (1999). *Beginning Postmodernism*. Manchester: Manchester University Press.
- Zani, B. (1993). Social representations of mental illness: lay and professional perspectives. In Breakwell, G. M. and Canter, D. V.(Eds.), *Empirical Approaches to Social Representations*. Oxford: Clarendon Press.

Laika perspektīvas koncepcijas psiholoģijā

Aleksandrs Koļesovs

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasta adrese korespondencei: koļesov@one.lv

Šī raksta mērķis ir laika perspektīvas koncepciju pārskats. Tas balstīts uz koncepcijām, kuras aptver visas laika kategorijas – pagātni, tagadni un nākotni. Koncepciju autori (Lewin, 1942; Fraisse, 1964; Nuttin, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999) ir vienoti uzskatā, ka hronoloģiskās nākotnes un pagātnes ietekme uz individa uzvedību ir saistīta ar notikumu vai objektu kognitīvām reprezentācijām. Atšķirības autoru viedokļos izpaužas, uzsverot laika perspektīvas struktūru vai tās izveides procesu. Tomēr laika perspektīvas struktūra veidojas procesā un ietekmē šī procesa norisi. Šo mijiedarbību atspoguļo Zimbardo koncepcija (Zimbardo & Boyd, 1999). Zimbardo koncepcijai ir raksturīgs plašs empirisks pamatojums, kas paver jaunas iespējas empīriskai izpētei un teorētisko priekšstatu attīstībai.

Atslēgas vārdi: laika perspektīva, pagātne, tagadne, nākotne

The aim of this article is a review of conceptions of time perspective. The review is based on conceptions that include all temporal frames: the past, present, and future. Authors (Lewin, 1942; Fraisse, 1964; Nuttin, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999) agree on the view that the impact of chronological past or future events and objects on behavior is related to the cognitive representations of these. Differences in points of view manifest themselves in stressing either structure of time perspective or processes involved in its formation. However the structure of time perspective takes its shape in the process, and has an impact on it. This interaction is presented in Zimbardo's conception (Zimbardo & Boyd, 1999). Zimbardo's conception has a broad empirical base that opens new possibilities for empirical studies and theoretical research.

Key words: time perspective, past, present, future

Laika perspektīvas koncepcijas psiholoģijā

Kopš psiholoģija izveidojās kā atsevišķa zinātne, laika problēma tika iekļauta eksperimentālo pētījumu un teorētiskās analīzes lokā (James, 1891/1952; Wundt, 1914). Uzmanība tika pievērsta atšķirīgiem laika aspektiem: īso laika intervālu uztverei (Wundt, 1914), pagātnes un nākotnes uztverei (James, 1891/1952), laikam biogrāfijas vai dzīves mērogā (Bühler, 1933).

Cits laika problēmas aspekts ir saistīts ar uzskatiem par personības attīstības vai uzvedības virzošo spēku lokalizāciju laikā. Personības teoriju metaanalīze

(Хьелл, Зиглер, 2003) atklāj ievērojamas atšķirības priekšstatos par cilvēka dabu. Viena no minētajām cilvēka dabas dimensijām ir reaktivitāte pret proaktivitāti. Reaktivitāte tiek saistīta ar uzvedības skaidrojumu ar pagātnes pieredzi. Uzskati par cilvēka dabas reaktivitāti ir izteikti Zigmunda Freida (Sigmund Freud) un Berusa Skinnera (Burrhus Skinner) teorijā. Savukārt par proaktīvu cilvēka dabu uzskata Alfrēds Ādlers (Alfred Adler), Gordons Olports (Gordon Allport), Karls Rodžerss (Carl Rogers), Abrahams Maslovs (Abraham Maslow), un proaktivitāte tiek saistīta ar nākotnes nozīmīgumu personības izpratnē.

Jāatzīmē, ka nākotnes nozīmes izcelšana lielā mērā ir saistīta ar reaktivitātes kritiku (Allport, 1961; Maslow, 1971). Saprast indivīda uzvedību un personības attīstību, balstoties tikai uz pagātnes pieredzi vai apmācību, nav iespējams. Tomēr paliek metodoloģiskais jautājums: "Kā reāli neeksistējoši nākotnes notikumi vai objekti var ietekmēt uzvedību?"

Vienu no atbildēm uz šo jautājumu piedāvāja Kurts Levins (Kurt Lewin). Lai aprakstītu nākotnes un pagātnes ietekmi, viņš ieviesa psiholoģijā jēdzienu "laika perspektīva" (Lewin, 1942). Aplūkosim, kā laika perspektīvu aprakstīja Levins, un kā attīstījās laika perspektīvas izpratne citu autoru koncepcijās.

Laika perspektīva Levina koncepcijā

Levins definē laika perspektīvu kā "konkrētajā brīdī pastāvošu indivīda priekšstatu kopumu par viņa psiholoģisko nākotni un psiholoģisko pagātņi" (Левин, 2000, 95). Viņš secina, ka uzvedību ietekmē visi objekti, kas ir kognitīvi pārstāvēti konkrētajā brīdī pastāvošā psiholoģiskā laukā. Cilvēka emocijas un uzvedība ir atkarīga no visa psiholoģiskā lauka, ieskaitot laika perspektīvu.

Pēc Levina domām (Lewin, 1942) ar laika perspektīvu ir saistīts pretenziju līmenis, jo katrs nākamais mērķis tiek izvirzīts, balstoties uz iepriekšējām veiksmēm vai neveiksmēm. Neatļaidība, sasniedzot mērķi, ir atkarīga ne tikai no mērķa vērtības, bet arī no psiholoģiskās distances līdz mērķim un nākotnes redzējuma.

Levins (Lewin, 1942) analizē dažādu Vācijas ebreju grupu rīcību uzreiz pēc Hitlera nākšanas pie varas. Viņš atzīmē, ka indivīdi un grupas ar skaidrāku pagātnes pieredzes apziņu un skaidrākiem nākotnes mērķiem izrādīja vairāk iniciatīvas un organizētības. Levins secina, ka laika perspektīva var būt nozīmīgs faktors produktivitātes un iniciatīvas problēmu izpratnē.

Laika perspektīva Fresa redzējumā

Plašāku psiholoģiskā laika problēmas analīzi ir veicis Pols Fress (Paul Fraisse). Viņš apraksta laiku kā pārmaiņu secību, izdalot trīs līmeņus, kas palīdz adaptēties šīm pārmaiņām: bioloģiskais līmenis, laika uztvere un laika kontrole (Fraisse,

1964). Pirmajā līmenī tiek sinhronizētas organisma un vides pārmaiņas. Otrajā līmenī tiek uztverti fundamentāli pārmaiņu raksturojumi: stimulu secība un intervāli starp tiem. Trešajā līmenī pārmaiņas tiek savstarpēji saistītas un attiecinātas uz sevi. Šis līmenis, pēc Fressa uzskatiem, attiecas uz indivīda laika perspektīvu.

Kā sinonīmu laika perspektīvai Fress lieto jēdzienu "laika horizonts" (Fraisse, 1964, 151). Jēdziens "laika perspektīva" biežāk tiek izmantots, lai apzīmētu viena virziena (pagātnes vai nākotnes) perspektīvu. Fress piekrit Levinam, ka katra indivīda darbība notiek laika perspektīvā. Indivīds rīkojas, ņemot vērā pagātnes pieredzi un nākotnes gaidas vai nojausmas. Pieredze ne tikai fiksējas atmiņā. Pagātnes perspektīva tiek konstruēta, balstoties uz laika ciklisku struktūru un loģiskām sakarībām. Nākotnes uzbūve balstās uz indivīda pagātnes pieredzi, kā arī spējām atlikt vajadzības apmierinājumu un veidot mērķa reprezentāciju, uztverot tagadnes stimulus.

Fress atzīmē, ka indivīda laika perspektīva parasti iekļauj pagātni, tagadni un nākotni. Klīnisko un psiholoģisko pētījumu metaanalīzes rezultātā viņš secina, ka par biežāku un optimālu var uzskatīt orientāciju uz nākotni. Tā tiek saistīta ar tagadnes uzvedības orientāciju uz nākotnes mērķiem. Ir iespējamas arī citas orientācijas. Indivīda laika horizonts var būt ierobežots ar tagadni. Indivīds uztver notiekošo, pārdzīvo to kā negatīvu vai pozitīvu, bet lielā mērā izolējas no pagātnes notikumiem un nākotnes iespējām. Iespējams, ka indivīds "meklē patvērumu" nākotnē vai pagātnē un ir pārņemts ar sapņiem par nākotni vai arī atmiņām. Ir iespējama arī "bēgšana prom no laika" kad indivīds nesaista sevi ar notiekošām izmaiņām. Tas var liecināt par psihiskiem traucējumiem. Par svarīgu šo orientāciju atšķirību Fress uzskata kontaktu ar realitāti, kas kļūst vājāks iepriekšminētā secībā.

Laika perspektīva Ņutēna koncepcijā

Arī pēc Žoze Ņutēna (Joseph Nuttin) domām indivīda uzvedību nevar izskaidrot tikai ar pagātnes pieredzi (Nuttin, 1985). Vajadzības un motivācija rada jaunu laika dimensiju – nākotni. Orientācija uz nākotni ir specifiska cilvēka motivācijai, jo tikai cilvēkam ir raksturīgi izvirzīt attālinātus mērķus un darboties to sasniegšanai. Ņutēns sauc nākotni par mentālo telpu, kurā cilvēka vajadzības kognitīvi pārveidojas par ilgtermiņa projektiem un mērķiem.

Indivīda laika perspektīvu veido kognitīvajā līmenī pārstāvētie objekti un notikumi. Hronoloģiski šie objekti var būt lokalizēti nākotnē vai pagātnē, bet „laika perspektīvas rāmjos nākotnes un pagātnes notikumi ietekmē tagadnes uzvedību tik lielā mērā, cik aktuāli tie ir pārstāvēti uzvedības funkcionēšanas kognitīvajā līmenī” (Nuttin, 1985, 12). Pagātnei, tagadnei un nākotnei atbilst trīs kognitīvas funkcijas: selektīvā atmiņa, uztvere un radošā domāšana un iztēle.

Ņutēns lieto terminu *laika perspektīva*, lai apzīmētu noteiktu laika zonu un tās raksturotājus: garumu jeb dziļumu, piesātinājumu ar objektiem un struktūru,

kas iekļauj sakarības starp objektiem un objektu grupām. Laika perspektīvas parametrus papildina laika nostādne un laika orientācija. Laika nostādnē īpaši tiek akcentēts emocionālais komponents. To veido pozitīva vai negatīva attieksme pret pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem. Īpaši uzsvērts, ka emocionāli neitrālie vai nenozīmīgie objekti netiek integrēti laika perspektīvā. Laika orientācija raksturo indivīda uzvedībā un domāšanā dominējošo ievirzi uz pagātnes, tagadnes vai nākotnes notikumiem.

Indivīda efektīva rīcība mērķu sasniegšanā tiek saistīta ar instrumentālām vai kauzālām sakarībām starp pieredzi, uzvedību un mērķiem. Pirmais sakarību aspekts ļauj saprast, cik lielā mērā indivīdi uztver savu tagadējo uzvedību kā līdzekli nākotnes mērķu sasniegšanai. Šī indivīda laika perspektīvas īpašība tiek nosaukta par laika integrētību (Nuttin, 1985). Zināms laika integrētības līmenis ir nepieciešams, lai saredzētu savu nākotni kā nepārtrauktu tagadnes un pagātnes turpinājumu. Otrais aspekts ir saistīts ar to, kā indivīds apzinās notiekošā iemeslus un loģiskās sakarības starp notikumiem. Tāpēc ir svarīgi, cik lielā mērā indivīds saskata savas rīcības lomu mērķa sasniegšanā.

Zimbardo laika perspektīvas koncepcija

Filips Zimbardo (Philip Zimbardo) piedāvā jaunu skatījumu uz laika perspektīvu. Zimbardo definīcija ir šāda: "Laika perspektīva ir bieži vien neapzināts process, kurā nepārtrauktā individuālas un sociālas pieredzes plūsma tiek iekļauta laika kategorijās vai laika rāmjos, kas palīdz uztvert šo notikumu secību, saskaņotību un nozīmi" (Zimbardo & Boyd, 1999, 1271). Šie kognitīvie rāmji tiek izmantoti, kodējot, uzglabājot atmiņā un atceroties dzīves notikumus, kā arī ekspektāciju, mērķu, plānu un scenāriju veidošanā. Indivīda laika perspektīva ietekmē viņa lēmumus un rīcību.

Zimbardo apraksta divus šīs ietekmes veidus. Pirmo raksturo tas, ka abstraktie kognitīvie procesi, kas rekonstruē pagātņi vai konstruē nākotni, ietekmē pašreizējo lēmumu pieņemšanu un dod iespēju transcendēt esošo situāciju, atlikt vajadzības apmierinājumu, ja tas var izraisīt negatīvas sekas. Šajā ietekmes veidā ir divi apakštipi. Vienam ir raksturīga orientācija uz pagātņi un pagātnes pieredzi analogiskās situācijās. Šī pieredze var būt kā pozitīva, tā arī negatīva un traumējoša, kas ietekmē indivīda tagadējo rīcību. Otram raksturīgs rēķināties ar paredzamo vai sagaidāmo nākotni. Šo nākotni indivīds konstruē, izejot no tagadējās situācijas. Lēmumu pieņemšanas procesā var tikt izvirzīti alternatīvi mērķi un plāni, novērtēta to sasniegšanas varbūtība un iespējamās sekas. Pretstatā tam ir otrais ietekmes veids, kad darbība tiek pakļauta tagadējās situācijas spiedienam, tā ir stimulu intensitātes vai kvalitātes produkts. Šajā gadījumā pārsvars ir bioloģiskiem faktoriem vai situācijas sociāliem aspektiem.

Zimbardo atzīmē, ka efektīvas vai adekvātas laika perspektīvas modeļi tiek

saistīti ar pagātnes, tagadnes un nākotnes vienotību, tomēr vienota laika perspektīva ir tikai vēlamais modelis. Pilnīga laika perspektīvas vienotība praktiski nav iespējama. Tendenci orientēties uz vienu no laika kategorijām Zimbardo nosauc par neobjektivitāti pret pagātni, tagadni vai nākotni. Ja šī neobjektivitāte nostiprinās, veidojas dispozionālais stils vai individuāli diferencējošais mainīgais lielums, kas var raksturot indivīda rīcību ikdienas izvēles situācijās. Priekšroku vienai no laika kategorijām determinē vairāki faktori: kultūra, izglītība, reliģija, sociālā šķira. Šo neobjektivitāti pašam cilvēkam ir diezgan grūti pamanīt, tomēr, pēc Zimbardo domām, laika perspektīva ir samērā stabils process, kas dod pamatu tādiem vairāk pazīstamiem uzvedības veidiem un konstruktiem kā sasnieguma motivācija un mērķa uzstādīšana (Zimbardo & Boyd, 1999), riskantā uzvedība (Zimbardo, Keough & Boyd, 1997), atkarība (Keough, Zimbardo & Boyd, 1999) un citi.

Laika perspektīvas izpētei un aprakstam Zimbardo piedāvā piecu faktoru modeli (Zimbardo & Boyd, 1999), ko veido šādi faktori: *Negatīvā pagātne* (atspoguļo negatīvus, traumējošus notikumus vai negatīvu vispārīgo skatu uz pagātni); *Tagadnes hedonisms* (hedoniska, uz risku tendēta attieksme pret laiku un dzīvi); *Nākotne* (vispārīga orientācija uz nākotni, indivīdu dzīve ir strukturēta, lai sasniegtu savus mērķus); *Positīvā pagātne* (sentimentāla, silta attieksme pret pagātni); *Tagadnes fatālisms* (bezpalīdzība un bezcerība attieksmē pret dzīvi).

Šis modelis izveidots, balstoties uz teorētisko analīzi, intervijām, fokusa grupām, atgriezenisko saikni ar eksperimentu dalībniekiem, klīnisko (Zimbardo, Marshall & Maslach, 1971) un empīrisko pētījumu (Gonzalez & Zimbardo, 1985) rezultātiem. Laika perspektīvas parametri vai emocionālais komponents iepriekš netika izdalīti, tomēr katrai laika dimensijai ir savas īpašības. Pagātne pārstāvēta vairāk kā negatīva vai pozitīva pieredze. Nākotne tiek saistīta ar aktīvu rīcību un izvirzīto mērķu sasniegšanu. Tagadne atklājas kā tieksme pēc baudas vai aktivitātes noliegšana un pakļāvība liktenim.

Citu autoru koncepcijas

Var atzīmēt vēl divas koncepcijas, kas iekļauj laika perspektīvas kopainu – pagātni, tagadni un nākotni. Tās balstās uz tradicionāliem priekšstatiem par laika perspektīvu (Lewin, 1942; Fraisse, 1964; Nuttin, 1985) un vietējo psiholoģisko skolu tradīcijām.

Jevgeņijs Golovaha (Евгений Головаха) un Aleksandrs Kroņiks (Александр Кроник) psiholoģiskā laika koncepcijā (Головаха, Кроник, 1984) pievērš uzmanību tam, ka vairums biogrāfijas notikumu faktiski satur divas laikā atdalītas pārmaiņas cilvēka dzīvē. Pirmā ir notikuma sākums, un otrā ir tā beigas. Šīs pārmaiņas tika nosauktas par elementārajiem notikumiem. Laika perspektīvas izpēte balstās uz sakarību analīzi starp elementāriem notikumiem. Šim mērķim

tika izstrādāta speciāla metodika, kas vēlāk realizēta datorprogrammā (Кроник, Пажитнов, Левин, 1993).

Teručika Katsumata (Teruchika Katsumata) sava modelī (Katsumata, 1995) apvieno tradicionālus priekšstatus par laika perspektīvu un kibernetikas priekšstatus par regulāciju un vadīšanu. Šis modelis atklāj jaunu laika perspektīvas aspektu, kurā akcentēti nevis laika perspektīvas struktūra vai parametri, bet veids, kā indivīds akceptē tagadni, pieredzēto pagātņi vai vēl nepieredzēto nākotņi.

Iztirzājums

Laika perspektīvas koncepciju pārskatā redzams, ka to attīstības pamatā ir divi jautājumi. Pirmais ir saistīts ar hronoloģiskās pagātnes un nākotnes notikumu ietekmi uz indivīda tagadējo uzvedību (Lewin, 1942), un otrais – kā indivīds rīkojas ar savas dzīves notikumiem, savstarpēji tos saista un attiecina uz sevi (Fraisse, 1964).

Nākotnes un pagātnes ietekme uz uzvedību tiek saistīta ar notikumu vai objektu kognitīvām reprezentācijām (Lewin, 1942; Fraisse, 1964; Nuttin, 1985). Indivīds rekonstruē pagātņi, balstoties uz laika ciklisko struktūru un notikumu loģiskām sakarībām. Nākotne tiek veidota uz pagātnes pieredzes pamata un mērķu reprezentācijām (Fraisse, 1964). Šie mērķi ir kognitīvi pārveidotas indivīda vajadzības (Nuttin, 1985), kas veidojas, pateicoties spējām atlikt vajadzību apmierinājumu (Fraisse, 1964; Nuttin, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999).

Laika perspektīva ir ne tikai kognitīvajā līmenī pārstāvētie hronoloģiskās pagātnes, tagadnes un nākotnes objekti un notikumi (Nuttin, 1985; Головаха, Кроник, 1984), bet arī process, kurā notiek pārmaiņu kontrole un uzvedības regulācija (Fraisse, 1964; Katsumata, 1995). Pastāv abu aspektu vienotība: laika perspektīvas struktūra veidojas procesā un ietekmē šī procesa norisi. Šo vienotību atspoguļo Zimbardo definīcija (Zimbardo & Boyd, 1999). Saskaņā ar to, laika perspektīva ir process, kas var mainīt notikumu interpretāciju un ietekmēt indivīda noskaņojumu un rīcību, jo notiekošās izmaiņas tiek saistītas ar esošām pagātnes un nākotnes notikumu un objektu reprezentācijām.

Efektīvas un adekvātas laika perspektīvas modeļi tiek saistīti ar pagātnes, tagadnes un nākotnes vienotību. Ja pagātne, tagadne un nākotne nav vienota, indivīdi nespēj saskatīt savas uzvedības nozīmi, iemeslus un sekas (Fraisse, 1964; Nuttin, 1985), viņu darbību nosaka bioloģiskie vai sociālie faktori un tagadējā situācija (Zimbardo & Boyd, 1999). Vienotības līmeni paaugstina uzvedības orientācija uz nākotnes mērķiem (Fraisse, 1964), nākotnes kā aktīva tagadnes un pagātnes turpinājuma izpratne (Nuttin, 1985). To papildina efektīvi funkcionējoši pārmaiņu kontroles mehānismi, kas ļauj indivīdam pieņemt pagātņi un uz tās pamata prognozēt nākotņi (Fraisse, 1964; Katsumata, 1995).

Pilnībā vienota laika perspektīva ir tikai vēlāmais modelis. Priekšroka parasti tiek dota vienai no laika kategorijām (Zimbardo & Boyd, 1999), un katra orientācija var palīdzēt optimāli rīkoties specifiskā situācijā. Tendence orientēties uz vienu no laika kategorijām veido neobjektivitāti pret pagātņi, tagadni vai nākotni (Zimbardo & Boyd, 1999).

Var secināt, ka Zimbardo laika perspektīvas koncepcijai (Zimbardo & Boyd, 1999) raksturīgs plašs empīrisks pamatojums un augsta integrētība. Šī koncepcija aptver visas laika kategorijas (pagātņi, tagadni un nākotni) un apvieno priekšstatus par laika perspektīvas struktūru un laika perspektīvu kā procesu. Koncepcijas ietvaros ir izstrādāts arī mērījuma instruments, kas ļauj aprakstīt indivīda laika perspektīvu (Zimbardo & Boyd, 1999). Tas atklāj jaunas iespējas laika perspektīvas empīriskai izpētei un teorētisko priekšstatu attīstībai.

Kļūst iespējams laika perspektīvas modeļu salīdzinājums un to validitātes pārbaude, izmantojot metodikas, kas ir balstītas uz atšķirīgām teorētiskām pieejām (Nuttin, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999). Starpkultūru pētījumu jomā iespējams papildināt priekšstatus par dažādu kultūru un etnisko grupu pārstāvju laika perspektīvas kopīgām pazīmēm un atšķirībām.

LITERATŪRA

- Allport, G. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York, Chicago, San Francisco: Holt, Rinehart and Winston.
- Bühler, Ch. (1933). *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig: Hirzel.
- Fraisse, P. (1964). *The psychology of time*. London: Eyre & Spottiswood.
- Gonzales, A., & Zimbardo, P. G. (1985). Time in perspective: A Psychology Today survey report. *Psychology Today*, May, 21-26.
- James, W. (1952). *The principles of psychology*. Chicago, London, Toronto: Encyclopaedia Britannica. (Original work published 1891)
- Katsumata, T. (1995). Concept and structure of time perspective. *The Memoirs of the faculty of education, Kumamoto University, The Humanities*, No. 44, December 15, 307-318.
- Keough, K. A., Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Who's smoking, drinking, and using drugs? Time perspective as a predictor of substance use. *Journal of Basic and Applied Social Psychology*, 21, 149-164.
- Lewin, K. (1942). Time perspective and morale. In G. Watson (Ed.), *Civilian morale*. Chapter IV. Boston: Houghton Mifflin.
- Nuttin, J., & Lens, W. (1985). *Future time perspective and motivation: Theory and research method*. Leuven & Hillsdale, NJ: Leuven University Press & Erlbaum.
- Wundt, W. (1914). *Grundriss der Psychologie*. Leipzig: Kroener.
- Zimbardo, P. G., Marshall, G., & Maslach, C. (1971). Liberating behavior from time-bound control: Explaining the present through hypnosis. *Journal of Applied Social Psychology*, 1, 305-323.

Zimbardo, P. G., Keough, K. A., & Boyd, J. N. (1997). *Present time perspective as predictor of risky driving. Personality and Individual Differences, 23*, 1007-1023.

Zimbardo, P. G., & Boyd J. N. (1999). *Putting time in perspective: a valid, reliable individual-differences metric. Journal of Personality and Social Psychology, Vol.77, No.6*, 1271-1288.

Головаха, Е., Кроник, А. (1984). *Психологическое время личности*. Киев, Наукова думка.

Кроник, А., Пажитнов, А., Левин, Б. (1993) *LifeLine - биографические тесты и медитации за персональным компьютером*. В Кроник А. (Ред.), *LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути*. (с. 15-42), Москва: Прогресс - Культура.

Левин, К. (2000). *Теория поля и научение*. В К. Левин. *Теория поля в социальных науках*. (с. 81-107), СПб. "Сенсор"

Хьелл, Л., Зиглер, Д. (2003), *Теории личности. Основные положения, исследования и применение*. Санкт-Петербург: Питер.

Tuva cilvēka zaudējums: risks un iespējas

Kristine Maslovska

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
un
LR IeM Valsts policijas GAP PP Psihologu nodaļa
E-pasta adrese korespondencei: kristine.maslovska@vp.gov.lv

Šajā rakstā autore piedāvā pētniecisku pārskatu par tuva cilvēka nāvi un iespējamām tā izraisīto pārdzīvojumu izpausmēm. Zaudējuma smagums var radīt sarežģījumus un nozīmīgi ietekmēt cilvēka garīgo un fizisko veselību, kā arī subjektīvo labklājību. Tani pašā laikā šādā zaudējumā slēpjas potenciāls izaugsmei un subjektīvās dzīves kvalitātes uzlabojumiem. Rakstā analizēti dažādi riska faktori, saistīti ar sarežģījumiem zaudējuma pārdzīvojumos, kā arī aplūkoti tie faktori, kuri veicina sekmīgu atgūšanos pēc piedzīvotā. Respektējot tuva cilvēka zaudējumā iekļautā riska un iespēju robežas, rakstā tiek formulētas normālas sērošanas gaitai pieredzīgas izpausmes un to loma atgūšanās procesā.

Atslēgvārdi: Sērošana, riska faktori, izaugsme

The article entitled *Risks and facility of Bereavement* presents overview of research on bereavement and its consequences. Loss of a close person can provoke complications and significantly influence physical and mental health as well as the subjective well-being of the bereaved person. At the same time such a loss offers potential for personal growth and possible improvement of the subjective quality of life. The author analyzes different risks that are relevant to bereavement complications as well as resources that promote beneficial recovery. Taking into consideration risks and benefits, the author describes bereavement reactions that are supposed to be normal and play a role in the process of mourning and recovery.

Keywords: bereavement, risks, personal resources, benefit, personal growth

Dažādās kultūrvidēs tuva cilvēka zaudējums tiek atzīts par vienu no smagākajiem, ja ne pašu smagāko notikumu, kas izraisa krīzi sērojošā cilvēka dzīvē. Kā vēsta izteiciens – sēras ir mīlestības cena. No sērošanas sākšiem nav pasargāts neviens, kurš kādu ir mīlējis. Ko tas nozīmē individuāla sērotāja dzīves kontekstā?

Zinātniskajā literatūrā tradicionālais un dominējošais skatījums uzsver psiholoģiski medicīnisko sērošanas bīstamību, akcentējot dažādus simptomus un reak-

Pateicības: Īpaša autorei pateicība raksta zinātniskajai konsultantei profesorei Solveigai Miezītei, PhD, un korektorei Dainai Vilemsonei!

cijas, kas rada grūtības palicējiem (sk., piemēram, Lindemann, 1944; Parkes, 1972). Sēras tiek uzskatītas par cilvēka fiziskās un garīgās veselības riska faktoru (Parkes, 2002). Kā secina M. Strēbe (Stroebe, 1997), sēras pierasts aplūkot par kaut ko tādu, kam nepieciešama ārstēšana, kas jāpārvar un tādad ir slikts.

Virkne pētījumu atklāj tuva cilvēka zaudējumā ietverto risku. Tas tiek uzskatīts par iemeslu dažādiem somatiskiem simptomiem (Galloway, 1990; Osterweis et al., 1984) un slimībām (sk., piemēram, Silverman et al., 2000; Simos, 1979) sirds slimības (Parkes et al., 1969), augsts asinsspiediens (Prigerson et al., 1997), īpaši respiratori traucējumi (Lindemann, 1944), pavājināta imūnsistēma (Lindstrom, 1998; Spratt & Denney, 1991). Literatūrā minēti gadījumi, kad, neskatoties uz sākotnēji radīto iespaidu par sekmīgu tikšanu galā ar zaudējumu, vēlāk reizēm attīstās dažādi veselības traucējumi, tādi kā astma, reimatiskais artrīts, čūla vai kolīts, vai arī vēlāk cilvēks sabrūk emocionāli (sk., piemēram, Papalia & Wendkos, 1989; Backer et al., 1982).

Tuva cilvēka nāve palielina psihisko traucējumu iespējamību, piem., distresu¹ (Bowly, 1980; Clayton, 1979), miega traucējumus (Byrne & Raphael, 1997), trauksmes simptomus (Tudiver, et al., 1991), depresijas simptomus un depresijas slimības epizodes (Silverman et al., 2000; Parkes & Brown, 1972), paaugstina iepriekšēju psihiatrisko problēmu atkārtošanās risku (Parkes, 1972), paātrina Alcheimera tipa demences attīstību (Charlton, 1995).

Sērojošiem cilvēkiem biežāk novērota veselībai bīstama uzvedība (Prigerson, et al. 1997; Woof & Carter, 1997) un kaitīgu vielu lietošana alkohols, smēķēšana (Murray, 1990). Dažādo simptomu mazināšanai sērojošie lieto vairāk medikamentu (tostarp trankvilizatorus vai hipnotiskos līdzekļus) nekā viņu vienaudži, kas nav piedzīvojuši tuvinieka nāvi (Murray, 1990; Backer et al. 1982; Clayton, 1974 cit. Worden, 1991). Var parādīties domas par nāvi un pašnāvību (Byrne & Raphael, 1997).

Tuva cilvēka (īpaši dzīvesbiedra) nāve tiek saistīta arī ar mirstības paaugstināšanos (Lichtenstein et al., 1998; Martikainen & Valkonen, 1996; Simos, 1979; Rees, 1972 cit. Backer et al. 1982), kam pamatā nereti ir veselības traucējumi sirds un asinsvadu sistēmā (Young, Benjamin & Wallis, 1963 cit. Backer et al., 1982). Sērojošie biežāk iekļūst negadījumos (Simos, 1979) un dzīvi beidz pašnāvībā (Kaprio et al., 1987). Sērojošo vidū novēroti arī delinkventas² un kriminālas uzvedības gadījumi (sk. Simos, 1979; Shoor & Speed, 1963 cit. Backer et al., 1982). Taču literatūrā pausti minējumi, ka vardarbības palielināšanās sabiedrībā ir tieši saistīta ar nespēju sērot (Fromm, 1973 cit. Simos, 1979).

Tuva cilvēka nāvei nereti seko arī vispārīga dzīves kvalitātes pazemināšanās (Payne, Horn & Relf, 1999) un ar šo notikumu saistītu citu zaudējumu virkne

¹ Distress – negatīvais stress jeb stresa pārslodze.

² Delinkventa uzvedība – vispārpieņemto sociālo normu pārkāpums, kam var būt arī krimināli sodāmas darbības pazīmes.

(Cook & Oltjenbruns, 1998) – piemēram, problēmas laulības dzīvē (Riches & Dawson, 1996), ģimenes izjukšana (Littlewood et al., 1991; Schwab, 1992), grūtības pielāgoties sociālajai videi (Tudiver et al., 1991). Iepriekšējie zaudējumi var izraisīt bailes no zaudējumiem nākotnē un ietekmēt cilvēka spējas veidot turpmākās piesaistes attiecības (Simos, 1979), savukārt bērniem šāds zaudējums var spēcīgi ietekmēt pašvērtējumu (Lindsay & Elsegood, 1996).

Tomēr pastāv uzskats, ka tuva cilvēka zaudējums viens pats, iespējams, nav šo complicēto iznākumu riska faktors (Silverman et al. 2000). Tam pamatā varētu būt dažādi cilvēka uzvedības, dzīvesstila, iedzimtu īpašību vai vides ietekmes aspekti (Stroebe & Schut, 2001). Tiek izvirzīts pieņēmums arī par atsevišķu vēl slimību klasifikatorā neiekļautu, bet sevi jau apliecinājušu diagnozi – complicētu jeb traumatisku sēru sindromu (Prigerson & Jacobs, 2001; Prigerson et al., 1996; Prigerson et al., 1995). Tieši traumatisko sēru diagnoze³ ir cieši saistīta ar pazeminātu sociālo funkcionēšanu, pavājinātu garīgo veselību, pazeminātu enerģijas līmeni un iespaidu uz dzīves kvalitāti (Silverman et al., 2000). Traumatisko sēru simptomi veicina pašnāvības idejas (Prigerson et al., 1999), un šo simptomu noturība sešus mēnešus pēc dzīvesbiedra nāves prognozē ilgtermiņa psiholoģiskus un somatiskus traucējumus, tostarp vēzi, sirdskaites, paaugstinātu asinsspiedienu, pašnāvības domas, izmaiņas ēšanā (Prigerson et al., 1997).

Riska faktori, kas izraisa šādas sekas, un to nozīme līdz šim vēl nav pietiekami izskaidroti (Lindstrom, 1998). To izcelsme tiek meklēta zaudētās personas nozīmīgumā un iepriekšējās attiecībās ar mirušo; zaudējuma pēkšņumā un nāves apstākļos; kopsakarā ar vienlaicīgiem stresoriem un zaudējumiem pagātnē; zaudējuma ilgumā, zaudējuma kognitīvajā novērtējumā; sērojošās personības un dažādos demogrāfiskos raksturlielumos, kā arī sociālā atbalsta pieejamībā un kultūrvides nostādnes. Atklājumi mēdz būt visai pretrunīgi.

Zaudētās personas nozīmīgums

Pētījumu rezultāti ļauj secināt, ka svarīgākas par asinsradniecību ir emocionālās attiecības ar mirušo (Maslovska, 1999) un ka spēcīgas reakcijas raksturīgas, piedzīvojot emocionāli tuva cilvēka nāvi (Robinson & Fleming, 1989), pārraujot nozīmīgas piesaistes attiecības (Bowlby, 1980). Tajā pašā laikā daudzi pētnieki meklē sakarības radniecīgās attiecībās – atraitņu, sērojošu vecāku, brāļu, māsu, retāk arī vienaudžu zaudējumā. Atklāta sakarība – jo jaunāks mirušais, jo

³ Laika gaitā ir bijuši vairāki mēģinājumi definēt sēru komplikācijas. Ilgstošās diskusijās par no normas atšķirīgas sērošanas definēšanu joprojām nav rasta vienprātība, un normālu sēru nošķiršana no patoloģiskām drīzāk ir atkarīga no teorētiskā modeļa, kādā tās tiek aplūkotas. Kopumā par sarežģījumiem sērošanā tiek uzskatīta neadaptīva reakcija uz zaudējumu, kas var radīt intensīvu un paildzinātu sērošanu, depresiju, trauksmi un fiziskās veselības pasliktināšanos (Aranda & Milne, 2000)

smagākas sērojošā reakcijas (Gamino et al., 2000; Gamino et al., 1998). Ilgstošākas un intensīvākas reakcijas vērojamas vecākiem pēc bērna nāves (Sanders, 1979–80), tam seko atraitņi(-nes) un pēc tam par vecāku nāvi sērojošie (Middleton et al., 1998). Bet vecāku zaudējums pusaudža gados rada mazāk veselības traucējumu nekā vienaudža vai dzīvesbiedra zaudējums (Leahy, 1992, Nolen-Hoeksema & Larson, 1999 cit. Stroebe & Schut, 2001). Parādās arī kvalitatīvas atšķirības: atraitnēm raksturīgāks noliegums, bet sērojoši vecāki spēcīgāk izjūt savu vainu (Gamino et al., 1998).

Attiecības ar mirušo

Kā secina M. Strēbe ar kolēģiem, iepriekšējās attiecības lielā mērā ne tikai uzskatāmas par patoloģijas iemeslu, bet arī kopumā nosaka pielāgošanos (Stroebe et al., 1992). Hronisku (Worden, 1991), patoloģisku (Parkes & Weiss, 1983) jeb komplicētu sēru pamatā var būt ambivalentas (Gamino et al., 1998; Murray, 1990; Raphael, 1984), konfliktējošas (Gamino et al., 1998) vai pat naidīgas (Simos, 1979) attiecības ar zaudēto cilvēku, kas, iespējams, provocē sērotāja dusmas un vainas izjūtu (Worden, 1991). Tāpat arī pārmērīgi atkarīgas attiecības ar nu jau mirušu cilvēku (Gamino et al., 1998), narcistiska piesaiste (Worden, 1991; Simos, 1979), fiksācija simbiotiskā limenī (Simos, 1979) un savas identitātes definēšana saistībā ar attiecībām un rūpēm par citiem (Zaiger, 1985 cit. Worden, 1991), aktīva iesaistīšanās otra cilvēka dzīvē (Stroebe et al., 1992). Šādu attiecību zaudējums rada spēcīgu bezpalīdzību, bezspēcību vai pat sevis zaudējuma izjūtu, liedzot saredzēt ko pozitīvu savā turpmākajā dzīvē (Worden, 1991).

Vēl par riska faktoru minami gadījumi, kad zaudētas sociāli neatzītas attiecības, kā tas ir mīļāko vai homoseksuāļu gadījumā (Payne et al., 1999; Corr et al., 2000).

Zaudējuma pēkšņums

Samērā izplatīts ir uzskats, ka pēkšņs, līdz ar to traumatisks zaudējums izraisa smagākas reakcijas (Payne et al., 1999; Nakamura, 1999; Cardwell, 1996; Papalia & Wendkos, 1989; Simos, 1979). Tomēr pētījumi nedod viennozīmīgu atbildi uz jautājumiem, vai lielākus traucējumus sērotāji piedzīvo, sastopoties ar pēkšņu tuvinieka nāvi vai nāvi pēc ieilgušas slimības (Stroebe & Schut, 2001; Murray, 1990; Osterweis et al., 1984).

Parkesa (Parkes, 1973) pētījums par atraitņiem un atraitnēm rāda, ka iepriekšējai sērošanai ir pozitīva loma – tā palīdz adaptēties. Tā dod iespēju atvadīties no tuvā cilvēka, tādējādi palīdzot tikt galā ar traumu, ko sagādā tuva

cilvēka nāve (Brown & Stoudemire, 1983). Tomēr ne visi pētījumi to apstiprina. Ir pētījumi, kas – tieši otrādi – atklāj, ka iepriekšējas sēras ir disfunkcionālas un var radīt negatīvas sekas (Gilliland & Fleming, 1998; Gerber et al., 1975; Schwab et al. 1975). Toties dažiem pētniekiem (Sanders, 1979–80; Clayton et al., 1973) nav izdevies atklāt nekādu saistību starp zaudējuma veidu un pārdzīvotāja reakciju intensitāti.

Iespējams, atbilde meklējama iepriekšējas sērošanas ilgumā. Tieši īslaicīgas hroniskas slimības izraisītas nāves gadījumos sērojošie pielāgojas vislabāk. Grūtības rodas pēkšņā nāvē un ilgstoši slimojušu mirušo tuviniekiem. Pēkšņas nāves rezultātā emocionālās reakcijas tiek internalizētas jeb notiek “dusmu ieslēgšana”, kas tādējādi ilgstoši uztur fizisku stresu. Savukārt ilgstoši slimojušu mirušo tuviniekiem vērojamas “dusmu izlādēšanas” reakcijas (Sanders, 1982–83). Tātad – iepriekšēja sērošana var nodrošināt iespēju palicējam izdzīvot bēdas attiecībā uz nāvi, kas tikai vēl būs, bet tanī pašā laikā tas var sarežģīt izstrādāšanas procesu, kad dalītām jūtām ir reālāka iespēja būt destruktīvām (Aldrich, 1974).

Nāves veids un apstākļi

Populārs ir uzskats, ka tieši vardarbīga, nedabīga, neparedzama (kas notiek ilgi pirms vai pēc sagaidāmā), ar dažādiem aizspriedumiem saistīta nāve (piemēram, pašnāvība) var radīt papildu sarežģījumus (Murphy et al., 2003; Gamino et al., 2000; Barry et al., 2002; Murphy et al., 1999; Rando, 1984; Parkes & Weiss, 1983; Lazare, 1979). Pētījumi rāda, ka sākotnējās reakcijas ir smagākas pašnāvnieku nekā negadījumā bojāgājušo tuviniekiem (Seguin et al., 1995) un atgūšanās norisinās ilgāk nekā dabisku iemeslu radītas nāves gadījumos (sk. Green, 2000).

Tomēr ir pētījumi, kuros šāda sakarība neparādās. Klairena pētījums (Cleiren, 1993), salīdzinot sērošanu satiksmes negadījumā, pašnāvības un ilgstošas slimības izraisītas nāves gadījumos, parādīja, ka nāves veida ietekme uz vairākumu psihosociālās veselības aspektiem ir neliela vai vispār tās nav. Tas apstiprinājās arī Gamino un kolēģu pētījumā (Gamino et al., 1998).

*Vienlaicīgi stresori*⁴

Par papildu sarežģījumiem tiek uzskatīti stresori, ja līdztekus norisinās vairāki krīžu notikumi (skat. Worden, 1991; Papalia & Wendkos, 1989): ja gadās piedzīvot vairākus zaudējumus vienlaicīgi (kā tas ir, piemēram, zemestrīcēs, ugunsgrēkos, satiksmes līdzekļu avārijās) vai īsā laika periodā (Kalish, 1985; Raphael, 1984; Lazare, 1979); ja veidojas zaudējumu pārslodze (Kastenbaum, 1969 cit. Worden, 1991) kopā ar daudziem citiem stresoriem (Miles, 1985),

⁴ Stresors – stress izraisītājs

piemēram, spriedze ģimenē, finansiāli sarežģījumi, nepietiekama aprūpe, veselības problēmas, nodošanās alkoholam vai psihotropiem medikamentiem, dažādi citi zaudējumi (Cardwell, 1996; Sanders 1988; Parkes, 1975), kā arī ar bērēm, mirušā finanšu un viņam piederējušu lietu kārtošanu saistītais distress (Cardwell, 1996).

Zaudējumi pagātnē

Ļoti spēcīgu reakciju cēloņi tiek meklēti iepriekš piedzīvotas tuvinieka nāves (Backer et al., 1982) vai cita veida neizsērotu zaudējumu (tostarp neuzticība, šķiršanās, darba zaudējums, spontānais aborts) vēsturē (Simos, 1979), skaidrojot, ka esošais zaudējums var aktualizēt iepriekšējos un izraisīt sāpes ne tikai par tagadējo, bet arī par iepriekš neizsāpētajiem (Worden, 1991). Tiek izteikti minējumi, ka cilvēkiem, kas nespēj veiksmīgi pielāgoties dzīves izaicinājumiem kopumā, būs grūtības sekmīgi reaģēt uz stresoriem, kas saistīti tieši ar sērošanu (Gamino et al., 1998). Savukārt pozitīvu iepriekšēju zaudējumu pārvarēšana uzskatāma par vērtīgu pieredzi, kas palīdz tikt galā ar aktuāliem zaudējumiem (Parappully et al., 2002).

Sērošanas ilgums

Daudz diskusiju bijis par sērošanas ilgumu, gan apliecinot tā nozīmi reakciju mazināšanā (piemēram, Murphy et al., 2003), gan uzsverot laika ritējuma maznozīmību, ja to nepavada intrapsihiski procesi (sk. Payne et al. 1999). Sākotnēji tika uzskatīts, ka normālā sērošanā, lai atgrieztos pie ierastās dzīves, nepieciešams samērā neilgs laiks: no 4 – 6 nedēļām līdz vienam gadam (sk. Wortman & Silver, 1989). Vēlākie darbi rāda, ka sērošana var ilgt gadiem (sk. Lindstrom, 1998).

Augsts sākotnējais distress mēdz ilgstoši ietekmēt sērojošā veselību (Parkes & Weiss, 1983) un apgrūtināt sociālo funkcionēšanu (Cleiren, 1993). Sēru izjūtu bremsēšana izraisa dažādus emocionālus traucējumus (Marris, 1958) un uztur šīs sāpes spēcīgas daudzu gadu garumā (Rando, 1984). Taču pētījumi rāda, ka ne vienmēr cilvēkiem, kam netiek novērota agrīna sērošana, būs vērojamas grūtības vēlāk (Wortman & Silver, 1989). Agrīna adaptācija lielā mērā paredz arī ilgtermiņa pielāgošanos (Cleiren et al., 1994). Bet tiem, kam vismaz divus mēnešus ir izteikta traumatisko sēru simptomātika, var prognozēt arī turpmākas problēmas (Prigerson & Jacobs, 2001). Tanī pašā laikā ir pētījumi, kuros neparādās tiešas sakarības starp sēru reakcijām un laiku kopš tuvinieka nāves (Gamino et al., 1998).

Zaudējuma kognitīvais novērtējums

Pārdzīvojumu smagumu ietekmē arī tas, kā cilvēks uztver un novērtē zaudējumu, cik lielā mērā notikušais tiek saredzēts kā paša, citu vai likteņa izraisīta traģēdija un cik – kā potenciāls pavērsiens iespējām un ieguvumiem. Piemēram, smagākas sekas vērojamas gadījumos, kad ir subjektīva izjūta, ka notikušo bijis iespējams novērst (Gamino et al., 2000). Mailza un Krandala to skaidro – "...cilvēki piedzīvo negatīvu iznākumu, jo notikušo interpretē negatīvi" (Miles & Crandall, 1986, p.237).

Nozīme ir arī tam, kā cilvēks interpretē sērošanas gaitā piedzīvoto. Lindstromas pētījumā atklājas, ka veids, kā sērojošā persona interpretē piedzīvoto mirušā klātesamību, var būt viens no sērošanas iznākumu indikatoriem. Labāk atguvušās bija tās atraisnes, kas šādu pieredzi novērtēja kā neitrālu vai nedaudz pozitīvu vai arī bija bez šādas pieredzes. Savukārt galējie novērtējumi – izteikti pozitīvs vai izteikti negatīvs – paredzēja grūtāku iznākumu. Autore to interpretē šādi: sievietes, kas šo pieredzi novērtējušās neitrāli, nāves iespaidā nejutās pamestas, savukārt ļoti pozitīvi novērtējušās joprojām jūtas atkarīgas no mirušā, bet ļoti negatīvi novērtējušās orientētas uz izvairīgu uzvedību (Lindstrom, 1998).

Sabalansēta vērtējuma nozīmi uzsver arī Bauers un Bonano (Bauer & Bonanno, 2001). Viņu pētījumā atklājās, ka optimāla proporcija pozitīvā un negatīvā sevis novērtēšanā ir aptuveni 5:1 un ka tendence novērtējumā fokusēties uz to, ko cilvēks dara, nevis uz to, kāds viņš ir, paredz sērošanas reakciju samazināšanos laika gaitā.

Sērojošā personības iezīmes

Pastāv uzskats, ka tieši sērojošā cilvēka personībā lielā mērā slēpjas komplikāciju predisponētība. Sarežģījumu risku pastiprina zems pašvērtējums (Parkes & Weiss, 1983; Stroebe & Stroebe, 1987), neticība sev (Parkes, 1990) un savām spējām kontrolēt dzīvi (Cleiren, 1993), vājāks ego spēks un izteiktāka vainas apziņa (Vachon et al., 1982 cit. Stroebe & Schutz, 2001), pašpārmētumi, arī intensīvas dusmas un ilgošanās (Parkes & Weiss, 1983), trauksmainība (Sanders, 1981; Parkes & Weiss, 1983), izteikta pieķeršanās (Parkes & Weiss, 1983). Grūtības ir pastiprinātas, ja personības aizsardzības sistēma balstīta uz tādām īpašībām, kas veicina emociju noliegšanu un spēcīgu pašpaļāvību (Sanders, 1981), uzskatot sevi par stipru personību – tādu, kas neļaujas vājumam un nekad nesalūst (Lazare, 1979; Littlewood, 1992), kā arī personības iezīmes, kas atvairā (Cleiren, 1993) un neļauj pieņemt (Simos, 1979) iespējamo sociālo palīdzību.

Cēloņi tiek meklēti attīstības vēsturē un piesaistes kvalitātē – smagas reakcijas uz iepriekšējiem zaudējumiem (Parkes, 1986), garīgās un fiziskās veselības

problēmu vēsture (Gamino et al., 1998; Cleiren, 1993; Parkes & Weiss, 1983), īpaši psihiatriskas problēmas tagad, pagātnē vai ģimenes vēsturē, alkoholisms (Murray, 1990), komplicētu sēru reakcijas iepriekšēju zaudējumu kontekstā, depresija (Simos, 1979; Worden, 1991; Littlewood, 1992). Pētījumos atklājas sakarība, ka cilvēki, kas piedzīvo sarežģījumus sērošanas gaitā, bērībā ir jutušies nedroši un izjutuši ambivalentas jūtas pret savu māti – pirmo piesaistes objektu (Pincus, 1974). Vairāki pētījumi atklāj, kā agrīns vecāku zaudējums var sarežģīt sērošanu vēlāk. Tomēr dziļāka šī jautājuma izpēte rāda, ka lielāka loma ir sarežģītām attiecībām ar turpmākajiem audzinātājiem nekā faktam, ka zaudēti vecāki (Vaillant, 1985). Dzīve stabilā ģimenē palīdz izvairīties no disfunkcionālām sēru reakcijām (Fristad et al., 1995). Savukārt nedrošā piesaiste un drošības izjūtu nodrošinājušas laulības izjukums atraitņiem palielina traumatisku sēru simptomātiku (van Doorn et al., 1998). Trauksmaini ambivalentā piesaiste liedz konstruktīvi atrisināt piesaistes attiecību zaudējumu. Šādiem cilvēkiem vērojamas hroniskas sērošanas iezīmes, paildzinot sēras uz nenoteiktu laiku (Parkes & Weiss, 1983). Ar attiecībām pārņemtie nokļūst savu emociju varā un nespēj izkļūt no tām (Shaver & Tancredy, 2002). Savukārt izvairīgajam piesaistes stilam raksturīgāk ir apspiest ar piesaisti saistītās emocijas, kas veicina aizkavētas sērošanas attīstību (Stroebe & Schutz, 2001).

Atsevišķi pētījumi ar diviņiem ļauj domāt, ka sērošanas procesu un iznākumu ietekmē arī ģenētiski faktori (Segal & Blozis, 2002; Tomassini et al., 2002).

Demogrāfiskie rādītāji

Dzimums

Sērošanā dzimumatšķirības pastāv, taču laika gaitā viedokļi šajā jautājumā mainās (Stroebe & Schut, 2001). Pētījumos sievietes uzrāda vairāk un intensīvākus dažādu veidu simptomus (tostarp depresiju, PTSD¹) un sēru izpausmes uzvedībā nekā vīrieši (Segal et al., 2002, Murphy, et al., 2003a, Gulbis, 1987, Parkes & Brown, 1972). Tomēr pētījumi ar atraitņiem ļauj domāt, ka tieši vīrieši pakļauti lielākam riskam (Parkes & Weiss, 1983): mirstībai (sk. Stroebe & Stroebe, 1996b; Worden, 1991) un smagākām sekām veselībai (Stroebe, 1998). Tā iemesli pagaidām vēl nav līdz galam skaidri. Viens no minējumiem ir sociālā atbalsta pieejamības atšķirības. Tomēr, pat ja sievietes saņem vairāk sociālā atbalsta, nav apliecinājumu, ka tas ietekmētu vispārējo labklājību plašākā nozīmē. Cits skaidrojums – atšķirības slēpjas pārvarēšanas veidu lietojumā. Sieviešu stratēģijas (uz emocijām fokusētās) šādās reizēs ir veiksmīgākas nekā vīriešu izmantotās (uz problēmu fokusētās). Tomēr citi pētījumi ļauj domāt, ka sērošanas gaitā abi šie pārvarēšanas veidi var būt vienlīdz nozīmīgi un derīgi (Stroebe & Schut, 1999).

¹ Post-Traumatic Stress Disorder – pēctraumas stresa sindroms

Vienlaikus pastāv uzskats, ka svarīgs faktors, kas predisponē noteikta veida pārvarēšanu, varētu būt nevis dzimums, bet dzimumloma. Lindstromas pētījumā atklājās, ka lielākam riskam pakļautas "tradicionālas" sievietes raksturojumam atbilstošās atraitnes, kas, salīdzinot ar "mūsdienīgajām", vairāk tendētas situāciju novērtēt kā stresoru un problēmas definēt kā nopietnākas vai grūtākas. Viņām ir ierobežotāks pārvarēšanas stratēģiju apjoms un pesimistiskāks skats uz savām nākotnes spējām pārvarēt notikušo, viņas vairāk ir atkarīgas no palīdzības un savas spējas veiksmīgi "tikt galā" novērtē par vājākām (Lindstrom, 1998).

Vecums

Gan attiecībā uz nāves izpratni, gan attiecībā uz sērošanu palicēja vecuma nozīme tiek skatīta kontekstā ar dzīves posmu, kad piedzīvots zaudējums, vai Eriksona izvirzītajiem attīstības posmiem un tajos iekļautajiem uzdevumiem (Corr et al., 2000; Papalia & Wendkos, 1989). Pētījumi norāda, ka bērni un pusaudži sēras vairāk izrāda ārēji (piemēram, slikti uzvedoties), jauniem pieaugušajiem un vidēja gadagājuma cilvēkiem problēmas vairāk ir psiholoģiskas, bet gados vecākajiem – biežāk ir fiziski traucējumi (sk. Gulbis, 1987).

Bērniem, pusaudžiem un jauniem pieaugušajiem sēras mēdz būt intensīvākas un ilgstošākas nekā vecāka gadagājuma cilvēkiem (Murray, 1990). Jauni atraitņi ir pakļauti augstākai mirstībai (sk. Payne et al., 1999), piedzīvo vairāk veselības problēmu (sk. Worden, 1991; Stroebe & Stroebe, 1996a), un viņiem ir lielāks risks kļūt depresīviem (Barry et al., 2002). Tas vienlaikus var būt saistīts arī ar to, ka šajā dzīves posmā nāve netiek atzīta par dabisku dzīves sastāvdaļu, kā tas ir dzīves nogalē, kad nāve ir paredzama un līdz ar to izraisa mazāku distresu (Parkes, 1972).

Bērnu grūtības sērošanā tiek saistītas ar to, ka viņiem ir ierobežota pieredze, ierobežotas kognitīvās spējas, grūtības izprast notikušā nozīmi, arī mazāka kontrole pār apstākļiem, un viņi lielā mērā ir atkarīgi no pieaugušajiem. Turklāt nereti pieaugušie nerēķinās ar to, ka arī bērns sēro (Lindsay & Elsegood, 1996).

Par kritisku tiek uzskatīta arī dzīvesbiedra zaudēšana lielā vecumā pēc ilgstošām attiecībām (Aranda & Milne, 2000).

Tomēr nav īstas skaidrības par vecuma nozīmi, izvērtējot to citu faktoru kop-sakarībās. Piemēram, Klairena pētījumi liecina, ka radniecībai un piesaistes kvalitātei ir lielāka nozīme nekā vecumam (Cleiren, 1993).

Citi demogrāfiskie rādītāji

Riska grupā ierindo arī tos sērotājus, kas nāk no zemāka sociālā slāņa (Miles, 1985), kam ir finansiālas grūtības, zema nodarbinātība, ja vispār tā ir (Parkes & Weiss, 1983), kā arī mazāks izglītības iegūšanā pavadīto gadu skaits (Barry et al., 2002).

Sociālā atbalsta trūkums

Pastāv uzskats, ka ļoti nozīmīgu lomu sērošanā spēlē sociālie faktori un vislabākās zāles pret skumjām ir apkārtējo cilvēku atbalsts. Atbildot uz jautājumu, kas palīdzējis pārvarēt notikušo, sērojošie bieži uzsver nozīmīgo starppersonālā atbalsta lomu (Gamino et al., 1998; Maslovska, 1999, 2001a). Sērojošas sievietes Latvijā uzskata, ka tieši atbalstoši cilvēki un izrunāšanās palīdz pārdzīvot šīs sāpes (Maslovska, 2001a). Tomēr sērojošie paši nevar viennozīmīgi atbildēt, vai sociālais atbalsts nodrošina arī labāku funkcionēšanu un veselību (Stroebe & Schut, 2001).

Virkne pētījumu apstiprina sociālā atbalsta pozitīvo lomu, pielāgojoties dzīvei bez zaudētā (sk. Littlewood, 1992; Murray, 1990). Tieši uzvertā sociālā atbalsta novērtējumam parādās sakarība ar veselības rādītājiem (Ott, 2003; Payne et al., 1999). Grūtības rodas izolētiem, atsvešinātiem indivīdiem, kā arī tad, ja sērotājs nesaņem pietiekamu atbalstu no savas ģimenes un draugiem (Brown & Stoudemire, 1983; Raphael, 1977 cit. Worden, 1991), ja līdzās ir nefunkcionējošas sociālā atbalsta sistēmas (Littlewood, 1992), vai to vispār nav (Sanders, 1999; Parkes, 1972), vai arī laika gaitā samazinās apkārtējo gatavība to sniegt (Cleiren, 1993). Turklāt smagas sēru reakcijas var arī atturēt apkārtējos sniegt palīdzību (Parkes, 1972).

Tomēr, pētot saturisko kvalitāti, atklājas arī esošā sociālā atbalsta ierobežojumi – lai arī draugi palīdz, viņi nespēj aizstāt mīļoto cilvēku (Stroebe, Stroebe, Abakoumkin, & Schut, 1996). Apkārtējie spēj mazināt sociālo vientulību, taču nevar mazināt emocionālo, kas iestājas pēc ļoti nozīmīga zaudējuma.

Kultūrvides nostādnes

Mūsdienīgās interpretācijās arvien lielāka loma tiek atvēlēta sociālajam kontekstam (Parkes, 2002) un kultūrvides nostādnēm. Tam, kāda uzvedība tiek gaidīta no sērojošā un kāda tiek atzīta par pieņemamu, cik lielā mērā sabiedrība to vai citu uzvedību atzīst vai noraida kā normai piederošu, cik elastīgas ir sabiedrības normas un kādi aizspriedumi determinē sociālo vērtējumu (Stroebe & Stroebe, 1996a). Nozīmīgs ir profesionāļu redzējums, novērtējot reakcijas uz zaudējumu kā veselīgas vai problemātiskas. Jāatzīst, ka speciālistu uzskati laika gaitā ir mainījušies (Payne et al., 1999) – daļa no tām izpausmēm, kas pirms pāris gadu desmitiem tika medicīniskotas un uzskatītas par sarežģījumiem, mūsdienās tiek pieņemtas par normālu reakciju uz īpaši sarežģītu vai traumējošu notikumu (Murphy et al., 1999). Turklāt pozitīva iznākuma sasniegšanai mūsdienīgās pieejas aicina pievērsties ne tik daudz simptomu un reakciju mazināšanai, bet gan pozitīvo resursu stimulācijai, atklājot, ka vienlīdz sekmīga var būt fokusēšanās gan uz traumu, gan uz pašregulācijas iespējām (King, 2001).

Lazare (Lazare, 1979) saredz trīs sociālu situāciju gadījumus, kas var izraisīt

sarežģījumus sērošanas procesā: ja zaudējums nav sociāli apspriežams (kā tas ir pašnāvību gadījumos), ja zaudējums tiek sociāli noraidīts (cilvēki uzvedas tā, it kā zaudējums nemaz nebūtu noticis) un ja trūkst sociālās atbalsta sistēmas. Šapiro (Shapiro, 2002) uzsver arī dažādu politisko procesu un zaudējuma publiskās interpretācijas nozīmi, publiskos centienus izzināt patiesību, nodrošināt taisnīgumu, kā arī godināt piemiņu.

Cits būtisks aspekts ir kultūrvides tradīcijas un rituāli sekmīgai zaudējuma pārvarēšanai, tādējādi veicinot zaudējuma nozīmes integrāciju un emocionālā haosa noregulēšanu (Neimeyer et al., 2002).

Latvijas kultūrvidē jaušams pārmaiņu laika konteksts. Lai arī līdz ar Latvijas brīvvalsts atjaunošanu aktualizējies jautājums par dažādu veidu psiholoģiskām un sociālām traumām, to apspriešanas lietderība joprojām tiek diskutēta. Daļā cilvēkos visnotaļ spēcīgi ir saglabājušās padomju laika pārliecības un aizspriedumi. Piemēram, zaudējums un ciešanas kā tēmas, ko izvairāties apspriest tieši, tomēr pastarpināti tās iekļaujam ikdienišķos pārspriedumos un analizēs. Šāds "pareizās uzvedības" slogs joprojām cilvēkiem liek apšaubīt sērojošā normālumu un ētiskās tiesības par savām sāpēm runāt skaļi un apzināti vērsties pēc palīdzības.

Ar to cieši saistīta arī psiholoģiskā palīdzība kā mazpazīstama iespēja dvēseles sāpju mazināšanai, vairāk ļaujoties uz tuvinieku un līdzcilvēku atbalstu. To papildina apbedīšanas un kapu kopšanas tradīcijas, kas Latvijā visos laikos ir bijušas pietiekami spēcīgas un ikdienas dzīvē nodrošinājušas emocionālu atbalstu zaudējuma integrēšanai sērotāja dzīvē. Tiesa, pamazām aizvien vairāk cilvēku meklē profesionālu palīdzību⁶

Neraugoties uz dažādajiem riska faktoriem, vairākums sērojošo tomēr spēj pielāgoties zaudējumam bez profesionāļu palīdzības (Stroebe & Schut, 2001) un no zaudējuma izkļūt ar kādu pozitīvu ieguvumu. Tas iespējams visos vecumos un dažādas tuvības pakāpes attiecību zaudējumā (sk. Maslovska, 2002). Dažādi pētījumi ļauj domāt, ka puse vai pat 2/3 palicēju veiksmīgi pārvar šādas dzīves grūtības (Frazier et al., 2000; Tedeschi & Calhoun, 2000). Paši sērojošie⁷ atzīst, ka pirmais sērošanas gads bijis labāks, nekā gaidīts (Lindstrom, 1998).

Arvien vairāk literatūrā tiek uzsvērts – psiholoģija par daudz pievēršas negatīvo aspektu apspriešanai, nereti ignorējot, ka tieši ar smago dzīves pieredzi nāk pozitīvais (Harvey, 2001; Stroebe et al., 1992). Līdzīgi kā semantiskais krīzes hieroglifa⁸ skaidrojums ķīniešu valodā šī pieeja rosina paraudzīties uz tuvinieka nāvi ne tikai kā uz zaudējumu, bet arī kā uz iespēju avotu – izaugsmei,

⁶ Kā vēsta križu centra "Skalbes" 2002. gada pārskats – tuva cilvēka nāves gadījumā sniegta 175 klātienē un 51 krīzes telefona konsultācija.

⁷ Pētījums tika veikts ar sērojošām atraitnēm Norvēģijā.

⁸ Ķīniešu valodā hieroglīfs, kas attēlo vārdu "krīze" (wei ji), sastāv no divām zīmēm, kas vienlaikus apzīmē gan briesmas (Wei), gan izmaiņu iespējas (ji).

briedumam, pilnveidei, pašatklāsmei, garīgai attīstībai, identitātes stiprināšanai, jaunu sociālo lomu apgūšanai, pasaules redzējuma izkopšanai u.c.

Lai arī daļa cilvēku traumējošo pieredzi interpretē kā Dieva sodu, kā iemeslu cinismam un ticības zudumam vai arī dažus tas atstājis bez redzamām izmaiņām, ir cilvēki, kam cīņa ar zaudējumu maina viņu pasaules uzskatu, paaugstina "eksistenciālo sapratni" (Yalom & Lieberman, 1991), liek pārvērtēt "izjauktos, satricinātos pieņēmumus" (Janoff-Bulman, 1992) un veicina garīgo aspektu nozīmi viņu pasaules uztverē. Kalhūns un Tedeši to definē kā pēctraumas izaugsmi (Calhoun & Tedeschi, 2001).

Lai arī ne visu pētījumu rezultāti viennozīmīgi apliecina, ka pastāv saistība starp pēctraumas izaugsmi un veiksmīgu vispārīgu psiholoģisko adaptāciju, vismaz nav atklājies, ka šādi rastie ieguvumi paredzētu negatīvu turpmāko psiholoģisko funkcionēšanu (Calhoun & Tedeschi, 1998). Savukārt tie, kas izjutuši, kā zaudējums veicinājis izaugsmi, jūtas arī laimīgāki (Carlson et al., 2000).

Visbiežāk pozitīvās pārmaiņas skar tādas jomas kā sevis izjūta, attiecības ar līdzcilvēkiem, dzīves filozofija, vērtības un jaunu iespēju saredzēšana (sk. Calhoun & Tedeschi, 1989–90; 1998; 2001; Tedeschi & Calhoun, 1996; Frazier et al., 2000). Pētījumi rāda, ka dažādi traumējoši notikumi veicinājuši cilvēkos emocionālu izaugsmi, pilnveidojuši viņu dzīves pieredzi, veidojuši par labākiem cilvēkiem, rosinājuši viņus justies stiprākiem, spējīgākiem, varošākiem un pārliecinātākiem par sevi. Šādu notikumu rezultātā veidojušies ciešāki kontakti ar citiem, dziļāka empātija, gatavība pieņemt citu vajadzības, lielāka atvērtība, izjūta par daudz ciešāku saikni ar sev nozīmīgiem cilvēkiem, atklāsme, cik svarīgas viņiem ir šādas attiecības un cik viegli tās iespējams zaudēt. Daļa sērojošo atzīst, ka viņi augstāk novērtē savu iespēju būt dzīvam, uztver dzīvi vieglāk un vairāk par to priecājas, pilnvērtīgāk izdzīvo katru dienu, labāk spēj atklāt un novērtēt iespējas, ko piedāvā dzīve, atzīst, ka mainījusies viņu dzīves filozofija vai reliģiskie uzskati kļuvuši stiprāki (Calhoun & Tedeschi, 1989–90).

Kā uzskata Parkess, izaugsme ir apzinātas darbības vai personības iezīmju vai arī sociālās vides un apstākļu veicināts iznākums (Parkes, 1998). Tomēr atgūšanās izaugsmes dēļ lielā mērā uzskatāma par kognitīvu procesu, kurā notikušais atkārtotas domāšanas ceļā tiek izstrādāts un aplūkots no gaišāka skatu punkta (Park, 2000); tiek pārvērtēti būtiskākie pieņēmumi (Calhoun & Tedeschi, 1998); attīstīta iekšēja kontrole pār pagātnes notikumiem, pašreizējo atgūšanās procesu un nākotni – savā ziņā mēģinājumi rast kontroli par nekontrolējamo (Frazier et al., 2000); tiek radīts subjektīvs notikuma skaidrojums un jēga, kā arī jaunā pieredze iekļauta esošajā pasaules izpratnē (Golsworthy, Coyle, 1999; Park, 2000). Saskaņā ar Romānovas un Terencio uzskatiem tam nepieciešama intrapsihiska, psihosociāla un kultūrvidei atbilstoša pārtapšana – patības izjūtas pārveide, savas vietas atrašana un pārveidoto attiecību ar mirušo turpinājums (Romanoff & Terenzio, 1998).

Sērojošas sievietes Latvijā (sk. Maslovska, 1999; 2001a) atzīst, ka atbrīvoties

no zaudējuma smaguma palīdz darbība (darbs, aktivitātes, raudāšana); patstāvīga kognitīva pārstrāde (pārdomas, atmiņas, gūtās atziņas, grāmatu lasīšana); radoša un intelektuāla darbība (dzejoļu rakstīšana vai lasīšana, mūzikas klausīšanās vai muzicēšana) un iesašanās uz ārpus cilvēka kontroles robežām esošajiem spēkiem (Dievs, laiks).

Pētījumi apliecina, ka labāku adaptāciju nodrošina spēja nāves rezultātā saredzēt kaut ko labu; iespēja pateikt "uz redzēšanos"; patiesi garīgums; spontānas pozitīvas atmiņas par mirušo (Gamino et al., 2000). Metafizisko attiecību (piemēram, caur atmiņām) ar mirušo saglabāšana (Wheeler, 2001; Gamino et al., 2000; Bonanno et al., 1999). Saskarsme ar cilvēkiem (Weeler, 2001), zaudējuma pieredzes jeb "stāsta" radīšana (Riches & Dawson, 1996), sarunas ar sevi un citiem (Walter, 1996), uzticēšanās citiem (Carlson et al., 2000) un dalīšanās "personīgā zaudējuma stāstā" (Barnes et al., 1996 cit. Carlson et al., 2000), dažādas aktivitātes (Weeler, 2001; Gamino et al., 1998); vērtību pārvērtēšana (Weeler, 2001), sociālais atbalsts (Hogan & Schmidt, 2002), pozitīvas un veselīgas attiecības ģimenē (Hurd et al., 1999); elastība (angl. flexibility) un izturība (angl. resilience) (Rubin, 1999); iekšējais spēks (Moos & Schaefer, 1986); cerība (Carlson et al., 2000); loģiska analīze un pozitīva pārvērtēšana (Schaefer & Moos, 2001), ticība pozitīvam iznākumam (Lindstrom, 1998); pieņemšana (Cutcliffe, 1998). Neatkarība un patstāvība laulības dzīvē (sk. Stroebe et al., 1992); rūpes par sevi (Parappully et al., 2002), pašvērtējums un pašefektivitāte (Murphy et al., 1999); jēgas meklējumi (Miles & Crandal, 1983; Schaefer & Moos, 2001); garīgā identitāte (Shimabukuro & D'Andrea, 1999), orientēšanās uz tagadni, atbildības uzņemšanās par savu dzīvi un spēja saskatīt ieguvumu arī zaudējumā (Maslovska, 2002).

Cenšoties izprast riska faktoru ietekmi uz pozitīva iznākuma iespējām, atklājas norādes, ka distress un izaugsme var būt paralēli procesi (Calhoun & Tedeschi, 1998) un riska faktoru klātesamība var arī būtiski neietekmēt personīgo izaugsmi (Gamino et al., 2000). Potenciālo traucēkļu neitralizēšanas iespējas tiek saredzētas dažādu moderatoru^{*} darbībā, kuru klātbūtne izlīdzina riska faktora ietekmi (Stroebe & Schut, 2001). Īpaši tiek uzsvērtas personības resursu loma. Piemēram, cilvēka *psiholoģiskās aizsardzības*, kas pasargā viņu no traumējošās notikumu ietekmes. Tādu funkciju veic sākotnējā noliegšana (sk. Worden, 1991) un periodiska izvairīšanās pievēršties zaudējumam (sk. Stroebe & Schut, 1999), tādējādi dodot iespēju uzturēt psiholoģisku līdzsvaru un atjaunot resursus sānu izstrādes gaitā.

Dažādu *pārvarēšanas stratēģiju* lietošana, kas nodrošina spējas tikt galā ar iekšējām un ārējām pārmaiņām, draudiem un zaudējumiem (Lindstrom, 1998). Dažādu autoru skatījumā tās tiek interpretētas gan kā fokusēta uzvedība, gan kā personības iezīme, kas nosaka sekmīgas vai nesekmīgas rīcības izvēli (van Heck

* Moderatori – faktori vai apstākļi, kuru klātesamība pastiprina vai novērš divu citu faktoru mijiedarbības rezultātu.

& Ridder, 2001). Pastāv doma, ka kontrolējamie notikumi virza uz problēmu risināšanas stratēģiju izmantošanu, bet notikumi, kas ir nekontrolējami (kā tas ir arī nāves gadījumā) – uz kognitīvo un emocionālo stratēģiju lietošanu (Moos & Schaefer, 1986). Tomēr citi pētījumi ļauj domāt, ka sērošanas gaitā vienlīdz nozīmīgi un derīgi var būt abi šie pārvarēšanas veidi (Stroebe & Schut, 1999), kā arī uz jēgu fokusētā stratēģija (Park, 2000), pozitīva iznākuma gaidas (Lindstrom, 1998) u.c.

Pēc Antonovska (Antonovsky, 1979) domām, sekmīgu dzīves grūtību pārvarēšanu nodrošina *iekšējās saskaņas izjūta* (angl. *sense of coherence*) – vispārīga globāla dzīves uztveres izjūta, kas ietver spēju izprast pašam sevi un savu dzīvi, paļaušanos uz saviem spēkiem un savas dzīves nozīmības apziņu. Izjūta, kas arī kritiskos brīžos palīdz apkārtējo pasauli saredzēt kā saprotamu, rosina izprast problēmas, izvērtēt to svarīgumu un atrast efektīvus to pārvarēšanas veidus.

Cits nozīmīgs resurss var būt *emocionālā inteliģence* (angl. *emotional intelligence*), kas palīdz veiksmīgi tikt galā ar vides prasībām kopumā. Lai arī tiešā veidā mums nav zināmi emocionālās inteliģences sekmējošas darbības apliecinājumi sērošanas gaitā, raksturojošo komponentu struktūra (sk. Goleman, 1995; Salovey & Mayer, 1990) ļauj domāt par tās nozīmīgo lomu arī tuvinieku zaudējuma pārdzīvojumā kontekstā, īpaši attiecībā uz sevi un savu emociju izpratni, cerīgo attieksmi pret dzīvē notiekošo, sekmīgu stresa pārvarēšanu un sociālā atbalsta meklēšanu.

Samērā nesen formulēta *psiholoģiskās imunitātes* (angl. *psychological immunity* Olah, 2000) koncepcija, kurā apvienoti iepriekš literatūrā definētie veselīguma kritēriji (ego-spēks, ego-izturība, iekšējās saskaņas izjūta u.c.). Psiholoģiskā imunitāte ir integrēta personības kognitīvo iezīmju, spēju, motivācijas un uzvedības sistēma, kas nodrošina izturību pret dažādiem stresoriem, kā arī veicina adaptāciju, vispārīgu labsajūtu un veselīgu attīstību. Tā uzsver cilvēka iekšējos resursus kā imunitātes nodrošinātājus stresa situācijās, līdzīgi kā to dara bioloģiskā imūnsistēma fiziskās veselības uzturēšanai.

Citu autoru redzējumā izdzīvošanas resursus nodrošina dažādas kognitīvas dispozīcijas. Piemēram, *cerība* (angl. *hope*), kas dod spēku virzīties no zaudējuma piepildītās šodienas uz iztēloto gaišo nākotni (Snyder, 1996, cit. Carlson et al., 2000) un ietekmē cilvēka subjektīvās labklājības izjūtu un izpratni (Diener, Lucas & Oishi, 2002). Cerība tiek uzskatīta arī par sēru procesa beigu vēstnesi (Cutcliffe, 1998) un vienu no personīgās izaugsmes katalizatoriem (Carlson et al., 2000).

Pastāv arī uzskats, ka eksistē *daudzdimensionāls vispārīgās psiholoģiskās labklājības faktors*, un spēcīgi tā indikatori ir iekšējās saskaņas izjūta, subjektīva apmierinātība ar dzīvi un spēja regulēt iekšējos afektus (Wissing & Eeden, 2002).

Vēl par būtisku veselīguma uzturētāju minama *drošu piesaiste* attiecībās (Bowlby, 1980), kas palīdz pārvarēt zaudējumu. Arī cilvēki ar drošo piesaisti

attiecībās piedzīvo spēcīgas emocijas, taču tās viņus nepārņem, šie cilvēki nenododas sevis vainošanai un jau sākotnēji jūtas iedrošināti apzināties savas izjūtas, to cēloņus un savstarpējo saistību (Shaver & Tancredy, 2002).

Neatņemama sērošanas interpretāciju sastāvdaļa ir “normāluma” definēšana. Sērošana ir process, kas attīstās laika gaitā un ietver dažādas reakcijas uz zaudējumu un pārmaiņām. Dažādās kultūrvidēs “normāluma” izpratne atšķiras, tāpat kā nāves un sērošanas semantiskais konteksts lielā mērā ir atkarīgs no sociālkulturālā konteksta¹⁰ (Carlson et al., 2000; Catlin, 1993; M.Stroebe et al., 1992; Rosenblatt, 1988). Turpmāk aprakstītās izpausmes uzskatāmas par normālu reakciju uz tuva cilvēka zaudējumu, kas tomēr katrā individuālā gadījumā var būt citādā salikumā, intensitātē un esamībā vai neesamībā.

Ķermeniskās reakcijas

Kaut arī mūsu sabiedrība ķermeniskās izjūtas nereti neidentificē par sērošanas izjūtām piederīgām reakcijām (Maslovskā, 2001b), tās var tikt novērotas normālas sērošanas gaitā – fiziskas sāpes, spiediens krūtīs, kamols kaklā, sajūta, ka trūkst elpas, muskuļu vājums, enerģijas trūkums, sausa mute (Worden, 1991; Stroebe & Stroebe, 1996). Iespējamās bioķīmiskas izmaiņas, piemēram, pazemināts imūnoglobulīna līmenis (Lindstrom, 1998). Nereti sērotājiem ir miega un ēstgribas traucējumi (Clayton et.al, 1972 cit. Backer et al., 1982).

Emocionālās reakcijas

Šādās reizēs pašsaprotamas šķiet bēdas, skumjas, nomāktība, dvēseles sāpes, ilgas, bezpalīdzība. Tomēr arī dusmas, trauksme, vainas izjūta un pašpārmētumi, dažos gadījumos arī atvieglojums, atbrīvotība ir normālas reakcijas uz piedzīvoto. Īpaši sākuma periodā sērojošajiem raksturīga reakcija ir šoks, nejūtīgums. Vēlāk no emocionālās pārslodzes nereti iestājas nogurums (sk., piem., Worden, 1991; Stroebe & Stroebe, 1996).

¹⁰ Pētījumi rāda, ka bioloģiski sērošana ir universāla, taču dažādās izpausmes ir atkarīgas no kultūrvides. Sociālās normas īpaši nosaka sērošanas veidu gadījumos, kad miris mazāk nozīmīgs cilvēks (Catlin, 1993). Taču, lai arī ir apzināta nepieciešamība respektēt kultūrvides atšķirības, vairākums teoriju pamatojas uz Rietumu sabiedrībā (Ziemeļamerikā, Anglijā) veiktiem pētījumiem.

Izziņas darbība

Iespējamās grūtības koncentrēt uzmanību (Clayton et al., 1972, cit. Backer et al. 1982); pārņemība ar domām, atmiņām par mirušo, sajūtām vai pat halucinācijām par šī cilvēka klātbūtni, neticība, šaubas, apmulsums (Worden, 1991).

Uzvedība, darbība

Sērojošam cilvēkam raksturīgas nopūtas, raudāšana. Var parādīties izklaidība, nemierīga, drudzaina aktivitāte vai tieši otrādi – apātiska nevēlēšanās darboties. Vieniem – izvairīšanās no tā, kas atgādina par mirušo, citiem – meklēšana un saukšana atpakaļ, ar mirušo saistīto vietu apmeklēšana un lietu aprūpēšana, mirušajam piederējušo lietu glabāšana (sk. Worden, 1991).

Garīga pārkārtošanās

Līdztekus zaudējumam sērotājā raisās virkne garīgu, eksistenciālu jautājumu – centieni izprast notikušā jēgu un nozīmi palicēja dzīvē, dzīves pārvērtēšana, savas dzīves jēgas meklējumi; priekšstatu pārlūkošana par pasauli un sevi tajā (Maslovska, 2002; 1999). Mainās izpratne par vērtībām un prioritātēm dzīvē (Yalom & Lieberman, 1991; Galloway, 1990), pieņēmumi par cilvēka eksistenci (Balk, 1999), un līdz ar to rodas nepieciešamība asimilēt jauno realitāti esošajā uzskatu sistēmā (Golsworthy & Coyle, 1999).

Zaudējuma izraisītās pārmaiņas

Zaudējuma ietekmē sākotnēji var samazināties interese par iepriekšējām aktivitātēm, par televīzijas raidījumiem, par draugiem, par laicīgiem notikumiem (Clayton et al., 1972 cit. Backer et al., 1982) vai tieši otrādi – rosināt uz pastiprinātu nodošanos, piemēram, dzīves baudīšanai. Mainās attieksme pret dažādām vērtībām dzīvē (sk. Maslovska, 2002), mainās intereses (Schaefer & Moos, 2001). Tuva cilvēka zaudējums var būt par iemeslu sekundāriem zaudējumiem (Cook & Oltjenbruns, 1998) un radīt nepieciešamību pielāgoties nozīmīgām pārmaiņām, kas ir sekundārās zaudējuma sekas¹¹ (Stroebe M et al., 1999), prasīt pielāgošanos ikdienas dzīvei bez zaudētā cilvēka (Worden, 1991),

¹¹ Mēdz teikt, ka, piemēram, bērni, kas zaudējuši brāļi vai māsu, patiesībā ir zaudējuši vismaz trīs cilvēkus – mirušo brāļi vai māsu un vecākus, kas iegrimuši pārdzīvojumā sāpēs. Tani pašā laikā līdz ar brāļi vai māsu zaudēts tiek arī draugs, rotaļu biedrs, uzticības persona, lomu modelis, līdzgaitnieks dzīves garumā.

jaunu lomu apgūšanu, jaunas identitātes attīstīšanu (Stroebe, 1999), daļu sevis atgūšanu (Zaiger, 1985 cit. Worden, 1991). Zaudējums var kalpot arī par avotu apjaušmai par ieguvumiem šīs pieredzes rezultātā (Tedeshi & Calhoun, 1996).

Sociālo attiecību izpausmes

Sērošanai raksturīgā vērtību pārvērtēšana visai bieži ir saistīta ar cilvēcisko attiecību nozīmes izvērtēšanu, iepriekšējo attiecību pārvērtēšanu, kas ved vai nu pie atsvešināšanās, vai tieši otrādi – dziļāku saišu nostiprināšanās. Pārņemtībā ar zaudējumu daļa palicēju piedzīvo sociālu distancēšanos, sociālu vientulību, kas prasa sociālu reintegrāciju (Stroebe et al., 1999). Daļai atsvešinātība sakņojas bailēs no turpmākiem attiecību zaudējumiem (Simos, 1979). Citos gadījumos tieši otrādi – vērojama pastiprināta sociālo kontaktu meklēšana un vēlme apspriest notikušo ar līdzcilvēkiem (Walter, 1996). Pastāv uzskats, ka sēras un izmisums vienlaikus vieno, sarāda cilvēkus, kas citādi ir tik atšķirīgi (Ginsburga, 1996). Tomēr mūsu sabiedrībā sērojošajiem tik nepieciešamā attiecību uzturēšana un atbalsta sniegšana ir mītiem apvīta (Maslovska, 2001b) un tās pieejamību lielā mērā ierobežo izvairīgā attieksme pret kontaktiem ar cilvēkiem sērās.

Attiecību pārveidošana ar mirušo

Dažādās teorijās paveras atšķirīgs skatījums uz turpmākām attiecībām ar mirušo cilvēku. Vēsturiski samērā nostabilizējies ir Freida postulētais uzskats par nepieciešamību pārraut saites ar zaudēto objektu, attālināties no tā (Freud, 1917) vai arī saiknes pārraušana, bet bez attiešanās no tā, ko mirušais nozīmē palicējam (Bowlby, 1971–1980). Tomēr mūsdienās šis viedoklis tiek apstrīdēts, uzsverot emocionālo saišu saglabāšanas nozīmi (Klass et al. 1996), mirušā nozīmes atjaunošanu pašreizējā dzīvē (M. Stroebe & Schut, 1999), sava stāsta radīšanu, kas dod iespēju palicējiem integrēt atmiņas par mirušo viņu tagadējā dzīvē (Walter, 1996). Šāds skatījums drīzāk paredz emocionālās saiknes transformāciju, nevis pārraušanu. Tās ir dzīvā un mirušā attiecības, kur izmaiņas turpinās visu dzīves laiku – pārņemtība ar domām, atmiņām, iztēlošanās, idealizācija, emocionāla distancēšanās un to daudzums, intensitāte, biežums (Rubin, 1998; Rubin, 1999). Kā uzskata Vasiļuks, cilvēka bēdas ir nevis destruktīvas (aizmirst, atraut, atdalīties), bet gan konstruktīvas (radīt piemiņu). Sērošanas gaitā emocionālā saikne starp dzīvo un mirušo tiek pagarināta jeb attālināta tik tāl, līdz tā nerada smeldzīgas sāpes kā tad, kamēr šī saite starp viņiem vēl ir cieša (Vasiļuks, 1991). Iespējams, atšķirības būtu meklējamas saiknes veidā: simboliskās saiknes saglabāšanai ir adaptīva funkcija sērošanas gaitā, kurpretī cen-

tienu ilgstoši uzturēt dzīvu tiešo, sadzīvisko saikni var apgrūtināt dzīvi realitātē (Reisman, 2001).

Kā loģisks sērošanas iznākums tiek gaidīta atgūšanās, pielāgošanās dzīvei bez zaudētā cilvēka; spēja atcerēties mirušo bez asām sāpēm; savas dzīves turpināšana; atgriešanās sociālajā aprītē (Stroebe & Schut, 1999; Worden, 1991; Parkes, 1972), pieņemšana un cerības atgūšana (Cutcliffe, 1998), jēgas atrašana (Neimeyer et al., 2002). Vienlaikus tas paredz emocionālā līdzsvara atgūšanu; veselīguma uzturēšanu; sociālo pielāgošanos un subjektīvās dzīves kvalitātes izjūtas veicināšanu.

Kopsavilkums

Tuva cilvēka zaudējums ir viena no smagākajām dzīves situācijām, stresa pilns notikums, kas izjauc nozīmīgas piesaistes attiecības, maina pasaules un sevis redzējumu, sociālās attiecības, ikdienas dzīvi, kā arī izraisa virkni dažādu bio-psiho-sociālu reakciju. Zaudējuma smagums var radīt sarežģījumus un nozīmīgi ietekmēt cilvēka garīgo un fizisko veselību, subjektīvo labklājību, kā arī ietvert draudus dzīvībai. Tanī pašā laikā šādā zaudējumā slēpjas arī potenciāls izaugsmei – ar notikumu novērtējumu, pozitīvā saredzēšanu un jēgas meklējumiem gūtais briedums var būt par pamatu subjektīvās dzīves kvalitātes uzlabojumiem.

LITERATŪRA

- Antonovsky, A. (1979). *Health, stress and coping. New perspectives on mental and physical well-being*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Aranda, S., & Milne, D. (2000). *Guidelines for the assessment of complicated bereavement risk in family members of people receiving palliative care*. Melbourne: Centre for Palliative Care.
- Backer, B.A., Hannon, N., & Russell, N.A. (1982). *Death and Dying: Individuals and Institutions*. Canada: John Wiley & Sons, Inc.
- Balk, D.E. (1999). Bereavement and Spiritual Change. *Death Studies*, 23(6), 485-494.
- Barry, L.C., Kasl, S.V., & Prigerson, H.G. (2002). Psychiatric Disorders Among Bereaved Persons. *American Journal of Geriatric Psychiatry*, 10(4), 447-457.
- Bauer, J.J., & Bonanno, G.A. (2001). Doing and Being Well (for the Most Part): Adaptive Patterns of Narrative Self-Evaluation During Bereavement. *Journal of Personality*, 69(3), 451-482.
- Bonanno, G.A., Mihalecz, M.C., & LeJeune, J.T. (1999). The Core Emotion Themes of Conjugal Loss. *Motivation and Emotion*, 23(3), 175-201.

- Bowlby, J. (1980). *Attachment and Loss: Loss, Sadness, and Depression*. Vol. III. New York: Basic Books.
- Brown, J.T., & Stoudemire, G.A. (1983). Normal and Pathological Grief. *Journal of the American Medical Association*, 250, 378-382.
- Byrne, G.J., & Raphael, B. (1997). The psychological symptoms of conjugal bereavement in elderly men over the first 13 months. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 12(2), 241-51.
- Calhoun, L.G., & Tedeschi, R.G. (2001). Posttraumatic Growth: The Positive Lessons of Loss. In R.A. Neimeyer (Ed.), *Meaning reconstruction and the experience of loss* (pp. 157-172). Washington, DC: American Psychological Association.
- Calhoun, L.G., & Tedeschi, R.G. (1998). Beyond Recovery From Trauma: Implications for Clinical Practice and Research. *Journal of Social Issues*, 54(2), 357-371.
- Calhoun, L.G., & Tedeschi, R.G. (1989-90). Positive Aspects of Critical Life Problems: Recollections of Grief. *Omega*, 20(4), 265-272.
- Cardwell, M. (1996). *The complete A – Z psychology handbook*. Hodder & Stroughton, Inc.
- Carlson, H.R., Johnston, A., Liiceanu, A., Vintila, C., & Harvey, J.H. (2000). Lessons in the psychology of loss: accounts of middle-aged Romanian women. *Journal of Personal & Interpersonal Loss*, 5(2/3), 183-201.
- Catlin, G. (1993). The role of culture in grief. *Journal of Social Psychology*, 133(2), 173-185.
- Charlton, R.C. (1995). The onset of dementia following bereavement. *Australian Family Physician*, 24(7), 1233-6.
- Clayton, P.J. (1979). The sequelae and nonsequelae of conjugal bereavement. *American Journal of Psychiatry*, 136, 1530-1534.
- Clayton, P.J. (1973). The clinical morbidity of the first year of bereavement: A review. *Comprehensive Psychiatry*, 14, 151-157.
- Cleiren, M., Diekstra, R.F., Kerkof, A.J., & van der Wal, J. (1994). Mode of death and kinship in bereavement: focusing on "who" rather than "how" *Crisis*, 15(1), 22-36.
- Cleiren, M. (1993). *Bereavement & Adaptation. A comparative Study of the Aftermath of Death*. 2nd. edn. Washington: Hemisphere Publishing Corporation.
- Cook, A. S., & Oltjenbruns, K. A. (1998). The bereaved family. In A.S. Cook, K.A. Oltjenbruns (Eds.), *Dying and grieving: Life span and family perspectives* (pp. 91-115). Fort Worth, TX: Harcourt Brace.
- Corr, C.A., Nabe, C.M., & Corr, D.M. (2000). *Death and Dying, Life and Living*. (3 ed.). Belmont: Wadsworth, Thomson Learning.
- Cutcliffe, J.R. (1998). Hope, counselling and complicated bereavement reactions. *Journal of Advanced Nursing*, 28(4), 754-761.
- Diener, E., Lucas, R.E., & Oishi, S. (2002). Subjective Well-Being. The Science of Happiness and Life Satisfaction. In C.R.Snyder, S.J.Lopez (Ed.), *Handbook of positive psychology*. (pp.63-73). Oxford University Press.
- Frazier, P., Conlon, A., Tashiro, T., & Sass S. (2000). Posttraumatic growth: Finding Meaning Through Trauma. In: Selected Proceedings on Searching for Meaning in the New Millennium.

- Harvey, J.H. (2001). The Psychology of Loss as a Lens to a Positive Psychology. American http://www.meaning.calpdf/2000proceedings/patricia_frazier.pdf
- Freud, S. (1917). Mourning and Melancholia. *Collected Papers*, Vol. 14. New York: Basic Books.
- Galloway, S.C. (1990). Young adults' reactions to the death of a parent. *Oncological Nurses Forum*, 17(6), 899-904.
- Gamino, L.A., Sewell, K.W., & Easterling, L.W. (2000). Scott and White Study -Phase 2: Toward an Adaptive Model of Grief. *Death Studies*, 24(7), 633-661.
- Gamino, L.A., Sewell, K.W., & Easterling, L.W. (1998). Scott and White Grief Study: An Empirical Test of Predictors of Intensified Mourning. *Death Studies*, 22, 333-355.
- Gilliland, G., & Fleming, S. (1998). A comparison of spousal anticipatory grief and conventional grief. *Death Studies*, 22(6), 541-69.
- Ginsburga, Ž.D. (1996). *Bēdas, vainas izjūta un dusmas*. R.: Preses nams.
- Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York: Bantam Books
- Golsworthy, R., & Coyle, A. (1999). Spiritual beliefs and the search for meaning among older adults following partner loss. *Mortality*, 4, 21-41.
- Green, B I (2000). Traumatic loss: Conceptual and empirical links between trauma and bereavement. *Journal of Personal & Interpersonal Loss*, 5(1),1-18
- Gulbis, M.K. (1987). *Sēras pārdzīvojot*. Mineapole: Latviešu ev.-lut. Kristus draudze. *Behavioral Scientist*, 44(5), 838-854.
- Hogan, N.S., & Schmidt, L.A. (2002). Testing the grief to personal growth model using structural equation modeling. *Death studies*, 26(8), 615-34.
- Hurd, R.C. (1999). Adults view their childhood bereavement experiences. *Death Studies*, 23(1), 17-41.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Toward a new psychology of trauma*. New York: Free Press
- Kalish, R.A. (1985). *Death, Grief and Caring Relationships*, 2nd edn. New York: Brooks Cole.
- Kaprio, J., Koskenvuo, M., & Rita, H. (1987). Mortality after bereavement: A prospective study of 95,647 widowed persons. *American Journal of Public Health*, 77, 283-287.
- Klass, D, Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (Eds.). (1996). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Washington: Taylor & Francis.
- King, L.A. (2001). The Health Benefits of Writing About Life Goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 798-807.
- Lazare, A. (1979). Unresolved Grief. In A. Lazare (Ed.), *Outpatient psychiatry: Diagnosis and treatment* (pp. 498-512). Baltimore: Williams and Wilkens.
- Lichtenstein, P., Gatz, M., & Berg, S. (1998). A twin study of mortality after spousal bereavement. *Psychological Medicine*, 28(3), 635-643.
- Lindemann, E. (1944). Symptomatology and management of acute grief. *American Journal of Psychiatry*, 101, 141-148.

- Lindsay, B., & Elsegood, J. (Eds.), (1996). *Working with Children in Grief and Loss*. London: Bailliere Tindall.
- Lindstrom T.C. (1998). *Goog grief. Adapting to bereavement*. Doktora disertācijas kopsavilkums internetā: <http://www.uib.no/isf/people/christine.htm>
- Littlewood, J. (1992). *Aspects of Grief. Bereavement in Adult Life*. London: Tavistock / Routledge.
- Littlewood, J., Cramer, D., Hoekstra, J., & Humphrey, G. (1991). Parental differences in parental coping following their child's death. *British Journal of Guidance and Counselling, 19*, 139-148.
- Marris, P. (1958). *Widows and their Families*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Martikainen, P., & Valkonen, T. (1996). Mortality after the death of a spouse: rates and causes of death in a large Finnish cohort. *American Journal of Public Health, 86*(8), 1087-1093.
- Maslovska K. (2002). Dzīves jēgas meklējumi pēc tuva cilvēka zaudējuma. J.Kastiņš (red.) *Izglītības zinātnes un pedagoģija mūsdienu pasaulē, 655.sēj.* R.: LU. 467.- 477. lpp.
- Maslovska K. (2001a). How Latvian women help themselves to cope with bereavement. In Rascevska, M., Sebre, S., Miežite, S., Laar, K.A., Gintiliene, G. (Eds.), *Scientific papers of IV International Baltic Psychology Conference "New Developments in Psychology in the Baltics: Theory and Practice"* (pp. 111–118). R.: University of Latvia.
- Maslovska K. (2001b). Understanding and Assisting the Bereaved: Responses of Latvian Teachers. In *Proceedings of the 24-th International School Psychology Colloquium, July 25-29, 2001*, Dinan, France. <http://www.afps.info/vieinternationale.htm>
- Maslovska K. (1999). Sērošanas procesu raksturojošās iezīmes un to savstarpējā saistība sievietēm pēc tuva cilvēka zaudējuma. Maģistra darbs. R.: LU.
- Middleton, W., Raphael, B., Burnett, P., & Martinek, N. (1998). A longitudinal study comparing bereavement phenomena in recently bereaved spouses, adult children and parents. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 32*(2), 235-241.
- Miles, M.S., & Brown Crandall, E.K. (1986). The Search for Meaning and Its Potential for Affecting Growth in Bereaved Parents. In R.H.Moos (Ed.), *Coping with life crises: An integral approach*. (pp. 235-244). New York: Plenum Press.
- Miles, M.S. (1985). Emotional symptoms and physical health in bereaved parents. *Nursing Research, 34*(2), 76-81.
- Moos, R.H., & Schaefer, J.A. (1986). Life transitions and crises: A conceptual overview. In: R.H.Moos (Ed.), *Coping with life crises: An integral approach*. (pp. 3-28). New York: Plenum Press.
- Murphy, S.A., Johnson, L.C., Chung, I-J., & Beaton, R.D. (2003a). The Prevalence of PTSD Following the Violent Death of a Child and Predictors of Change 5 Years Later. *Journal of Traumatic Stress, 16*(1), 17-25.
- Murphy, S.A., Johnson, L.C., Wu, L., Fan, J.J., & Lohan, J. (2003b). Bereaved parents' outcomes 4 to 60 months after their children's deaths by accident, suicide, or homicide: a comparative study demonstrating differences. *Death Studies, 27*(1), 39-61.
- Murphy, S.A., Gupta, A., Cain, K.C., Johnson, L.C., Lohan, J., Lang Wu, & Mekwa, J. (1999). Changes in Parents' Mental Distress After the Violent Death of an Adolescent or Young Adult

- Child: A Longitudinal Prospective Analysis. *Death Studies*, 23(2),129-160.
- Murray, R. (1990). *Counseling and Life-Span Development*. USA: Sage Publications.
- Nakamura Y. (1999). Grief reactions treated in a psychiatric out-patient clinic. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 53(3), 357-63.
- Neimeyer, R.A., Prigerson, H.G., & Davies, B. (2002). Mourning and Meaning. *American Behavioral Scientist*, 46(2), 235-251.
- Olah., A. (2000). *Health Protective and Health Promoting Resources in Personality: A Framework for the Measurement of the Psychological Immune System*. Paper presented at the: Positive Psychology Meeting, April 14-15 2000, Quality of Life Research Center, Peter F. Drucker School of Management Claremont Graduate University.
- Osterweis, M., Solomon, F., & Green, M. (1984). *Bereavement: Reactions, consequences and care*. Washington: National Academy Press.
- Ott, C.H. (2003). The Impact of Complicated Grief on Mental and Physical Health at Various Points in the Bereavement Process. *Death Studies*, 27(3), 249-272.
- Papalia, D.E., & Wendkos Olds, S. (1989). Death and bereavement. In D.E.Papalia, S.Wendkos Olds. *Life span development* (pp. 467-489). McGraw-Hill Book Company Australia Pty Limited.
- Parappully, J., Rosenbaum, R., van den Daele, L., & Nzewi, E. (2002). Thriving After Trauma: The Experience of Parents of Murdered Children. *Journal of Humanistic Psychology*, 42(1), 33-70.
- Park, L.C. (2000). Influences of Global Meaning on Appraising and Coping with Stressful Encounter. In *Selected Proceedings on Searching for Meaning in the New Millennium*. http://www.meaning.cal/pdf/2000proceedings/crystal_park.pdf.
- Parkes, C.M. (2002). Grief: Lessons from the Past, Visions for the Future. *Death Studies*, 26(5), 367-385.
- Parkes, C.M. (1998). *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life*. (3.ed.) London: Penguin Books.
- Parkes, C. (1972). *Bereavement: Studies of grief in adult life* New York: International Universities Press.
- Parkes, C.M., & Brown, R.J. (1972). Health after bereavement: A controlled study of young Boston widows and widowers. *Psychosomatic Medicine*, 34, 449-461.
- Parkes, C.M., Benjamin, B., & Fitzgerald, R.G. (1969). Broken heart: a statistical study of increased mortality among widowers. *British Medical Journal*, 1, 740-743.
- Parkes, C.M., & Weiss, R.S. (1983). *Recovery from bereavement*. New York: Basic Books.
- Payne, S., Horn, S., & Relf, M. (1999). *Loss and Bereavement*. Buckingham: Open University Press.
- Pincus, L. (1974). *Death in the Family*. New York: Pantheon.
- Prigerson, H.G., Bridge J., Maciejewski, P.K., Beery, L.C., Rosenheck, R.A., Jacobs, S.C., Bierhals, A.J., Kupfer, D.J., & Brent, D.A. (1999). Influence of traumatic grief on suicidal ideation among young adults. *American Journal of Psychiatry*, 156(12),1994-1995.
- Prigerson, H.G., Bierhals, A.J., Kasl, S.V., Reynolds, C.F. III, Shear, M.K., Day, N, Beery,

- L.C., Newsom, J.T., & Jacobs, S. (1997). Traumatic Grief as a Risk Factor for Mental and Physical Morbidity. *American Journal of Psychiatry*, *154*, 616-623.
- Prigerson, H.G., Bierhals, A.J., Kasl, S.V., Reynolds, C.F. III, Shear, M.K., Newsom, J.T., & Jacobs, S. (1996). Complicated grief as a disorder distinct from bereavement-related depression and anxiety: a replication study. *American Journal of Psychiatry*, *153*(11), 1484-1486.
- Prigerson, H.G., Frank, E., Kasl, S.V., Reynolds, C.F. III, Anderson, B., Zubenko, G.S., Houck, P.R., George, C.J., & Kupfer, D.J. (1995). Complicated grief and bereavement-related depression as distinct disorders: preliminary empirical validation in elderly bereaved spouses. *American Journal of Psychiatry*, *152*(1), 22-30.
- Prigerson, H.G., & Jacobs, S.C. (2001). Traumatic Grief as a Distinct Disorder: A Rationale, Consensus Criteria, and a Preliminary Empirical Test. In M.S.Stroebe, R.O.Hansson, W.Stroebe, H.Schut (Eds.) *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. (pp. 647-670). Washington: APA Press.
- Rando, T.A. (1984). *Grief, dying and death: Clinical interventions for caregivers*. Champaign, IL: Research Press.
- Raphael, B. (1984). *The Anatomy of Bereavement*. London: Hutchinson.
- Reisman, A.S. (2001). Death of a Spouse: Illusory Basic Assumptions and Continuation of Bonds. *Death Studies*, *25*, 445-460.
- Riches, G., & Dawson, P. (1996). Making stories and taking stories: Methodological reflections on researching grief and marital tension following the death of a child. *British Journal of Guidance & Counselling*, *24*(3), 357-346.
- Robinson, P.J., & Fleming, S. (1989). Differentiating Grief and Depression. *Bereavement Care: Hospice and Community Based Services* (pp. 77-87). Canada: The Haworth Press.
- Romanoff, B.D., & Terenzio, M. (1997). Rituals and the grieving process. *Death Studies*, *22*(8), 697-712.
- Rosenblatt, P. (2001). A Social Constructionist Perspective on Cultural Differences in Grief. In M.S.Stroebe, R.O.Hansson, W.Stroebe, H.Schut (Eds.) *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. (pp.285-301). Washington: APA Press.
- Rubin, S. S. (1999). The Two-Track Model of Bereavement: Overview, Retrospect, and Prospect. *Death Studies*, *23*, 681-714.
- Rubin S.S. (1998). Reconsidering the transference paradigm in treatment with the bereaved. *American Journal of Psychotherapy*, *52*(2), 215-228.
- Salovey, P., & Mayer, J.D. (1990) Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, *9*, 185-211.
- Sanders, C.M. (1981). Comparison of younger and older spouses in bereavement outcome. *Omega*, *11*, 217-232.
- Sanders, C.M. (1988). Risk factors in bereavement outcome. *Journal of Social Issues*, *44*, 97-111.
- Sanders, C.M. (1999). Grief: The Mourning After. *Dealing with Adult Bereavement*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Sanders, C.M. (1982-83). Effects of Sudden vs. Chronic Illness Death on Bereavement Outcome. *Omega*, *13*(3), 227-241.

- Sanders, C.M. (1979-80). A Comparison of Adult Bereavement in the Death of a Spouse, Child, and Parent. *Omega*, 10, 303-322.
- Schaefer, J.A., & Moos, R.H. (2001). Bereavement Experiences and Personal Growth. In M.S.Stroebe, R.O.Hansson, W.Stroebe, H.Schut (Eds.), *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. (pp. 145–167). Washington: APA. Press.
- Schwab, R. (1992). Effects of a child's death on the marital relationship: a preliminary study. *Death Studies*, 16, pp. 141-154.
- Schwab, J.J., Chalmers, J.M., Conroy, S.J., Farris, P.B., & Markush, R.E. (1975). Studies on grief: A preliminary report. In B. Schoenberg, I. Berger, A. Kutscher, D. Peretz, & A.C.Carr (Eds.), *Bereavement: Its psychological aspects*. New York: Columbia University Press.
- Segal, N.L., & Blozis, S.A. (2002). Psychobiological and Evolutionary Perspectives on Coping and Health Characteristics Following Loss: A Twin Study. *Twin Research*, 5(3), 175-187.
- Segal, N.L., Sussman, L.S., Marelich, W.D., Mearns, J., & Blozis, S.A. (2002). Monozygotic and dizygotic twins' retrospective and current bereavement-related behaviors: An evolutionary perspective. *Twin Research*, 5, 188-195.
- Seguin, M., Lesage, A., & Kiely, M.C. (1995). Parental bereavement after suicide and accident: a comparative study. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 25(4), 489-492.
- Shapiro, E.R. (2002). Family Bereavement After Collective Trauma: Private Suffering, Public Meanings, And Cultural Contexts. *Journal of Systemic Therapies*, 21(3), 81-92.
- Shaver, P.R., & Tancredy, C.M. (2001). Emotion, Attachment, and Bereavement: A Conceptual Commentary. In M.S.Stroebe, R.O.Hansson, W.Stroebe, H.Schut (Eds.), *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. (pp. 63–88). Washington: APA, Press.
- Shimabukuro, K.P., & D'Andrea, J.D.M. (1999). Addressing Spiritual Issues From a Cultural perspective: The Case of the Grieving Filipino Boy. *Journal of Multicultural Counseling & Development*, 27(4), 221-140.
- Silverman, G.K., Jacobs, S.C., Kasl, S.V., Shear, M.K., Maciejewski, P.K., Noaghiul, F.S., & Prigerson, H.G. (2000). Quality of life impairments associated with diagnostic criteria for traumatic grief. *Psychological Medicine*, 30, 857-862.
- Simos, B.G. (1979). *A Time to Grieve. Loss as a universal human experience*. New York: Family Service Association of America.
- Spratt, M.L., & Denney, D.R. (1991). Immune variables, depression, and plasma cortisol over time in suddenly bereaved parents. *Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*, 3(3), 299-306.
- Stroebe, M.S. (1998). New directions in bereavement research: exploration of gender differences. *Palliative Medicine*, 12(1), 5-12.
- Stroebe, M. (1997). From mourning and melancholia to bereavement and biography: an assessment of Walter's new model of grief. *Mortality*, 2, 255-262.
- Stroebe, M., & Schut, H. (1999). The dual process model of coping with bereavement: rationale and description. *Death Studies*, 23, 197-225.
- Stroebe M., Stroebe W., Gergen M.M., & Gergen K.J. (1992). Broken Hearts or Broken

- Bonds: Love and Death in Historical Perspective. *American Psychologist*, 47(10), 1205-1212.
- Stroebe, W., & Schut, H. (2001). Risk factors in bereavement outcome: a methodological and empirical review. In M.S.Stroebe, R.O.Hansson, W.Stroebe, H.Schut (Eds.) *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. (pp. 145–167). Washington: APA Press.
- Stroebe, W., & Stroebe, M. (1996a). *Bereavement and health. The psychological and physical consequences of partner loss*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stroebe, W., & Stroebe, M. (1996b). The social psychology of social support. In T.Higgins, A.Kruglansky (Eds.), *Handbook of Social Psychology*. (pp. 597-621). New York: Guilford Press.
- Stroebe, W., Stroebe, M., Abakoumkin, G., & Schut, H. (1996). The Role of Loneliness and Social Support in Adjustment to Loss: A Test of Attachment Versus Stress Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(6), 1241-1249.
- Schaefer, J.A., & Moos, R.H. (2001). Bereavement Experiences and Personal Growth. In M.S.Stroebe, R.O.Hansson, W.Stroebe, H.Schut (Eds.) *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. (pp. 145–167). Washington: APA Press, 2001.
- Schwab, R. (1992). Effects of a child's death on the marital relationship: a preliminary study. *Death Studies*, 16, 141-154.
- Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. (2000). Posttraumatic growth: A new focus in psychotraumatology. Internetā: <http://www.getting-on.co.uk/toolkit/posttrauma.html>
- Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. (1996). *The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the Positive Legacy of Trauma*. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455-471.
- Tomassini, C., Rosina, A., Billari, F.C., Skytthe, A., & Christensen, K. (2002). The Effect of Losing the Twin and Losing the Partner on Mortality. *Twin Research*, 5(3), 210-217.
- Tudiver, F., Hilditch, J., & Permaul, J.A. (1991). A comparison of psychological characteristics of new widowers and married men. *Family Medicine*, 23(7), 501-5.
- van Doorn C., Kasl S.V., Beery, L.C., Jacobs, S.C., & Prigerson, H.G. (1998). The influence of marital quality and attachment styles on traumatic grief and depressive symptoms. *Journal of Nervous and Mental Diseases*, 186(9), 566-573.
- van Heck, G.L., & de Ridder, D.T.D. (2001). Assessment of coping With Loss: Dimensions and Measurement. In M.S.Stroebe, R.O.Hansson, W.Stroebe, H.Schut (Eds.) *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. (pp. 449–470). Washington: APA Press.
- Walter, T. (1996). A new model of grief: Bereavement and biography. *Mortality*, 1, 7-25.
- Vasiļuks, F. (1991). Pārdzīvot bēdas. *Alter Ego*, 2, 5–10.
- Weeler, I. (2001). Parental Bereavement: The Crisis of Meaning. *Death Studies*, 25(1), 51-66.
- Wissing, M.P., & van Eeden, C. (2002). Empirical clarification of the nature of psychological well-being. *South African Journal of Psychology*, 32(1), 32-44.
- Wortman, C.B., & Silver, R.C. (1989). The Myths of Coping With Loss. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57(3), 349-357.
- Worden, J.W. (1991). *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. New York: Springer Publishing Company.

Woof, W.R., & Carter, Y.H. (1997). The grieving adult and the grieving general practitioner: a literature review in two parts (part 1). *British Journal of General Practice*, 47, 443-448.

Yalom, I.D., & Lieberman, M.A. (1991). Bereavement and Heightened Existential Awareness. *Psychiatry*, 54(4), 334-345.

Piesaistes stili, pašcieņa, empātija un tolerance

Sandra Sebre, Ieva Gundare un Maija Pļaveniece

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
sebre@latnet.lv

Etniskās tolerances izpausmes ir neapšaubāmi būtiskas un aktuālas jebkurā multikulturālā valstī, arī Latvijā. Šī pētījuma mērķis ir izpētīt etniskās tolerances saistību ar potenciāli veicinošiem faktoriem – pašcieņu, piesaistes stilu un empātiju. Pētījumā piedalījās 118 skolotāji un 150 vidusskolnieki. Visi izpildīja anketas un novērtēja apgalvojumus saistībā ar pašcieņu, piesaistes stiliem, empātiju un etnisko toleranci. Pētījuma rezultāti pierādīja savstarpēju saistību starp šiem faktoriem, bet ar atšķirīgām saistībām pēc dzimuma un statusa (skolēni un skolotāji). Drošā piesaistes stila vidusskolniecēm konstatēti augstāki pašcieņas un tolerances rādītāji. Gan vidusskolnieču, gan skolotāju grupā ir pozitīva korelācija starp pašcieņu un toleranci. Izvairīgi noraidošā piesaistes stila pārstāvju vērtējumi saistīti ar zemāku etnisko toleranci. Skolotāju grupā konstatēta pozitīva korelācija starp empātiju un toleranci. Ar attiecībām pārņemtā piesaistes stila vidusskolnieču grupā vērtējumi saistīti ar augstākiem empātijas rādītājiem.

Atslēgas vārdi: piesaistes stili, pašcieņa, empātija, tolerance

Ethnic tolerance is undoubtedly a crucial factor in any multicultural nation, such as Latvia. The goal of this study was to examine the relationship between ethnic tolerance and potentially facilitating factors – self-esteem, attachment style and empathy. The research participants were 118 teachers and 150 high-school students. Each completed a questionnaire with items concerning self-esteem, attachment style, empathy and ethnic tolerance. Results indicate intercorrelations between these variables, but to different degrees according to sex and status (student vs. teacher). High-school girls who indicated “secure” attachment style also reported higher self-esteem and ethnic tolerance ratings. Both teacher and student ratings showed positive correlation between self-esteem and tolerance. “Dismissing” attachment style was related to lower ethnic tolerance. The teachers’ ratings showed positive correlation between empathy and tolerance. Surprising was the result in the high-school girls’ group that “Preoccupied” attachment style was related to higher empathy ratings.

Keywords: attachment style, self-esteem, empathy, tolerance

Pirms pāris gadiem Apvienoto Nāciju ģenerālsekretārs Kofi Anans (Annan, 2001) uzstājās starptautiskā forumā ar uzrunu, kurā viņš aicināja visas Eiropas Savienības valstis uz lielāku toleranci, izpratni un empātiju pret savu zemju dažādo tautību iedzīvotājiem. Viņš uzsvēra, ka tolerance nozīmē pieņemt un

respektēt dažādību un ka dažādību nevajadzētu uzskatīt par draudu, bet drīzāk par iespēju kultūrām citai no citas gūt jaunus ieskatus un jaunas izaugsmes iespējas. Kofi Anans šo optimistisko runu teica 2001. gada janvārī, astoņus mēnešus pirms 2001. gada 11. septembra notikumiem, kad daudzi līdzšinējie pasaules politikas priekšstati tika iedragāti, vairs nevarēja nepamanīt, cik vēl arvien saspīlētas un nežēlīgas var būt dažādu uzskatu cilvēku attiecības.

Latvijā attieksme pret *dažādību* un *svešinieku* ir specifiska (Sebre, 1995). Latvietim svešinieks vēsturiski gandrīz nekad nav bijis vēlams. Svešinieks ir bijis iekarotājs, izvarotājs, paverdzinātājs – vismaz tādi ir bijuši vadošie priekšstati, kas izriet no reālās, vēsturiskās dzīves pieredzes. Protams, šajos vispārinātajos stereotipos nav vietas atzinumiem par dažādo kultūru un tautību savstarpējās saskarsmes pozitīvo mijiedarbību. Nesen žurnāliste Elita Veidemane intervijā pieminēja pagātnes pozitīvo starpkultūru mijiedarbību: “Skumstu pēc tautu draudzības, kāda toreiz bija. Skumstu pēc tās mentalitātes, kas šobrīd ir ciet” (Diena, 2003). Zinātņu Akadēmijas prezidents Jānis Stradiņš intervijā saka: “Viens no pamatjautājumiem ir sabiedrības tolerance vai iecietība – iekšējā. Mūsu sabiedrība pašreiz ir neiecietīga – tā ir stipri nervoza sabiedrība” Šī neiecietība, savukārt, ir saistīta ar “mazvērtību, nedrošību, paštaisnumu, un bezkaunību”, uzsver prof. Stradiņš (Stradiņš, 2003). Citi ir minējuši, ka latvieši ir tolerantāki pret cittautiešiem sadzīvē, bet var būt pretēji noskaņoti politiskos uzskatos. Šie viedokļi rosina iedziļināties jautājumos par toleranci mūsdienu Latvijā.

Vairāki līdzšinējie pētījumi ir norādījuši, ka katrs no četriem jēdzieniem – piesaistes stils, pašcieņa, empātija un tolerance – varētu būt saistīts ar vismaz vienu no pārējiem trim, respektīvi, ka varētu būt saistība starp piesaistes stilu un pašcieņu vai empātiju, ka pašcieņa varētu būt saistīta ar toleranci, vai arī ka ar toleranci varētu būt saistīta empātija.

Pirms diviem gadiem mēs uzsākām pētīt, kā vidusskolēni novērtē savas attiecības pret cittautiešiem un kā viņu uzskati ir saistīti ar vēstures mācības vielu un pasniegšanas viedu. Šis pētījums bija saistīts ar Ievas Gundares, Pītera Batelāna (Batelaan) un Berija van Drīla (Driel) 2000. gadā izstrādāto mācību materiālu komplektu par holokaustu. Šai mācību programmai ir mērķis veicināt empātiju, toleranci un sociālu atbildību, izmantojot kompleksās apmācības metodi (Complex Instruction), kas balstīta uz darbu grupās. Katram grupas dalībniekam ir savs pienākums, kas veicina savstarpēju uzticēšanos un sadarbību.

Pirmajā pētījuma posmā, 2001. gadā, mēs ievācām informāciju no 196 vidusskolēniem – puse no viņiem mācījās ar jauno mācību materiālu un metodi, bet otra puse – ar tradicionāliem priekšmetiem. Abas grupas izpildīja līdzīgas anketas pirms un pēc mācībām par Otrā pasaules kara notikumiem – februārī un maijā, atbildot uz jautājumiem par iecietību un stereotipiem saistībā ar cittautiešiem. Pirmā pētījuma rezultāti liecināja par etniskās neiecietības mazināšanos, salīdzinot februārī un maijā ievāktu informāciju. Tomēr pārsteidza tas, ka neiecietības mazināšanās bija manāma gan eksperimentālajā, gan kontrolgrupā

(Sebre, Gundare, Pļaviniece, 2002). Šos rezultātus pārrunājām ar pētījumā iesaistītajām vēstures skolotājām. Konstatējām, ka tikai vienā paralēlklasē tika izmantota jaunā mācību pieeja, un tā pati skolotāja mācīja arī otrajā paralēlklasē ar tradicionālo pieeju, bet daļēji izmantojot kādas no jaunajām metodēm. Skolotājas šajās intervijās izteicās, ka piedalīšanās semināros (lai apgūtu šo jauno vielu un metodi) un jauno mācību materiālu ieviešana praksē bija stimuls, kas cēla viņu pašcieņu. Viņas atzina, ka jaunā mācību metode un materiāli bija saistoši skolēniem – audzēkņi izrādīja interesi nākt uz vēstures stundām un attīstīt savus projektus. Audzēkņu ieinteresētība veicināja pozitīvākas attieksmes pašām pret sevi veidošanos skolotājās. Skolotājas izteica atziņu, ka šis kopīgais process, kas saistīts ar jaunās metodes un materiālu apguvi un to ieviešanu mācību darbā, ir veicinājis viņās pašcieņu, empātiju un iecietību.

Otrajā pētījumā, 2002. gadā, par mērķi izvirzījām izpētīt saistību starp iecietību, empātiju, pašcieņu un piesaistes stilu – gan skolotāju, gan vidusskolēnu izlasēs.

Empātija ir jēdziens, ko pagājušā gadsimta sākumā izvirzīja vācu estētikas filozofs Teodors Lips, uzsverot *Einfühlung* – spēju iejusties cita cilvēka emocionālajā pārdzīvojumā, spēju *just līdzi* – nozīmīgumu. Jākobs Hakansons (Hakansson, 2003) pārskatā par empātijas fenomenu norāda, ka šo filozofisko nojēgumu psiholoģijas jomā sākotnēji attīstīja Titčeners (Titchener), uzsverot empātijas emocionālās iejūtības aspektu. Tomēr jau nedaudz vēlāk psihologi un sociologi sāka attīstīt empātijas izpratni arī no kognitīvā viedokļa. Žans Piažē (Piaget, 1932) un Herberts Mīds (Mead, 1934) uzskatīja, ka empātija ir spēja izprast cita cilvēka uztveri un domāšanu. Piažē uzsvēra, ka nozīmīgs sasniegums bērna attīstības procesā ir viņa augošā spēja izprast cita cilvēka viedokli izprast, kā pasauli var uztvert no cita cilvēka skata punkta. Piažē šo attīstības sasniegumu aprakstīja kā pāreju no egocentriskās domāšanas uz sociāli vērsto domāšanu. Mīds uzsvēra, ka liela nozīme ir indivīda spējām izprast cita cilvēka viedokli, it īpaši cita vērtējumu par sevi, jo tas ir būtisks aspekts viņa pašuztveres attīstības procesā.

Mūsdienās visbiežāk tiek uzskatīts, ka empātija ir gan kognitīvs, gan afektīvs process. Kognitīvais aspekts ietver spēju apzināt un izprast cita cilvēka domas un jūtas. Emocionālais vai afektīvais aspekts ietver spēju būt līdzjūtīgam – izjust cita emocionālo stāvokli un atbilstoši reaģēt, lai šim cilvēkam sniegtu izpratni un atbalstu. Marks Davis (1985) ir izveidojis īpašu empātijas *multidimensionālu* shēmu, kas diferencē šos dažādos empātijas aspektus. Davis savā multidimensionālajā pieejā uzskata, ka empātija ir ar vismaz četriem atšķirīgiem aspektiem: pirmais – spēja izprast un pieņemt cita cilvēka viedokli; otrais – spēja būt līdzjūtīgam un gādīgam; trešais – tendence fantāzijas līmenī iejusties filmu, lugu vai grāmatu tēlu lomās; ceturtais – tendence izjust pastiprinātu trauksmi, kad ar citu notiek kāda nelaime. Pētījumi rāda, ka tie, kas paši izjūt šo pastiprināto trauksmes līmeni, visretāk sniedz reālu palīdzību cietušajiem (Eisenberg &

Fabes, 1990). Pētījuma autori individuālās atšķirības saistībā ar pastiprinātu trauksmi vismaz daļēji skaidro saistībā ar iedzimtām atšķirībām jūtīguma ziņā.

Teorētiski principi un empīriski pētījumi ir norādījuši, ka empātijas attīstību ietekmē pozitīvas bērnu un vecāku attiecības (Zhou, Eisenberg, Losoya & Fabes, 2002). Nozīmīgs ir mātes emocionālais siltums un atsaucība uz bērna vajadzībām, mātes reakciju saskaņotība ar bērna emocionālo stāvokli. Vecāku pozitīvās uzvedības nozīmīgumu var skaidrot no dažādiem teorētiskiem viedokļiem. No sociālās iemācīšanās teorijas viedokļa bērns vēro un iemācās no saviem vecākiem dažādas uzvedības formas, to skaitā empātisku uzvedību. Ja tādas nav, bērns var novērot un iemācīties atraidošu attieksmi. Vardarbīga vecāku attieksme – vardarbība vecākiem pret bērnu vai arī savstarpēja vecāku vardarbība – ir saistīta ar zemākiem bērnu empātijas rādītājiem.

Saistību starp empātiju un bērības pieredzi attiecībās ar vecākiem var skatīt arī no piesaistes teorijas viedokļa. Piesaistes teorijas pamatlicējs britu psihoanalītiķis un psiholoģijas teorētiķis Boulbijs (Bowlby, 1988) uzskata, ka cilvēku mazuļi līdzīgi dzīvnieku mazuļiem veido saikni ar māti, lai radītu sev drošības izjūtu un fiziskā līmenī nodrošinātu savu eksistenci. Piesaistes fenomens ir bioloģiski pamatota tieksme mazulim attīstīt spēcīgas emocionālas saites ar saviem galvenajiem aprūpētājiem, pirmām kārtām ar savu māti. Piesaistes teorijas līdzautore Einsvorta (Ainsworth, 1978) pētījumos ir atklājusi: ja māte zīdaiņa pirmajos dzīves mēnešos ir konsekventi gādīga un atsaucīga pret zīdaiņa dotajiem signāliem, tad 12 mēnešu vecumā bērns izrāda *drošu* piesaisti savai mātei. Pretējā gadījumā, ja māte ir bijusi konsekventi emocionāli vēsa, noraidoša, tad gada vecumā bērns uzrāda *nedroši izvairīgu* piesaisti. Ja māte ir bijusi nekonsekventa savā mīlestībā un gādībā, tad attīstās *nedroši rezistenta* vai *ambivalenta* piesaiste.

Longitudināli pētījumi rāda, ka bērni, kas 12 mēnešu vecumā ir izrādījuši *drošu piesaisti*, dažus gadus vēlāk bērnudārza vidē uzrāda daudz lielāku pašpārliecinātību, pašcieņu, labākas sociālās iemaņas un izteiktākas empātijas izpausmes (Sroufe, 1983). Respektīvi, ja māte pirmajos mēnešos ir bijusi empātiska – ir bijusi atsaucīga, izprotoša un iejūtīga, tad bērnam veidojas droša piesaiste un viņš vēlāk (pirmskolas gados) pats izrāda lielāku līdzjūtību pret citiem. Ja bērns saskaras ar konsekventu mātes mīlestību un gādību, pēc piesaistes teorijas viņam rodas atbilstoši priekšstati (*iekšējais darhibas modelis*) par māti kā mīlošu un gādīgu un par sevi kā mīlestības un gādības vērtu. Šie priekšstati ir pamats arī turpmākajām attiecībām – sākotnējais pozitīvais priekšstats par māti rada uzticēšanos viņai, un šī sākotnējā uzticēšanās ar laiku tiek vispārināta uz citiem cilvēkiem, it īpaši, ja citi nerada smagu vilšanos. No piesaistes teorijas viedokļa raugoties, šis pozitīvais priekšstats par attiecībām ar citiem cilvēkiem varētu veicināt empātisku attieksmi pret citiem un savukārt lielāku iecietību.

Izvirzījām šādu pētījuma jautājumu: “Kāda ir savstarpējā saistība starp piesaistes stila, pašcieņas, empātijas un iecietības rādītājiem skolotājiem un vidusskolēniem Latvijā?”

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 118 vēstures skolotāji un 150 vidusskolnieku. Skolotāji bija vecumā no 24 līdz 67 gadiem, vidējais vecums 43,8 gadi. Skolēni bija no 15 līdz 19 gadiem, vidējais vecums 17,1 gads. No skolotājiem 80% bija latvieši, no skolēniem – 96% latvieši. Skolotāju grupā galvenokārt bija sievietes (108) un tikai 10 vīrieši. Tā kā skolotāju grupā bija tik maz vīriešu, nolēmām datu analizē viņus neiekļaut. Skolēnu grupā bija 96 vidusskolnieces un 54 vidusskolnieki.

Par pētījuma dalībniekiem izvēlējamies vēstures skolotājus, tāpēc ka vēlējamies turpināt pētīt vēstures skolotāju priekšstatus saistībā ar etnisko toleranci, tos, kuri bija pieteikušies piedalīties apmācību seminārā par holokausta mācību materiālu lietošanu. Papildus izdalījām anketas vēstures skolotājiem, kas pulcējās rajonu vēstures skolotāju metodisko apvienību sēdēs. Vidusskolēnus anketējām tajās skolās, kur mācīja šie skolotāji. Gan vidusskolēni, gan skolotāji bija no dažādiem Latvijas reģioniem, galvenokārt ārpus Rīgas.

Pētījuma gaita

Vidusskolēni izpildīja anketas skolā, klašu telpās, īpaši atvēlētā stundas laikā. Skolotāji izpildīja anketas semināra telpā pirms piedalīšanās skolotāju seminārā vai pirms rajona vēstures skolotāju metodiskās apvienības sēdes.

Metodes

Visas aptaujas ir tulkotas no angļu valodas latviešu valodā pēc turp-atkaļ tulkošanas principa. Vispirms divi cilvēki neatkarīgi tulkoja aptauju no angļu valodas latviešu valodā. Tulkojumi tika salīdzināti un jebkādas pretrunas atrisinātas. Sekoja tulkošana no latviešu valodas angļu valodā, atkal salīdzināšana ar oriģinālo un vienošanās par precīzāko tulkojumu. Attiecību aptauja bija jau iepriekš iztulkota I. Bites vadībā, viņas pētījuma ietvaros (Bite, 2000).

Piesaistes stila mērījumiem tika izmantota *Attiecību aptauja* (Relationship Questionnaire, Bartholomew & Horowitz, 1991), kas nosaka četrus piesaistes stilus: drošo, ar attiecībām pārņemto, izvairīgi noraidošo un izvairīgi bailīgo. Vispirms respondentam tiek piedāvāti četru attiecību stilu apraksti, no kuriem sākotnēji ir jāizvēlas viens, kurš visatbilstošāk apraksta to, kā respondents jūtas emocionāli tuvās attiecībās, bet pēc tam katrs no tiem jānovērtē Likerta skalā no 1 līdz 7, norādot, cik lielā mēra katrs stila apraksts raksturo respondenta

attiecības (no 1 “nemaz neraksturo mani” līdz 7 “ļoti līdzīgi man”).

Drošais stils norāda uz spēju viegli veidot tuvas attiecības, uzticēšanos citiem cilvēkiem. Aptaujas autori uzskata, ka respondentiem, kas atzīmē drošo stilu, ir pozitīva attieksme pret sevi un pret citiem.

Izvairīgi bailīgais stils norāda, ka šie cilvēki ilgojas pēc attiecībām, bet vienlaikus no tām baidās. Bailēs no atraidījuma viņi visbiežāk izvairās veidot tuvas attiecības ar citiem. Viņiem ir negatīvs priekšstats par sevi un negatīvs priekšstats par citiem.

Ar attiecībām pārņemtais stils norāda uz pārmērīgu atkarību no citiem cilvēkiem. Šie cilvēki uztver sevi negatīvi, bet citus pozitīvi (bieži idealizētā veidā) un meklē pieņemšanu un atzinību no citiem, gaidot, ka apkārtēji piepildīs viņu vajadzību pēc mīlestības, kuru viņi neizjūt paši pret sevi.

Izvairīgi noraidošais stils norāda uz noraidošu attieksmi pret attiecībām un attiecību nozīmīgumu. Šie cilvēki uzsver savu pašprietiekamību un vēlmi būt neatkarīgiem. Priekšstats par sevi ir ārēji pozitīvs (pseudopozitīvs) kā aizsargreakcija pret iekšēju nedrošības izjūtu, bet attieksme pret citiem ir negatīva.

Pašcieņas mērījumiem izmantojām Rozenberga pašcieņas aptauju (Rosenberg Self-Esteem Scale, Rosenberg, 1965). Aptauju viedo desmit apgalvojumi, kas ļauj respondentiem izvērtēt savu attieksmi pašiem pret sevi (piemēram, “Es jūtu, ka esmu vērtīgs cilvēks, vismaz vienlīdzīgs citiem”). Šie apgalvojumi tiek novērtēti Likerta skalā no 1 līdz 5, no “nemaz nepiekrītu” līdz “pilnīgi piekrītu” Ticamības aprēķini uzrādīja Kronbaca alfas rādītāju 0,77.

Empātijas mērījumiem izmantojām *Starppersonu reakciju aptauju* (Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1996). Šajā aptaujā ir apgalvojumi par dažādām iespējamām empātiskām reakcijām savstarpējās attiecībās. Šī pētījuma nolūkos tika izmantotas divas no šīs aptaujas četrām apakšskalām: Empātiskā līdzjūtība (piemēram, “Es bieži izjūtu žēlumu un rūpes par cilvēkiem, kam ir smagāki apstākļi nekā man”) un Spēja izprast cita viedokli (piemēram, “Dažreiz, lai mēģinātu izprast savus draugus, es iedomājos, kā viņi skatās uz dzīvi”). Katrā apakšskalā tika iekļauti septiņi apgalvojumi, ko respondents novērtēja Likerta skalā no 1 līdz 5, no “nemaz nepiekrītu” līdz “pilnīgi piekrītu” Ticamības aprēķini uzrādīja Kronbaha alfas rādītājus 0,70 un 0,68.

Etniskās tolerances mērījumiem izmantojām sešus apgalvojumus no “Euro-Barometer Study” aptaujas (Rief & Mielich, 1991), un vēl papildus četrus apgalvojumus, kas ir specifiski Latvijas situācijai. Šo pētījumu autori jautājumus izveidoja ar mērķi atpazīt gan klaju, gan niansētāku neiecietību, piemēram, “Man būtu nepatīkami, ja kāds mans tuvinieks apprecētos ar citas tautības cilvēku”, vai “Būtu labāk, ja Latvijā dzīvotu gandrīz vai vienīgi latvieši”. Šie apgalvojumi tika novērtēti Likerta skalā no 1 līdz 5, no “nemaz nepiekrītu” līdz “pilnīgi piekrītu”. Ticamības aprēķini uzrādīja Kronbaha alfas rādītāju 0,73.

Rezultāti

Vispirms mēs norādījām, cik respondentu ir atzīmējuši katru no piedāvātajiem piesaistes stila aprakstiem – cik procentu skolotāju, vidusskolnieču un vidusskolnieku ir atzīmējuši attiecīgo piesaistes stilu (sk. 1. tabulu). Pētījuma rezultāti rāda, ka skolotājas visbiežāk uzrāda drošo piesaistes stilu (30% no skolotājām). Vidusskolnieces visbiežāk uzrāda *izvairīgi bailīgo* piesaistes stilu (32% no vidusskolniecēm), vidusskolnieki visbiežāk uzrāda *ar attiecībām pārņemto* piesaistes stilu (40% no vidusskolniekiem).

1. tabula. Piesaistes stilu biežumi skolotājām un vidusskolēniem

	Skolotājas (n=66)	Vidusskolnieces (n=65)	Vidusskolnieki (n=40)
A-Drošais stils	30%	26%	32%
B-Izvairīgi bailīgais stils	21%	32%	5%
C-Ar attiecībām pārņemtais stils	26%	21%	40%
D-Izvairīgi noraidošais stils	23%	20%	23%

Salīdzinājām atšķirības starp pašcieņas, empātijas un tolerances rādītājiem vidusskolniecēm, vidusskolniekiem un skolotājām ar dispersijas analīzi (sk. 2. tabulu). Rezultāti rāda, ka pašcieņas rādītāji visām trim grupām ir vienādi. Salīdzinot ar vidusskolniecēm un skolotājām, vidusskolnieki rādīja zemākus empātijas rādītājus – gan pirmajā, gan otrajā empātijas apakšskalā. Skolotājas norādīja augstākus rādītājus otrajā empātijas apakšskalā. Zēni norādīja zemākus tolerances rādītājus.

2. tabula. Pašcieņas, empātijas un tolerances vidējie rādītāji skolotājām un vidusskolēniem (standartnovirze iekavās)

	Skolotājas (n = 66)	Vidusskolnieces (n = 65)	Vidusskolnieki (n = 46)	F
Pašcieņa	3,42 (0,45)	3,41 (0,52)	3,41 (0,52)	0,01
Empātija apakšskala	3,62 (0,46)	3,65 (0,57)	3,25 (0,53)	11,30 **
Empātija 2. apakšskala	3,54 (0,37)	3,17 (0,56)	3,02 (0,50)	25,65**
Tolerance	3,76 (0,60)	3,83 (0,52)	3,53 (0,62)	4,69

Piezīme: Empātija 1. apakšskala Empātiskā līdzjūtība; Empātija 2. apakšskala = Spēja izprast cita viedokli. ** p < 0,01

Ar dispersijas analīzi salīdzinājām arī skolotāju, vidusskolnieču un vidusskolnieku pašcieņas, empātijas un tolerances rādītājus pēc piesaistes stiliem. Vienīgi vidusskolnieču datu analīze pēc piesaistes stiliem uzrādīja statistiski nozīmīgas atšķirības. Vidusskolnieces ar *drošo piesaisti* uzrādīja augstākus pašcieņas un tolerances rādītājus.

3. tabula. Pašcieņas, empātijas un tolerances vidējie rādītāji vidusskolniecēm ar dažādiem piesaistes stiliem (standartnovirze iekavās)

	Drošais	Izvairīgi bailīgais	Ar attiecībām pārņemtais	Izvairīgi noraidošais	F
Pašcieņa	3,62 (0,39)	3,46 (0,47)	3,02 (0,49)	3,52 (0,55)	4,63**
Empātija 1.	3,59 (0,69)	3,66 (0,58)	3,98 (0,44)	3,47 (0,49)	2,01
Tolerance	3,93 (0,36)	3,88 (0,41)	3,46 (0,60)	3,88 (0,52)	3,20*

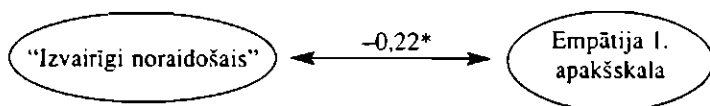
Piezīme: Empātija 1. apakšskala = Empātiskā līdzjūtība. * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Veicām arī korelācijas analīzi, izmantojot piesaistes stila aptaujas rezultātus no respondentu piesaistes stila līmeņa vērtējumiem (no 1 līdz 7) – respondents uzskatīja, ka katrs no piesaistes stiliem atbilst viņa attiecību stilam (sk. 1. attēlu). Šī korelāciju analīze uzrādīja vidusskolnieču grupā pozitīvu saistību starp ar attiecībām pārņemto piesaistes stila vērtējumiem un empātijas rādītājiem ($r = 0,37$, $p < 0,01$), un negatīvu korelāciju starp izvairīgi noraidošā piesaistes stila vērtējumiem un empātiju ($r = -0,32$, $p < 0,01$). Skolotāju grupas rezultātu analīze arī uzrādīja negatīvu korelāciju starp izvairīgi noraidošā piesaistes stila vērtējumiem un empātiju ($r = -0,32$, $p < 0,01$).

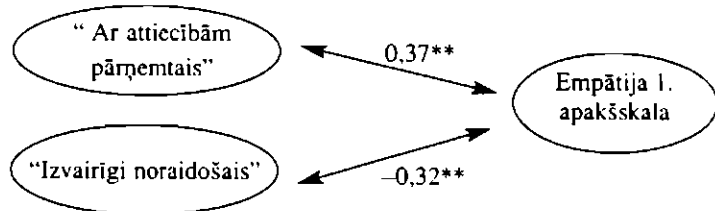
1. attēls. Piesaistes stila novērtējuma korelācijas ar empātijas rādītājiem skolotājām un vidusskolniecēm

Piezīme: Empātija 1. apakšskala = Empātiskā līdzjūtība.

Skolotājas ($n=2$)

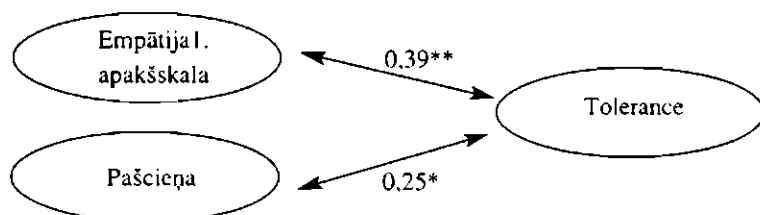
Vidusskolnieces ($n=96$)

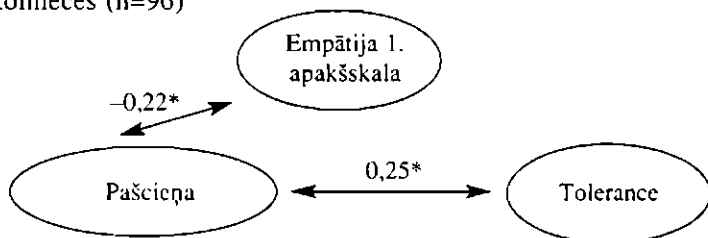
Līdzīgus rezultātus skolotājām un vidusskolniecēm konstatējām saistībā ar pašcieņas un tolerances rādītājiem (sk. 2. attēlu). Gan skolotāju, gan vidusskolnieču grupā parādījās pozitīva saistība starp pašcieņas un tolerances rādītājiem, abās grupās bija vienāda līmeņa korelācija ($r = 0,25$, $p < 0,05$). Korelācijas ar empātijas rādītājiem atšķirās starp grupām. Skolotāju grupā bija korelācija starp pirmās empātijas apakšskalas rādītājiem un toleranci ($r = 0,39$, $p < 0,01$), savukārt vidusskolnieču grupā parādījās negatīva korelācija starp empātiju un pašcieņu ($r = -0,22$, $p < 0,05$).

2. attēls. Pašcieņas, empātijas un tolerances savstarpējās korelācijas skolotājām un vidusskolniecēm

Skolotājas (n=92)

Vidusskolnieces (n=96)

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$

Iztirzājums

Pētījuma rezultāti uzrāda savstarpēju saistību starp piesaistes stilu, pašcieņu, empātiju un toleranci. Šī saistība bija visvairāk manāma vidusskolnieču grupā, retāk skolotāju grupā un vispār nemanāma vidusskolnieku grupā. Vidusskolnieces, kas norādīja *drošo piesaisti*, uzrādīja augstāku pašcieņas un tolerances līmeni (atbilstoši teorētiskajām nostādnēm). Respondentes ar augstākiem *izvairīgi noraidošā* stila vērtējumiem uzrādīja zemāku empātijas līmeni. Negaidīts bija rezultāts, kas norādīja uz pozitīvu korelāciju starp augstākiem *ar attiecībām pārņemto piesaistes stila* rādītājiem un empātiju vidusskolnieču

grupā. Gan vidusskolnieču, gan skolotāju rezultāti liecina par pozitīvu saistību starp pašcieņu un toleranci (atbilstoši teorētiskajiem principiem).

Šī pētījuma dalībnieki retāk rādīja *drošo piesaistes stilu* par savu attiecību visatbilstošāko raksturotāju nekā citos pētījumos ASV un Latvijā (skolotājas 30%, vidusskolnieces 26% un vidusskolnieki 32%). Pētījumos ASV ar universitātes studentiem ap 49% norāda *drošo piesaisti* (Bartholomew & Horowitz, 1991), pētījumos Latvijā ap 41% pieaugušo atzīmē *drošo piesaistes stilu* (Bite, 2000). Šie rezultāti liek domāt, ka turpmāk būtu jāveic plašāki pētījumi, lai konstatētu šo atšķirību iespējamus iemeslus. Tas, ka Latvijā ir mazāks skaits respondentu, kuri atzīmē *drošo piesaisti*, tiek skaidrots ar to, ka Latvijas respondenti pēckara dekādēs bija audzināti pēc principa, ko kāda studente kursa darbā nesen aprakstīja šādi: “Daudzi bērni nav saņēmuši nepieciešamo mīlestību un rūpes, jo vecākiem tika mācīts, ka pārāk biežs kontakts izlutinās bērnu”

Tomēr paliek neskaidrs, kāpēc šī pētījuma respondenti retāk norādīja *drošo piesaisti* nekā citos pētījumos Latvijā. Rodas jautājums, vai skolotāju lielāka nedrošība attiecību ziņā varētu būt saistīta ar skolotāju vispārējo nedrošo socioekonomisko stāvokli un lielākām ikdienas rūpēm. Taču, var rasties jautājums, vai skolotāju profesiju izvēlas tie, kas attiecību ziņā jau sākotnēji jūtas nedrošāki. Šis jautājums būtu jāanalizē turpmākos pētījumos ar daudz lielāku respondentu skaitu no dažādām vidēm – lielpilsētām, laukiem, u.t.t. un dažādu priekšmetu skolotājiem.

Vidusskolnieces biežāk norādīja *izvairīgi hailīgo piesaistes stilu* (32%), bet vidusskolnieki – *ar attiecībām pārņemto* (40%). Šis vidusskolnieču izpaustās bažas par attiecībām (“es uztraucos, ka varu tikt sāpināta, ja atļaušu būt sev pārāk tuvai ar citiem”) liek domāt, ka šīm meitenēm nav bijis daudz iespēju savā dzīvē izbaudīt pozitīvas attiecības. Šīs meitenes jūtas nedrošas par sevi un nedrošas par citu cilvēku atsaucību. Pārsteidzošs ir pētījuma rezultāts, ka procentuāli daudz zēnu norāda *ar attiecībām pārņemto piesaisti* (“es vēlos pilnīgu emocionālu tuvību ar citiem”). Katrā ziņā šie rādītāji neatbilst stereotipiskajam priekšstatam, ka jauni (un veci) vīrieši cenšas kultivēt bravūrīgu, no attiecībām neatkarīgu priekšstatu par sevi. Kaut gan šī pētījuma grupa nav liela, rezultāti tomēr liecina, ka ir svarīgi ņemt vērā vidusskolēnu vajadzību un vēlmi pēc attiecībām.

Jauniešu vispārīgā vēlme pēc attiecībām atbilst daudziem teorētiskiem priekšstatiem (Blos, 1962), ka jauniem cilvēkiem draudzība ir ļoti svarīga, lai viņi varētu meklēt un attīstīt savu identitāti. Vienlaicīgi viņiem vēl arvien ir vajadzība pēc emocionālas tuvības un atbalsta no vecākiem. Tomēr šis priekšstats visvairāk atbilst jauniešiem *ar drošo piesaistes stilu* – viņi spēj būt gan emocionāli tuvi ar citiem, gan justies pietiekami pašpārliecināti neatkarīgā darbībā. *Ar attiecībām pārņemtais piesaistes stils* ir saistīts ar bērības pieredzi, kurā vecāki ir bijuši nekonsekventi, paši pārņemti ar savām emocionālajām vajadzībām un nereti pieprasījuši no bērniem psiholoģisku gādību, respektīvi, notikusi lomu apmaiņa. Ar attiecībām pārņemtais piesaistes stils būtu paredzams

arī situācijās, kad par bērnu tiek pārmērīgi gādāts, kad viņam nedod iespēju attīstīt savu autonomiju vecumam atbilstošās robežās. Šāds audzināšanas stils nereti ir mātēm, kas pārmērīgi lolo un lutina savus dēlus. Dēli bieži tiek īpaši loloti un lutināti, jo vīrieši ir mazākumā – Latvijā vīriešu ir mazāk nekā sievietes, un sievietei nereti trūkst vīrieša klātbūtnes.

Skolotājas rādīja augstākus otrās empātijas apakšskalas rādītājus, un vidusskolnieki – zemākus rādītājus. Lai pievērstos šim salīdzinājumam, ir jāņem vērā atšķirība starp pirmo empātijas apakšskalu (līdzjūtība, vēlme citam palīdzēt) un otro empātijas apakšskalu (spēja izprast cita cilvēka domas un jūtas). Abos gadījumos mūsu pētījuma rezultāti saskan ar teorētiskajām nostādnēm. Otrās empātijas apakšskalas (empātiskās izpratnes) rādītāji ir augstāki skolotājām. Arī pētījumi ASV liecina, ka augstākā izglītība veicina spēju izprast cita viedokli (Avery, 2001). Attīstības psiholoģijas teorijas ir pierādījušas, ka ar pakāpenisku briedumu pastiprinās abstraktās domāšanas spējas, kas ļauj skatīties uz situāciju no plašāka redzes loka, no vairākiem, atšķirīgiem skata punktiem (Piaget & Inhelder, 1967). Pirmās empātijas apakšskalas pazeminātie rādītāji zēnu grupā atbilst teorētiskajiem priekšstatiem, kas uzsver, ka meitenes un sievietes ir vairāk vērstas uz attiecībām, ar spēju būt līdzjūtīgām, spēju iedziļināties cita emocionālajā pasaulē (Jordan, 1991). Tas, ka vidusskolas puīši uzrādīja zemākus etniskās tolerances rādītājus nekā meitenes, būtu jāpēta turpmāk. Var vienīgi pieminēt, ka, kaut arī Latvijā ekstrēmisms ir samērā reta parādība, tas tomēr eksistē, un tajā pārsvarā ir iesaistīti jauni puīši un vīrieši (piemēram, Uzvaras laukuma spridzināšanas gadījumā).

Teorētiskiem principiem atbilst arī pētījuma rezultāti, kas norāda, ka vidusskolniecēm, kuras atzīmē *drošo piesaistes stilu* ir augstāki pašcieņas rādītāji. Kā jau minēts, Bolbijs uzsver, ka *drošās piesaistes* gadījumā bērns jau no mazotnes ir izjutis konsekventu mātes mīlestību un gādību, kas liek viņam veidot priekšstatu par sevi kā mīlestības vērtu, tātad, bērns izjūt savu vērtību, viņam rodas pozitīva pārliecība par sevi, pozitīvs pašvērtējums, pozitīva pašcieņa. Arī longitudinālos pētījumos ir konstatēta saistība starp *drošo piesaisti* un augstākiem pašcieņas rādītājiem dažādos attīstības posmos (Sroufe, 1983). Mūsu pētījuma rezultāti papildus rāda, ka indivīdi ar *izvairīgi noraidīto piesaisti* arī uzrāda relatīvi pozitīvu pašcieņu. Šie rezultāti ir saskaņā ar Bolbija izvairīto tēzi, ka *izvairīgā piesaistes stila* veidošanās ir saistīta ar mātes sākotnējo konsekvento emocionāli vēso un noraidīto attieksmi. Lai sevi psiholoģiski pasargātu no sāpīgā priekšstata – es neesmu milams – bērns izveido idealizētu paštēlu, pseidopozitīvu pašcieņu.

Vidusskolniecēm, kas atzīmē *drošo piesaisti*, ir arī visaugstākie etniskās tolerances rādītāji. Šo saistību var teorētiski skaidrot, ja vienlaikus ņemam vērā šajā pētījumā konstatēto korelāciju (gan skolotājām, gan vidusskolniecēm) starp pašcieņu un etnisko toleranci. Bērns ar *drošo piesaisti* ir arī ar pozitīvu pašcieņu – ar *iekšējo darbības modeli*, kas ietver gan pozitīvu priekšstatu par sevi, gan pozitīvu

priekšstatu par citiem, tātad viņš uzskata, ka citiem var uzticēties, citi ir principā labvēlīgi, pret citiem nav jāvēršas ar negatīvu noskaņojumu. Pretējā gadījumā, kā to norāda autoritārās personības teorētiskie pamatprincipi (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson & Sanford, 1950), ja bērns sākotnēji piedzīvo negatīvu vecāku attieksmi, tas var radīt dusmas pret vecākiem un nepatīkamu pašizjūtu; šīs negatīvās emocijas bērns aspīez, jo pret spēcīgākajiem vecākiem nav iespējams cīnīties un tos uzvarēt (Hopf, 1992). Toties vēlāk dzīve, kad rodas iespēja, tad šīs dusmas tiek vērstas pret citiem, pret tiem, kas tiek uzskatīti par mazāk spēcīgiem, it īpaši, ja šāda neiecietīga izturēšanās ir sociāli pieļauta un atbalstīta.

Etniskā neiecietība mūsu pētījumā saistījās ar zemāku pašcieņu un *izvairīgi noraidošo piesaistes stilu*, kas atbilst arī autoritārās personības teorijas modelim. Gan autoritārā personība, gan izvairīgi noraidošais indivīds ir ar pseidopašpārliecinātību – ar idealizētu priekšstatu par sevi, ko smagākos gadījumos var apzīmēt kā narcisismu. Šādi indivīdi pret šķietami vājākiem cilvēkiem ir autoritāri, vīzdegunīgi un emocionāli distancēti, bet pret autoritātēm var būt visai pakļāvīgi. Spilgti izpaužas neiecietība pret citām etniskām grupām.

Pēdējais mūsu pētījuma datu analīzes atklājums bija pozitīva korelācija starp augstākiem *ar attiecībām pārņemto piesaistes stila* vērtējumiem un augstākiem empātijas rādītājiem. Šādi rezultāti it kā būtu pretrunā ar piesaistes teorijas pieņēmumu, ka iejūtīgiem, empātiskiem, atsaucīgiem vecākiem var būt *drošās piesaistes* bērni, kas savukārt nākotnē paši būtu pozitīvi orientēti pret sevi un citiem, līdz ar to iejūtīgi, empātiski un atsaucīgi pret citiem. Tomēr, ja iedziļināties, varam arī teorētiski izprast un pamatot šos pēdējos rezultātus. Kā jau minēts, *ar attiecībām pārņemtais piesaistes stils* (pēc teorijas un arī pēc longitudinālo pētījumu rezultātiem) ir izveidojies no bērnības pieredzes, kur māte ir nekonsekventa savā mīlestībā un gādībā, viņa bieži reaģē, vadoties no savām, nevis bērna vajadzībām, jo viņai pašai ir daudz nepiepildītu vajadzību. Tāpēc māte nereti, visticamāk neapzināti, pieprasa, lai bērns uzņemas emocionālu gādību par viņu, savu māti. Bērni var reaģēt ļoti atšķirīgi pret šādu mātes prasību pēc sevis "auklēšanas" Tomēr tie bērni, kam ir pastiprinātas spējas uztvert un intuitīvi izprast mātes vajadzības, visbiežāk kļūs par upuru šādai lomu apmaiņai, kad bērns gādā par vecāku.

Šo saistību starp ar attiecībām pārņemto piesaistes stilu un augstākiem empātijas rādītājiem var skaidrot kā savstarpēju mijiedarbību. Mūsdienās tiek uzskatīts, ka empātijas spējas ir vismaz daļēji iedzimtas, tāpat kā citas sociālās iemaņas (Goldman, 1995). Ja bērns jau no dzimšanas ir predisponēts būt iejūtīgs, bet mātei pašai ir daudz nepiepildītu emocionālu vajadzību, tad bērns uz to reaģēs. Uztverot un piepildot mātes vajadzības, viņš sev nodrošinās mātes tuvību un līdz ar to zināmā mērā iegūs drošības izjūtu. Šī pastiprinātā tuvība tomēr būs problemātiska, jo paša bērna emocionālās vajadzības netiek piepildītas – bērnam rodas pretreakcijas, arī dusmas, bet visbiežāk viņam nav iespējas tās izpaust tiešā veidā. Ja māte turpina veicināt bērna pārmērīgu atbildību par viņu, bērnam

savukārt pastiprinās empātijas spējas. Bet empātija var arī būt pārmērīga un var līdzināties līdzatkarībai, kad indivīds attīsta attiecību stilu, kur viņš vai viņa nemitīgi uzņemas pārmērīgu atbildību par citiem un nepietiekami rūpējas par savām vajadzībām.

Ši pētījuma rezultāti ir praktiski izmantojami vairākos aspektos. Pirmkārt, šis pētījums dod iespēju pārdomāt empātijas jēdzienu – tas nav viennozīmīgi pozitīvs, jo pārmērīga empātija var līdzināties līdzatkarībai un pārmērīgai pārņemtībai ar attiecībām. Empātijas dažādo aspektu atpazīšana var palīdzēt psihologiem un psihoterapeitiem viņu profesionālajā darbībā, lai palīdzētu klientam konstatēt tās situācijas, kad empātija veicina pozitīvu savstarpējo saskarsmi iepretī pārmērīgai empātijai, kas var ierobežot indivīda pašizaugsmi un pozitīvu attiecību veidošanos. Otrkārt, empātijas jēdziena diferenciacija var palīdzēt psihologam un psihoterapeitam labāk atpazīt un novērtēt pašam savas reakcijas pret klientu. Rodžers (Rogers, 1975) no nedirektīvās psihoterapijas viedokļa un Kohuts (Kohut, 1981) no psihodinamiskās terapijas viedokļa uzsver, cik svarīga ir psihologa iejūtība un empātija pret savu klientu, it īpaši, ja klients to nav piedzīvojis bērnībā no saviem vecākiem. Klientam ir svarīgi izjust psihologa vai psihoterapeita empātisko attieksmi, jo tā veicina viņa pašizaugsmes un pašcieņas attīstības iespējas. Treškārt, šis pētījums norāda, ka pastāv nozīmīga saikne starp pašcieņu un etnisko toleranci. Lai veicinātu etnisko toleranci gan skolēnos, gan skolotājos, gan sabiedrībā kopumā, vienlaicīgi ir jādomā par pašcieņas stiprināšanu. Protams, visas šīs saistības nepieciešams pētīt turpmāk plašākā un reprezentatīvākā kontekstā.

LITERATŪRA

- Adorno. T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson D.J. & Sanford R.N. (1950) *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar M.C., Waters E., & Wahl S. (1978). *Patterns of Attachment: A psychological Study of the Strange Situation*, Lawrence Earlbaum and Assoc. Inc., New York.
- Annan, K. (2001). Commitment to tolerance and empathy. Keynote address at the Prime Minister's Dinner for the Stockholm International Forum on Combating Intolerance.
- Avery, P. G. (2001). Developing political tolerance. *ERIC Digest*. ED 458186.
- Bartholomew, K., & Horowitz L.M. (1991). Attachment styles among young adults. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226-244.
- Bite, I. (2000). Childhood abuse, trauma symptoms and attachment styles in young female Latvians. *IV International Baltic Psychology Conference: Proceedings*.
- Blos, P. (1962). *On adolescence*. New York: Free Press.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Parent – Child Attachment and Healthy Human Development*. New York: Basic Books.

- Davis, M. H. (1985). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *Psychological Documents*, 10.
- Diena (2003). Tāds saldējums! *Diena*, 09. 05. 03., 25. – 28. lpp.
- Eisenberg, N., & Fabes, R. A. (1990) Empathy: Conceptualization, measurement and relation to prosocial behavior. *Motivation and Emotion*, 14, 131 – 149.
- Goldman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York: Bantam Books.
- Gundare, I., Batelaan, P & van Driel, B. (2001). *Mācību materiālu kopojums "Holokausts"* Rīga: N.I.M.S.
- Hakansson, J. (2003). *Exploring the phenomenon of empathy*. Stockholm: Department of Psychology, Stockholm University.
- Hopf, C. (1992) Authoritarians and their families: Qualitative studies on the origins of the authoritarian dispositions. In: W.Stone, G.Ledere. & R.Christie (eds.) *Strength and weakness: The Authoritarian Personality today*. New York: Springer Verlag.
- Jordan, J.V. (1991). Empathy and self boundaries. In J.V Jordan, A.G. Kaplan, J.B. Miller, I.P. Stiver & J.L. Surrey (Eds.) *Women's growth in connection*. Pp. 67 – 80. New York: Guilford Press.
- Kohut, H. (1981). On empathy. In P. H. Ornstein (Ed.), *The search for the self* (pp. 52 – 535). New York: International University Press.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self and society*. Chicago: Chicago University Press.
- Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. London: Kegan Paul.
- Piaget, J. & Inhelder, B. (1967). *The child's conception of space*. London: Routledge.
- Reif, K., & Melich, A. (1991). Euro-barometer 30: Immigrants and Out-groups in Western Europe. ICPSR 9321. Ann Arbor, MI: Inter-University Consortium for Political and Social Research.
- Rogers, C. R. (1975). Empathic: An unappreciated way of being. *Counseling Psychology*, 5, 2 – 10.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sebre, S. (1995). Latvietis un svešiniekts, arī latvietis. *Diena*, 25. 04. 95., 2. lpp.
- Sebre, S. (2000). Dissociation, hostility, resentment and intolerance in relation to familial and political abuse. *Journal of Baltic Psychology*, 1(1), 27-45.
- Sroufe, L. A. (1983). Infant-caregiving attachment and patterns of adaptation and competence. In M. Perlmeutter (Ed.), *Minnesota Symposia in Child Psychology* (Vol 16). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Stradiņš, J. (2002) Intervija ar J. Stradiņu pētījuma nolūkos.
- Zeanah, C.H. & Zeanah, P.D. (1989). Intergenerational transmission of maltreatment: Insights from attachment theory and research. *Psychiatry*, 52, 177-196.
- Zhou, Q., Eisenberg, N., Losoya, S. H., Fabes, R. A. (2002). The relations of parental warmth and positive expressiveness to children's empathy-related responding and social functioning. *Child Development*, 73, 893 – 915.

Mātes un meitas savstarpējo attiecību raksturojums

Anika Miltuze

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasta adrese korespondencei: anika.miltuze@one.lv

Pētījuma mērķis ir izpētīt māšu un meitu priekšstatus par mātes izturēšanos pret meitu bērnībā līdz 16 gadu vecumam, pašvērtējumu un savstarpējo attiecību raksturojumu pieaugušo vecumā.

Kā bērnības attiecību dimensijas tika izdalītas emocionālais siltums un psiholoģiskā kontrole. Pētījumā piedalījās deviņdesmit septiņi māšu un meitu pāri (meitu vecums no 18 līdz 30 gadiem, māšu vecuma no 37 līdz 70 gadiem).

Par izpēti metodi tika izmantota Vecāku attieksmes aptauja (Parental Bonding Instrument) (Parker et al., 1979), Rozenberga pašcieņas skala (Rosenberg Self-esteem Scale) (Rosenberg, 1965) un brīvi uzrakstītas pārdomas par abu pušu savstarpējām attiecībām.

Datu analizē tika izmantotas gan kvantitatīvas, gan kvalitatīvas analīzes metodes.

Pētījuma rezultāti parādīja atšķirības māšu un meitu priekšstatus par mātes emocionālo siltumu pret meitu bērnībā, savstarpējo konfliktu biežumu tagadnē, kā arī tika atklātas līdzības pāru ietvaros emocionālajās izpausmēs un attiecību novērtējumā.

Atslēgas vārdi: mātes un meitas attiecības; emocionālais siltums; psiholoģiskā kontrole.

The purpose of this research was to explore adult daughters' and mothers' concepts about mother's attitude to her daughter in childhood up to age 16 and their self-esteem, and characteristics of their mutual relationship at adult age. Relationship in childhood was defined as two dimensions: emotional care and psychological control. The sample consisted of 97 mother–daughter pairs. Daughters were 18–30 years and mothers 37–72 years at the time of investigation. Respondents completed the Parental Bonding Instrument (Parker et al., 1979) and Rosenberg Self-esteem Scale (Rosenberg, 1965) and wrote an essay about their mutual mother–daughter relationship. Both qualitative and quantitative data analysis were used. Research results showed a distinction between mothers' and daughters' concepts about mother's emotional care of her daughter in childhood and a different frequency of their present mutual conflicts. Also similarities in emotional expressions and in assessment of their relationship emerged.

Keywords: mother – daughter relationship; emotional care; psychological control.

Teorētiskais pamatojums

Mātes un meitas attiecības tiek uzlūktas par ļoti svarīgām un kompleksām no zīdaiņa vecuma līdz pieaugušo vecumam (Chavis, 1987; Troll, 1989), un tām tiek doti ļoti dažādi raksturojumi – sākot no tik spēcīgiem apgalvojumiem, ka mātes un meitas attiecības ir centrālās katras sievietes dzīvē (Herman, 1989 kā minēts Russell & Saebel, 1997), ka tās ir visintensīvākās attiecības, ko sieviete jebkad pārdzīvo (Firman & Firman, 1990), ka mātes un meitas attiecībām ir milzīga ietekme uz jebkuras sievietes dzīvi (Miller, 1995) un psiholoģisko veselību (Barnett et al., 1991) līdz pieņēmumiem, ka tieši attiecībās ar māti meita attīsta savas prasmes tālāko attiecību veidošanai (Baker-Miller, 1976; Gilligan, 1982).

Mātes un meitas attiecību teorētisko nostādņu pētīšanai pārsvarā ir pievērsušās divas zinātnes - psiholoģija un sociālā gerontoloģija. Sociālās gerontoloģijas redzes lokā galvenokārt ir pieaugušo meitu attiecības ar mātēm, kam nepieciešama aprūpe (Troll, 1989; Walker & Pratt, 1991). Psiholoģijas ietvaros specifisku interesi par mātes un meitas attiecībām un to, kāpēc meitas savā attīstībā kļūst līdzīgas mātēm, galvenokārt pauž divas teoriju grupas psihoanalītiskās teorijas, kas fokusējas uz neapzināto mātes tēla internalizāciju, un sociālās iemācīšanās teorijas, kuras uzsver modulēšanas principus, t.i., meitas mācās no savām mātēm, un mātes uzvedības atdarināšana tiek konsekventi un pozitīvi pastiprināta. Tomēr sociālās iemācīšanās teorijas piekritēji pamatnostādnes vienādi skaidro dzimumlomu apguvi abu dzimumu bērniem. Viņu izklāstā iztrūkst mātes un meitas attiecību unikālie aspekti un netiek aplūkotas šo attiecību atšķirības no citām diādiskajām attiecībām (Boyd, 1989). Priekšstati, kas pamatojas uz psihoanalīzi, šobrīd spēj sniegt vienu no pilnīgākajām atbildēm par mātes un meitas attiecību nozīmi sievietes dzīvē.

Tā kā mātes un meitas attiecības psiholoģijā ir samērā jauna izpētes joma, tad līdz pat šim brīdim nav formulētas noteiktas šo attiecību teorijas. Mūsdienās dziļāko izpratni par mātes un meitas attiecībām varam atrast pieejās, ko izstrādājušas feministes (Chodorow, 1978, 1987; Jordan, 1991; Surrey, 1985, 1991). Čodorova (Chodorow, 1978, 1987) viena no pirmajām uzsvēra uz dzimumu bāzētās atšķirības mātes attieksmē pret bērnu, kā arī pētīja atšķirības zēnu un meiteņu identifikācijas procesos. Viņa izvirzīja domu, ka sākotnēji abu dzimumu bērniem ir ļoti cieša saikne ar māti, jo māte ir primārā aprūpētāja, bet meitenēm šī vienotība ar māti ir krietni ilgāka nekā zēniem, jo bioloģiski gan māte, gan meita ir viena dzimuma.

Beikere-Millere (Baker-Miller, 1976) septiņdesmito gadu vidū sāka veidot pavisam atšķirīgu skatījumu uz sievietes psiholoģiju kopumā. Autore uzsvēra, ka sievietes sevis izjūta veidojas saistībā ar spēju veidot un saglabāt attiecības. Sievietes Es bērnībā veidojas no tām emocijām, ko viņa iegūst meitas – mātes attiecību diādē. No šīm attiecībām veidojas meitenes spēja mijiedarboties ar citiem.

Nākamo pagrieziena punktu sievietes psiholoģijas izpratnē ienesa Giligana (Gilligan, 1982). Pētot morālās domāšanas īpatnības, pētniece nonāca pie secinājuma, ka sievietes daudz vairāk nekā vīrieši ir tendētas uz attiecībām ar citiem, un, viņaspār, šīs spējas saknes meklējamas meitas sākotnējās attiecībās ar māti (Gilligan, 1982). Sareja (Surrey, 1985) un Džordana (Jordan, 1991) ir gājušas vēl soli tālāk, jo abas uzsver ciešo, nezūdošo saikni starp māti un meitu. Sareja ir izstrādājusi tā saukto *Es – attiecībās (self-in-relation)* pieeju, kur tiek uzsvērtā sievietes emocionālā sasaiste un empātija ar māti, savukārt, Džordana raksta par meitas un mātes attiecībām kā modeli pārējām attiecībām sievietes dzīvē.

Pētot mātes un meitas attiecību specifiku, izkristalizējas vairākas šo attiecību īpatnības, kas padara tās atšķirīgas no citām bērnu un vecāku attiecībām. Pirmkārt, jāatzīmē savstarpējā identificēšanās meita identificējas ar māti (Chodorow, 1978; Hollender, 1973; Wodak & Schulz, 1986) un vienlaicīgi māte identificējas ar meitu (Eichenbaum & Orbach, 1983). Otrkārt, par būtisku pazīmi tiek minēta šo attiecību ilglaicība un noturība visas dzīves garumā (Firman & Firman, 1990; Chavis, 1987; Troll, 1989). Treškārt, tiek uzsvērtā savstarpējā empātija, kas saista māti un meitu (Surrey, 1991).

Var piekrist apgalvojumam, ka ir daudz pētījumu par bērnu un vecāku attiecībām bērnībā, toties vēlākam vecumam ir pievērsta mazāka uzmanība (Barnett et.al., 1991). Tie pētījumi, kas ir atrodami mātes un meitas attiecību izpētes jomā pieaugušo vecumā, pārsvarā ir veikti pēdējo trīsdesmit gadu laikā.

Viens no aktuāliem jautājumiem, kam pētnieki pievērš īpašu uzmanību, ir meitas *Es – tēla* veidošanās un mātes loma šajā procesā. Ir pierādīts, ka identificēšanās ar māti ir priekšnoteikums meitas *Es* koncepcijas attīstībai (Boyd, 1989). Tas arī savā ziņā izskaidro, kāpēc pieaugušas meitas atsevišķos aspektos var līdzināties mātēm. Piemēram, mātes nodarbošanās un profesionālā izvēle ietekmē šos procesus arī meitas dzīvē, t.i., meita bieži vien izvēlas profesionālo nozari, līdzīgu mātes nozarei (Pearson, 1983 kā minēts Boyd, 1989), kā arī mātes attieksme pret seksualitāti ietekmē meitas dzimumlomas apguvi un ar dzimumu saistīto uzvedību (Smith & Self, 1980 kā minēts, Boyd, 1989).

Ir pierādīts, ka identificēšanās ar māti iespaido arī identifikāciju ar citiem. Boida apraksta Akoka un Janga (Acock & Yang, 1984 kā minēts Boyd, 1989) veikto pētījumu, kurā atklājās, ka meitas stiprāk identificējas ar māti un mazākā mērā ar tēvu, pie tam, jo spēcīgāka ir identificēšanās ar māti, jo spēcīgāka ir identificēšanās arī ar tēvu. Savā ziņā šie pētījuma rezultāti atbalsta tos teorētiskus, kas ģimeni uzlūko par kompleksu un intensīvu sociālu sistēmu. Ir veikti arī pētījumi par vientulības izjūtu mātēm un meitām, kuros parādījās, ka vientulības rādītāji meitas un mātes attiecībās ir savstarpēji saistīti daudz vairāk nekā meitas un tēva attiecībās (Boyd, 1989).

Aktuāls jautājums ir arī mātes un meitas attiecību izpēte saistībā ar meitas identitātes veidošanos. Jauna izpētes sfēra, kas īpaši ir aktualizējusies pēdējos

gados, ir negatīvās identitātes veidošanās. Neatbalstošu mātes un meitas attiecību rezultātā meitai izveidojas negatīva identitāte, t.i., negatīvs priekšstats pašai par sevi, kas var novest pie delinkventas uzvedības (Kerpelman & Smith, 1999). Par pierādījumu tam kalpo fakts, ka daudzām apcietinājumā esošām sievietēm ir konstatētas grūtības attiecībās ar māti (Kerpelman & Smith, 1999), kā arī sievietēm bezpajumtniecēm ir novērotas problemātiskas attiecības ar māti (Goldberg, 1997). Tuvības un emocionāli ciešu attiecību trūkums starp vecākiem un bērniem rada grūtības atrisināt savu identitātes krīzi (Smith, Mullis & Wayne Hill, 1995). Savukārt labākas attiecības ar māti saistās ar zemākiem trauksmes un depresijas simptomiem (Baruch et.al. 1991).

Iepriekš minētās sakarības sasaucas arī ar mātes un meitas attiecību lomu meitas pašcieņas attīstībā. Vairāki pētījumi apstiprina, ka pozitīvas meitas attiecības ar māti nozīmīgi saistās ar meitas pašcieņu, dzīvesprieku un apmierinātību ar dzīvi (Baruch & Barnett, 1983). Meitas, ilustrējot savas attiecības ar māti, min savstarpējo kopības izjūtu, ko viņas aprakstīja kā savstarpēju došanu un ņemšanu. Ir atklāta saistība starp šo kopību un meitas pašcieņas līmeni (Goldberg, 1994; 1995).

Īpaša nozīme būtu jāpievērš nozīmīgām pārmaiņām mātes un meitas attiecībām laika gaitā. Fišere (Fischer, 1981) atzīmē, ka meitas attiecībās ar māti kā pagrieziena punkti var būt pusaudžu vecums, laulības, meitas grūtniecība, kā arī mātes novecošana un vājums. Visi šie periodi ir uzskatāmi par pagrieziena punktu gan katras sievietes personiskajā dzīves pieredzē, gan arī viņu attiecībās.

Meitas attiecības ar māti dažādos dzīves pagrieziena punktus var gan uzlaboties, gan pasliktināties (Miller, 1995), bet gadījumu pārsvarā nozīmīgi dzīves notikumi tiek uzlūkoti par izdevību, lai pārkārtotu savstarpējās attiecības (atrisināt konfliktus, iegūt citu attiecību kvalitāti u.tml.). Piemēram, pētījumi ir parādījuši, ka brīdī, kad meita pati kļūst par māti, attiecības ar mammu kļūst ciešākas, jo šajā brīdī māte un meita vairāk iesaistās viena otras dzīvē (Fischer, 1981). To var izskaidrot – kļūstot mātei, sieviete meklē lielāku tuvību un identificēšanos ar savu mammu. Pētījumos ir noskaidrojies, ka daudzos gadījumos meitas, kam pašām ir bērni, idealizē savas mātes un uzskata, ka māte spēj būt labāka māte nekā viņa pati (Fischer, 1981). Tomēr jāatzīmē, ka līdz šim vēl nav pētījumu par to, kā šīs pārmaiņas norisinās atsvešinātās mātes un meitas attiecībās.

Konflikti mātes un meitas attiecībās ir neizbēgami, un tie pastāv pat labās attiecībās, bet tai pašā laikā konflikti neietekmē tuvību, ko izjūt māte un meita viena pret otru. Konstatēta interesanta likumsakarība, ka meitām ir raksturīga tendence savās attiecībās ar māti saskatīt vairāk konfliktu, nekā to saskata mātes. Autori (Bromberg, 1983 kā minēts Boyd, 1989) uzskata, ka tas ir saistīts ar meitu neatkarības centieniem.

Jau iepriekš tika minēts, ka mātes un meitas attiecībām ir ilglaicīgs raksturs; tās veidojas gan pagātnē, gan turpina attīstīties un mainīties arī tagadnē, kā arī

iespaido mātes un meitas psiholoģisko veselību. Līdz ar to šajā pētījumā izvirzītais jautājums ir: *Kādas sakarības ir novērojamas mātes un meitas priekšstatos par mātes izturēšanos pret meitu bērnībā, savstarpējo attiecību raksturojumiem tagadnē un pašvērtējumu?*

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījuma aptaujas sākotnēji tika izdalītas 250 meitām. Pareizi aizpildītas tika saņemtas 224 meitu aptaujas un pa pastu 157 māšu aptaujas. Apkopojot aptaujas, kuras no pāra māte un meita bija aizpildījušas abas puses, izveidojās 148 māšu un meitu pāri. Meitas vecumā no 18 līdz 30 gadiem (vidējais vecums 21 gads), mātes vecumā no 37 līdz 72 gadiem (vidējais vecums 47 gadi).

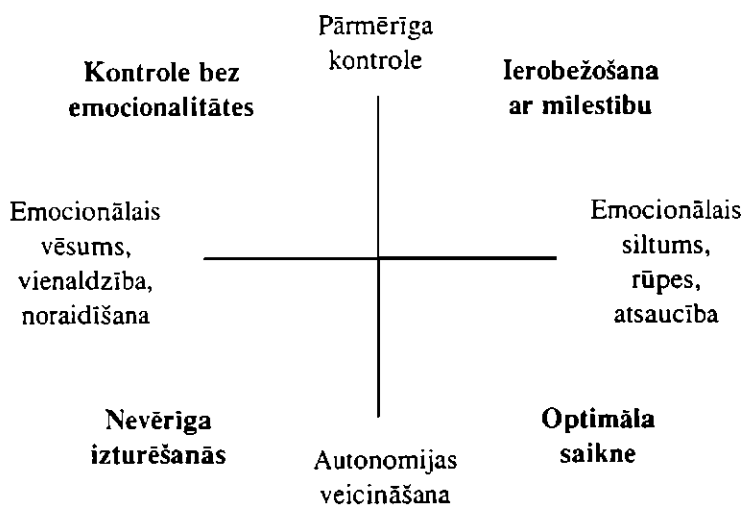
Izstrumentārijs

Vecāku attieksmes aptauja (VAA)

Vecāku attieksmes aptauju (Parental Bonding Instrument) 1979.gadā izveidoja Parkers, Tuplinga un Brauns (Parker, Tupling, & Brown, 1979). Aptaujas mērķis ir izpētīt meitu un māšu priekšstatus par mātes izturēšanos pret meitu bērnībā. Aptauja sastāv no 25 apgalvojumiem, kas raksturo vecāku attieksmi un izturēšanos pret bērnu līdz 16 gadu vecumam. Katrs apgalvojums respondentam ir jānovērtē pēc Likerta skalas no 0 līdz 3, kur 0 nozīmē "pilnībā atbilst", bet 3 – "nemaz man neatbilst" Aptauja sevī ietver divas skalas – emocionālā siltuma skala (sastāv no 12 apgalvojumiem, piemēram, "Runāja ar mani sirsnīgā, draudzīgā balsī"), kurā augsti rezultāti norāda, ka vecāki bijuši emocionāli atsaucīgi, saprotoši un draudzīgi, turpretī zemi rezultāti liecina par emocionālu vēsumu, noraidošu attieksmi un nepietiekamām rūpēm. Otra ir pārmērīgas kontroles skala (sastāv no 13 apgalvojumiem, piemēram, "Mēģināja kontrolēt visu, ko es darīju"), kur augsti rezultāti norāda, ka vecāki ir kavējuši bērna neatkarības izpausmes, izrādījuši pārmērīgu aprūpi un pastiprinātu kontroli, turpretī zemi rezultāti liecina par bērna neatkarības un autonomijas veicināšanu. Parkers (Parker, 1983) norāda, ka Kronbaha alfas koeficienti emocionālā siltuma skalai ir 0,87 un kontroles skalai 0,90.

Emocionālā siltuma skala ir nozīmīgāka vecāku attieksmes dimensija, pārmērīgas kontroles skala – mazāk nozīmīga (Parker, et al., 1979) Šīs skalas ir iespējams izmantot gan kā divus neatkarīgus mērījumus, gan arī kā savstarpēji saistītas asis, kas visus rezultātus ļauj iedalīt četrās grupās (sk. 1.attēlu):

1.attēls. Vecāku attieksmes aptaujas (VAA) skalu mijattiecības (Parker et al., 1979)

- 1) emocionāls siltums un autonomijas veicināšana – optimāla saikne;
- 2) emocionāls vēsums un autonomijas veicināšana – nevērīga izturēšanās;
- 3) emocionāls siltums un pārmērīga kontrole – ierobežošana ar mīlestību;
- 4) emocionāls vēsums un pārmērīga kontrole – kontrole bez emocionalitātes.

Šajā pētījumā apgalvojumi tika attiecināti nevis uz abiem vecākiem, bet tikai uz mātes izturēšanos pret meitu līdz 16 gadu vecumam. Tā kā aptauju ir iespējams izmantot, lai pētītu arī pašu vecāku priekšstatus par savu izturēšanos pret bērniem bērnībā (Parker, 1983), tad uz jautājumiem atbildēja arī mātes, izvērtējot savu izturēšanos pret meitu pagātnē.

Rozenberga pašcieņas aptauja

Šo pašvērtējuma mērīšanas aptauju (*Rosenberg Self-Esteem Scale*) ir izstrādājis Rozenbergs (Rosenberg, 1965). Aptauja sastāv no 10 apgalvojumiem, kas ļauj izvērtēt respondentu attieksmi pašiem pret sevi (piemēram, "Es jūtu, ka esmu vērtīgs cilvēks, vismaz vienlīdzīgs ar citiem"). Šie apgalvojumi ir jānovērtē pēc Likerta skalas no 1 līdz 4, kur 4 nozīmē "pilnībā piekrītu", bet 1 "nemaz nepiekrītu" Augstāks punktu skaits liecina par augstāku pašcieņu.

Abām aptaujām tika aprēķināti arī iekšējās saskaņotības rādītāji ar Kronbaha alfas palīdzību (sk. 1.tabulu). Tie norāda, ka aptauju iekšējā saskaņotība ir augsta, un liecina par to, ka aptaujas ir izmantojamas pētījumā.

1. tabula. Vecāku attieksmes aptaujas (VAA) un Rozenberga pašcieņas aptaujas skalas Kronbaha alfas koeficienti ($p < 0,01$)

VAA skalas	Kronbaha alfas koeficients meitu izlasei (n=224)	Kronbaha alfas koeficients māšu izlasei (n=157)	Kronbaha alfas koeficients kopīgajai izlasei (n=381)
Emocionālais siltums	$\alpha = 0,90$	$\alpha = 0,84$	$\alpha = 0,89$
Pārmērīga kontrole	$\alpha = 0,90$	$\alpha = 0,73$	$\alpha = 0,84$
Pašcieņa	$\alpha = 0,85$	$\alpha = 0,82$	$\alpha = 0,84$

Pārdomas par tēmu "Es un mana māte" un "Es un mana meita"

Respondentēm tika lūgts uzrakstīt pārdomas. Meitas rakstīja pārdomas par tēmu „Es un mana māte”, mātes – par tēmu „Es un mana meita”. Šo pārdomu rakstīšanas mērķis bija iegūt informāciju par mātes un meitas savstarpējo attiecību raksturojumiem un aktuālajiem jautājumiem šajās attiecībās. Visās aptaujas lapās pirms pārējām aptaujām (lai neveidotos ievirze no pārējo aptauju jautājumiem) bija atvēlēts brīvs laukums puslappuses apjomā, kur rakstīt. Satura ziņā nebija nekādu ierobežojumu.

Pārdomu analīze tika veikta pēc to struktūras. Šāda analīze nozīmē pievērst uzmanību nevis rakstītā saturam, bet veidam, kādā tas ir uzrakstīts. Viena no pirmajām šādu analīzes principu izmantoja Meina (Mein, Kaplan & Cassidy, 1985), analizējot pieaugušo piesaistes intervijas (*Adult Attachment Interview*), kurās pētnieki lūdza sievietes aprakstīt agrīnās bērnības attiecības un notikumus, kas atklātu viņu piesaisti un arī to, kā bērnības notikumi un attiecības ir ietekmējušas viņu personības veidošanos. Šo interviju analīzē pētnieki uzmanību pievērsa ne tik daudz sieviešu atmiņu saturam, cik stāstījuma veidam un atbildēm uz pārbaudes jautājumiem. Tika izvērtēta stāstījuma saskaņotība (koherence), emocionalitāte, idealizācija, atcerēšanās u.c. (Mein, Kaplan & Cassidy, 1985).

Tā kā šajā pētījumā izmantotā metode – brīvu pārdomu rakstīšana – liedz uzdot jautājumus un fiksēt respondenta atbildes, tad analīzē nevarēja izmantot visus kritērijus, ko izdalīja iepriekšējie pētnieki. Tāpēc tika izdalīti trīs galvenie kritēriji (izvērtēšanas kritērijus un katram variantam atbilstošās pazīmes var aplūkot 2. tabulā):

1) pieturēšanās pie tēmas – cik lielā mērā respondente raksta par savām attiecībām ar māti (meitu). Šis kritērijs saskan ar Meinas izdalīto atcerēšanās un saskaņotības kritēriju. Viņas pētījumos bija novērotas sievietes, kas vai nu nevarēja atcerēties savu bērnību, vai arī stāstījumi bija fragmentāri un haotiski. Pētnieki konstatēja, ka cilvēkiem ar problemātisku bērnības pieredzi pieeja pagātnes informācijai var būt apgrūtināta, reizēm pat bez speciālista palīdzības neiespējama (Boulbjijs, 1998). Līdz ar to arī šī pētījuma autore pieņem, ka ne

tikai stāstot, bet arī rakstot par attiecībām var darboties tie paši aizsardzības mehānismi, kas neļauj atspoguļot saskaņotu, skaidru informāciju, un novirzīšanās no tēmas vai niecīgas informācijas atklāšana var tikt izmantots par vienu no analīzes kritērijiem. Piemēram, bija sastopami arī gadījumi, kad mātes rakstītajā bija izteikti aizsardzības mehānismi, un rakstītais bija vai nu ļoti vispārīgs, vai arī pārdomas bija ļoti īsas:

Māte: diemžēl laiks nav atgriežams... Bet varbūt arī laiks nepalīdzētu izveidot attiecības. Varu tikai cerēt, ka nākamajā paaudzē mūsu ģimenē māte un meita sildīsies savstarpējās sapratnes saulītē.

Māte: "Man ir divas meitas. Abas es audzināju apmēram vienādi (diemžēl viena pati), bet pēc rakstura iznāca dažādas."

Par nepieturēšanos pie tēmas tika novērtētas arī pārdomas, kur parādījās izteikta idealizēšana, vienlaikus nepasakot neko būtisku:

Māte: "Es un mana meita. Es, es, meita, meita, meita, meita. Mana meita jau liela, ļoti mīļa un jauka. Jā! Jauka un mīļa. Vienmēr bija, vienmēr ir un būs! Jā! Būs mīļa. Jauka. Meita un mīļums, jaukums. Saule, puķes, pavasaris un meita."

2. tabula. Pārdomu "Es un mana māte" un "Es un mana meita" analīzes kritēriji

Kritēriji	Varianti	Paskaidrojums
pieturēšanās pie tēmas	0 – nepieturas pie tēmas	• nerunā par attiecībām, bet tikai par otru cilvēku, vai vispārināti raksta par vecāku un bērnu attiecībām • raksta par savstarpējām attiecībām
	1 – pieturas pie tēmas	
jūtu atklāšana	0 – neraksta par jūtām	• rakstītais ir lietišķs, racionāls, vēss, bez emocijām;
	1 – raksta par jūtām	• tiek norādīts, kādas emocijas tiek pārdzīvotas šajās attiecībās; rakstītais ir emocionāls.
kopīgais emocionālais fons	0 – negatīvs	• izteikta negatīva attieksme pret otru personu
	1 – neitrāls	• fons neitrāls, attieksme nav skaidra;
	2 – pozitīvs	izteikti pozitīva attieksme pret otru personu;
	3 – ambivalenti	• vienlaicīgi pozitīva un negatīva attieksme pret otru personu

2) **jūtu atklāšana** – pieaugušo piesaistes interviju analīzē īpaša uzmanība bija pievērsta tam, cik emocionāli cilvēks stāstīja par savām bērnības attiecībām, vai spēja atklāt savus bērnības pārdzīvojumus un jūtas. Ne velti spēju runāt par

savām jūtām autori izdala par vienu no *drošās piesaistes* rādītājiem (Mein, Kaplan & Cassidy, 1985). Arī šajā pētījumā par vienu no pārdomu analīzes kritērijiem tiek izmantota jūtu atklāšana spēja rakstīt par savām jūtām (gan pozitīvām, gan negatīvām). Par piemēriem varētu kalpot šādas pārdomas:

Meita: "Es ļoti mīlu savu mammu. Kad bija mani pusaudžu gadi, mēs atsvešinājāmies. Bet tagad? Tas ir tik garš stāsts, kā mēs nonācām līdz tik saprotošām un labām attiecībām. Kad par viņu iedomājos, man paliek tik silti. Gribas izjust vēl mirkli un bērību, kad man nebija pašai par neko jādomā" (pozitīvas jūtas)

Meita: Es biju vēl pavisam maza, kad sapratu, ka viņa ar mani manipulē. Viņa ir no tiem cilvēkiem, kas nomelno savus ģimenes locekļus citu acīs. Man šķiet, ka viņai pret mani ir tāda kā sievietes greizsirdība pret sievieti, jo es neesmu tāda, kāda viņa savā jaunībā – gan vizuāli, gan rakstura ziņā. Līdz ar to viņa ir pacentusies sabojāt manas attiecības gan ar citiem radniekiem, gan ar draugiem. Es esmu centusies ar viņu par to runāt, bet viņa to visu noliedz, it kā tas nekad nebūtu bijis. It kā nebūtu bijušas tās atplēstās vēstules un izplēstās dienasgrāmatas. Es to nespēju aizmirst un pārkāpt tam pāri. Es arī uzskatu, ka mana māte ir vainīga pie tā, ka visus manus 18 pirmos dzīves gadus tiku psiholoģiski traumēta ar histēriskajām kliegšanām no viņas puses. Es vienmēr ieņemu aizsardzības – uzbrūkošu pozīciju, kad satiekos ar viņu, jo zinu, ka viņa grib par mani kaut ko uzziņāt, lai varētu atkal savērt kādu intrīgu. Nedomāju, ka mums kādreiz varētu būt īpaši tuvas attiecības, jo mēs esam pārāk atšķirīgas. (negatīvas jūtas)

Nerunāšana par jūtām nozīmē lietišķumu, kas, starp citu, ne vienmēr ietver sevī negatīvu emocionālo noskaņu. Lietišķs stāstījums par attiecībām var būt gan ar pozitīvu, gan neitrālu, gan negatīvu nokrāsu:

Māte: "Es savu meitu audzinu viena un uzskatu, ka esmu apmierināta. Meita man uzticas, un var izstāstīt jebkuru noslēpumu. Mums ir ko runāt. (lietišķs, pozitīvs stāstījums)

3) kopīgais emocionālais fons – šis ir papildus kritērijs, kas tika ieviests šajā pētījumā, lai izvērtētu kopīgo emocionālo attieksmi pret otru personu. Kopīgais emocionālais fons varēja būt negatīvs, pozitīvs, neitrāls un ambivalents (pretrunīgs). Pozitīvs emocionālais fons paredzēja izteikti pozitīvu attieksmi pret attiecībām un otru cilvēku:

Meita: "Mana mammīte ir pats tuvākais, mīļākais, gaišākais cilvēks pasaulē. Kā es saku: dod Dievs, arī citiem tādu mammu kā man. Vienmēr izpalīdzīga, saprotoša. Cilvēks, ar kuru var izrunāties par visu, vienmēr ir blakus grūtos brīžos, vienmēr ir labs vārds, labs padoms. Grūti ir iedomāties, ka šis saules stariņš nebūs mūžīgs.

Negatīvs emocionālais fons nozīmēja izteikti negatīvu attieksmi (sk. Meitas rakstīto pie *negatīvajām jūtām*)

Bija pārdomas, kur kopīgo emocionālo fonu nevarēja apzīmēt par izteikti pozitīvu vai negatīvu, un tāpēc tas tika nosaukts par neitrālu. Šis neitrālais fons visbiežāk kombinējās kopā ar jūtu neatklāšanu un lietišķumu:

Māte: "Es dzīvoju laukos un darbu ir daudz, un tāpēc varbūt esmu bijusi mazāk kopā ar meitu nekā vajadzētu būt. Reizēm iznāk mums saķīvēties par niekiem. Katra gribam palikt pie sava pēdējā vārda.

Un visbeidzot bija gadījumi, kur emocionālais fons bija izteikti ambivalents – attieksme pret otru cilvēku un attiecībām bija pretrunīga:

Meita: "Par savu mammu nevaru teikt neko sliktu, viņa vienmēr pašizliedzīgi par mani ir rūpējusies un atbalstījusi, man vienmēr palīdzējusi (to dara arī tagad). Kaut gan pašlaik pārņem nelielas bailes par to, kā būs tālāk. Nākotnē ir vēlme veidot ģimeni, bet saprotu, ka būs jādzīvo kopā ar mammu, jo esmu palikusi viņai vienīgā. Dažreiz ir vēlme, lai viņa vairāk uztraucas par sevi, es viņai vēlos palīdzēt, jo šķiet, ka viņa uztraucas un rūpējas par visiem pārējiem, par sevi nemaz nedomājot. Dažreiz par to dusmojos, jo šķiet, ja viņa tik pašizliedzīgi par mani rūpējas, arī man tas būs jādara, taču tas mani biedē, jo bail, ka nespēšu tikt ar visu galā (ar bērniem, ģimeni, vīru un vēl māti, kas to lai zin, kāda vēl būs vīra māte?)"

Pārdomu izvērtēšanu pēc iepriekš minētajiem kritērijiem veica divi neatkarīgi eksperti. Viņu analīze tika salīdzināta un īpaši izvērtēti tie punkti, kur viņu viedokļi atšķīrās.

Pētījuma gaita

Aptaujas sākotnēji tika veiktas frontāli, studentu auditorijās. Sievietēm studentēm tika izdalīta aptauju pakete, kurā bija meitām paredzētie jautājumi, kā arī aploksne ar mātēm paredzētajiem jautājumiem. Uz katras aploksnas bija jau norādīta atpakaļadrese un uzlīmēta marka. Pārsvārā meitas aizpildīja sev domātās aptaujas uz vietas un atdeva pētniecei. Savukārt mātēm paredzētās aptaujas meitas nogādāja tālāk savām mātēm, un mātes tās atsūtīja atpakaļ pa pastu. Gan meitu, gan māšu aptaujas bija anonīmas un apzīmētas ar šifru, pēc kura vēlāk var atpazīt mātes – meitas pārus.

Rezultāti

Meitu un māšu pašvērtējums un priekšstati par mātes izturēšanos pret meitu bērnībā

Lai atbildētu uz izvirzīto pētījuma jautājumu, tika salīdzināti meitu un māšu priekšstati par mātes izturēšanos pret meitu bērnībā (pēc *Vecāku attieksmes aptaujas*), kā arī veikts abu grupu pašvērtējumu salīdzinājums.

Ar Pīrsona korelācijas koeficienta palīdzību tika pārbaudīts, vai eksistē saistība starp mātes un meitas priekšstatiem par mātes izturēšanos bērnībā un vai eksistē saistība starp mātes un meitas pašvērtējumiem. Tad ar t- kritēriju divām atkarīgām izlasēm tika noteikts, vai eksistē statistiski nozīmīgas atšķirības (skat. 3.tabulu).

Kā redzams, cieša pozitīva sakarība mātes un meitas uzskatos par izturēšanos

bēmībā ir vērojama tikai „pārmērīgas kontroles” skalā – pieaugot vienai skalai, pieaug arī otra. Tas nozīmē, ka mātes un meitas ir diezgan līdzīgos uzskatos par to, kā māte ir izpaudusi savu kontroli pār meitu. To pierāda arī zemā t- kritērija vērtība *pārmērīgas kontroles* skalā, kas ļauj secināt, ka atšķirības mātes un meitas uzskatos nav novērojamas. Pavisam cita aina ir novērojama *emocionālā siltuma skalā*. Te nav novērojama nekāda statistiski nozīmīga sakarība starp mātes un meitas uzskatiem par emocionālā siltuma izrādīšanu bēmībā no mātes puses, savukārt, salīdzinot abu izlašu vidējos rādītājus, parādās statistiski nozīmīgas atšķirības starp māšu un meitu uzskatiem. Mātes uzskata, ka ir bijušas daudz vairāk emocionāli rūpīgas nekā to uzskata viņu meitas.

3.tabula. Meitu un māšu *Vecāku attieksmes aptaujas* skalu un *Rozenberga pašcieņas aptaujas* salīdzinājums (n=148)

Skalas	Grupas (n=148)	X vidējais	standart- novirze	t- kritērijs	korelācijas koeficients
Emocionālais siltums	Meitas	25,42	7,40	-3,90***	0,07
	Mātes	28,22	5,17		
Pārmērīga kontrole	Meitas	13,31	7,13	0,87	0,20*
	Mātes	12,74	5,39		
Pašcieņa	Meitas	29,79	5,56	0,52	0,07
	Mātes	29,48	5,18		

*** $p < 0,001$; * $p < 0,05$

Māšu un meitu pašvērtējumu līmeņos neparādās ne statistiski nozīmīgas saistības, ne atšķirības.

Tā kā aptaujās, kas tika piedāvātas gan mātēm, gan meitām, bija iekļauts jautājums "Lūdzu novērtē, cik bieži Tev ir konflikti ar savu māti (meitu)", tad papildus tika salīdzināti meitu un māšu priekšstati par viņu savstarpējo konfliktu biežumu. Rezultāti parādīja, ka ir novērojama cieša pozitīva korelācija ($r = 0,49$; $p < 0,001$) starp meitu un māšu priekšstatiem par savstarpējo konfliktu biežumu, t.i., pieaugot meitas norādītajam konfliktu līmenim, pieaug arī mātes norādītais konfliktu līmenis. Bet vienlaicīgi ar t- kritērija rādītāju divām atkarīgām izlasēm ir konstatēta arī statistiski nozīmīga atšķirība mātes un meitas uzskatos par konfliktēšanas biežumu (sk. 4.tabulu).

4. tabula. Māšu un meitu priekšstati par savstarpējo konfliktu biežumu

	X vidējais	standartnovirze	standartklūda	t- kritērijs
Meitas (n=148)	1,18	0,82	0,07	4,18***
Mātes (n=148)	0,91	0,74	0,06	

***p < 0,001

Paralēli tika noskaidrots, cik lielā mērā meitu pašvērtējums ir saistīts ar viņu pašu un ar māšu priekšstatiem par mātes emocionālo siltumu un kontroli bērnībā. Kā redzams 5. tabulā, meitas pašvērtējums statistiski nozīmīgi saistās tikai ar saviem priekšstatiem par mātes izturēšanos bērnībā (pozitīva korelācija ar emocionālo siltumu un negatīva korelācija ar pārmērīgu kontroli), savukārt ar mātes priekšstatiem par savu emocionālo siltumu un kontroli bērnībā meitu pašvērtējumam nozīmīga korelācija nav novērojama.

5. tabula. Meitu Rozenberga pašcieņas aptaujas un māšu un meitu Vecāku attieksmes aptaujas (VAA) skalu korelāciju matrica (n=148)

	Meitu rezultāti (VAA)		Māšu rezultāti (VAA)	
	Emoc.siltums	Pārmērīga kontrole	Emoc.siltums	Pārmērīga kontrole
Meitu pašvērtējums	0,27**	- 0,21**	0,05	-0,02

Kopumā varam secināt, ka

1) *pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības māšu un meitu priekšstatos par mātes emocionālo siltumu bērnībā, savukārt priekšstati par mātes kontroli ir līdzīgi;*

2) *starp māšu un meitu pašvērtējuma līmeņiem nepastāv ne nozīmīgas korelācijas, ne statistiski nozīmīgas atšķirības;*

3) *mātes un meitas atbilstoši viena otrai novērtē konfliktu biežumu savstarpējās attiecībās, bet tomēr meitas uzskata, ka konfliktu ir vairāk;*

4) *meitu pašvērtējums ir saistīts ar viņu pašu un nevis māšu priekšstatiem par mātes emocionālo siltumu un kontroli bērnībā.*

Māšu un meitu savstarpējo attiecību raksturojumi

Māšu un meitu savstarpējo attiecību raksturojumi tika iegūti, analizējot meitu rakstītās pārdomas par tēmu „Es un mana māte” un māšu rakstītās pārdomas par tēmu „Es un mana meita”. Tā kā bija daļa respondenšu, kas bija aizpildījušas

pārējās aptaujas, bet pārdomas uzrakstījušas nebija, tad šajā analīzes daļā tika izvērtēti 97 māšu – meitu pāri, kur pārdomas bija uzrakstījušas abas puses. Kā jau tika minēts pie metodiku apraksta, izvērtējot māšu un meitu pārdomas par savstarpējām attiecībām pēc formas, tika izdalīti trīs kritēriji: pieturēšanās pie tēmas, jūtu atklāšana un kopīgais emocionālais fons.

1) Pieturēšanās pie tēmas. Pie tēmas ir pieturējušās 95 meitas (97,9%) un 75 mātes (77,3%). Tātad gandrīz visas meitas, kas uzrakstīja pārdomas "Es un mana māte", arī rakstīja par savām attiecībām ar māti. Savukārt māšu grupā bija novērojama biežāka nepieturēšanās pie tēmas (piemēram, mātes rakstīja par mātes – meitas attiecībām vispārinātā formā vai aprakstīja meitas attīstības gaitu, nerakstot par savstarpējām attiecībām).

2) Jūtu atklāšana. Šajā analīzes daļā tika izvērtēts, vai respondentes atklāja savas emocijas, ietērpa tās vārdos, vai gluži pretēji – rakstītais bija lietišķs un formāls. Jūtu atklāšana nozīmē gan rakstīt par pozitīvām jūtām un emocijām, gan arī par negatīvām. Nerunāšana par jūtām nozīmē lietišķumu, kas, starp citu, ne vienmēr ietver sevī negatīvu emocionālo noskaņu. Lietišķs stāstījums par attiecībām var būt gan ar pozitīvu, gan neitrālu, gan negatīvu nokrāsu.

Izvērtējot, cik lielā mērā mātes un meitas pārdomās atklāja savas jūtas, noskaidrojās, ka jūtas (gan pozitīvās, gan negatīvās) brīvi pauž 72 meitas (74,2%) un 49 mātes (50,5%).

3) Kopīgais emocionālais fons. Šajā analīzes daļā tika izvērtēta emocionālā attieksme, rakstot pārdomas. Kā jau tika minēts iepriekš, emocionālais fons sākotnēji tika raksturots par pozitīvu, negatīvu, neitrālu un ambivalentu.

Izvērtējot māšu un meitu rakstītās pārdomas, tika noskaidrots:

pozitīvs emocionālais fons – 49 meitas (50,5%) un 61 māte (62,9%)

negatīvs emocionālais fons – 8 meitas (8,2%) un 1 māte (1%)

neitrāls emocionālais fons – 25 meitas (25,8%) un 33 mātes (34%)

ambivalents emocionāls fons 15 meitas (15,5%) un 1 māte (1%)

Tā kā māšu izlasē izteikti negatīvs un ambivalents emocionālais fons bija novērojams tikai divos gadījumos, tad tālākajā gaitā tika apvienots negatīvais, neitrālais un ambivalentais fons. Līdz ar to katrā izlasē izveidojās divas grupas – respondentes, kas pārdomās pauda izteikti pozitīvu attieksmi, un pārējās.

Tālākajā gaitā tika aprēķinātas pāru korelācijas un biežumu atšķirības abām izlasēm visos trīs kritērijos (sk. 5. tabulu).

Veicot statistiskos aprēķinus, atklājās, ka starp abu izlasu relatīvajiem biežumiem visos trīs kritērijos ir vērojamas gan statistiski nozīmīgas atšķirības, gan arī nozīmīga pozitīva pāru korelācija. Tas nozīmē, ka meitas vairāk nekā mātes pieturējās pie tēmas, rakstot šīs pārdomas, ka meitas pārdomās ir atklātākas savās emocijās un jūtās nekā mātes un ka mātes nozīmīgi pozitīvāk vērtē savas attiecības ar meitu, nekā to dara meitas. Vienlaicīgi pozitīvā korelācija visos kritērijos norāda, ka pāru ietvaros ir novērojamas līdzīgas tendences – gan māte, gan meita vai nu pieturas vai nepieturas pie tēmas, līdzīgā veidā pauž (vai

nepauž) savas emocijas un, rakstot par savstarpējām attiecībām, uzrāda līdzīgu emocionālo fonu.

Analīzes tālākajā gaitā māšu un meitu pāri tika dalīti četrās apakšgrupās pēc Vecāku attieksmes aptaujas (Parker, et al., 1979). Kā dalījuma pamats tika ņemti meitu priekšstati par mātes emocionālo siltumu un kontroli bērnībā. Izveidojās četras grupas:

- 1) *nevērīgas izturēšanās grupa* – 18 pāri;
- 2) *kontroles bez emocionalitātes grupa* – 18 pāri;
- 3) *optimālas saiknes grupa* – 40 pāri;
- 4) *ierobežošanas ar mīlestību grupa* – 21 pāris.

Starp šīm grupām tika salīdzināti meitu pārdomu rezultāti – jūtu atklāšana un emocionālais fons (sk. 6.tabulu). Pieturēšanās pie tēmas šajās grupās izvērtētas netika, jo praktiski visas meitas (97,9%) pie tēmas bija pieturējušās.

6. tabula. Māšu un meitu pārdomu analīzes salīdzinājums (n=97)

Pazīmes	Grupas	n	relatīvie biežumi (%)	t- kritērijs	korelācijas koeficients
Pieturējās pie tēmas	Meitas	95	97,9%	4,84***	0,28**
	Mātes	75	77,3%		
Rakstīja par jūtām	Meitas	72	74,22%	3,81***	0,23*
	Mātes	49	50,5%		
Pozitīvs emocionālais fons	Meitas	49	50,5%	- 2,32*	0,43***
	Mātes	61	62,9%		

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05

Kā redzams 7. tabulā, savas jūtas un emocijas vairāk atklāj *Optimālās saiknes* (80%) un *Ierobežošanas ar mīlestību* (90,5%) grupas respondentes, savukārt par jūtām mazāk raksta meitas, kas iekļuvušas *Nevērīgas izturēšanās* (50%) grupā. Izvērtējot relatīvo biežumu atšķirības ar t- kritērija palīdzību, noskaidrojās, ka statistiski nozīmīgi atšķiras tikai *Nevērīgas izturēšanās* un *Ierobežošanas ar mīlestību grupu rezultāti* ($t=2,29$, $p<0,05$). Pozitīvs emocionālais fons pārsvarā ir arī *Optimālās saiknes* (70%) un *Ierobežošanas ar mīlestību* (66,6%) grupas respondentēm, savukārt visnegatīvāk par savām attiecībām ar māti ir rakstījušas *Kontroles bez emocionalitātes* un *Nevērīgas izturēšanās* grupas respondentes. Tur pozitīvs emocionālais fons vērojams attiecīgi tikai 22,2% un 16,7% respondentēm. Tomēr, pārbaudot ar t- kritēriju, statistiski nozīmīgas atšķirības netika konstatētas.

7. tabula. Jūtu atklāšana un emocionālais fons meitām grupās pēc Vecāku attieksmes aptaujas (%)

Grupas	Jūtu atklāšana		Emoc. fons	
	Raksta par jūtām	Neraksta par jūtām	Pozitīvs emoc. fons	Negatīvs, neitrāls vai ambivalents emoc. fons
Nevērīga izturēšanās (n=18)	50%	50%	22,2%	77,8%
Kontrolē bez emocionalitātes (n=18)	66,6%	33,4%	16,7%	83,3%
Optimāla saikne (n=40)	80%	20%	70%	30%
Ierobežošana ar mīlestību (n=21)	90,5%	9,5%	66,6%	33,4%

Iztirzājums

Viens no šī pētījuma būtiskākajiem atklājumiem ir atšķirības mātes un meitas priekšstatos par mātes izturēšanos pret meitu bērnībā, it īpaši runājot par emocionālā siltuma daudzumu, ko meita no mātes ir saņēmusi. Kā jau bija minēts iepriekš, meitas uzskata, ka mātes pret viņām ir bijušas emocionāli vēsākas nekā uzskata pašas mātes. Līdzīgus rezultātus, lietojot *Vecāku attieksmes aptauju* bērniem un viņu vecākiem, ieguva arī Parkers (Parker, 1983). Viņa pētījumos atklājās, ka mātes, salīdzinot ar bērniem, vērtēja savu izturēšanos par vairāk emocionāli siltāku un mazāk kontrolējošu.

Par šo fenomenu mātes un meitas attiecībās viena no pirmajām rakstīja Bromberga (Bromberg, 1983, kā minēts Boyd, 1989), proti, meitas savu attiecību pagātnei ar māti redz kā kaut ko mazāk pozitīvu nekā viņu mātes. Autore to izskaidro ar cīņu par savas identitātes veidošanu šajā vecumā, kas izpaužas kā meitu tendence noniecināt labās attiecības ar māti pagātnē. Šķiet, ka kaut kas līdzīgs varētu būt novērojams arī šajā pētījumā.

Tomēr runājot par pagātnes attiecību uztveri, iezīmējas kāda būtiska problēma, kas ir sastopama praktiski visos ar pagātnes attiecībām saistītos pētījumos. Kā uzsver atsevišķi atmiņu pētnieki (Melchert & Sayger, 1998), atbildēm uz jautājumiem par bērnības pieredzi nav iespējams atrast precizitātes kritērijus. Līdz ar to atbildēt uz jautājumu – kam ir taisnība par reālo situāciju bērnībā – mātei vai meitai – ir neiespējami.

Rakstot par tagadnes attiecībām, mātes un meitas atbilstoši viena otrai

novērtēja konfliktu biežumu savstarpējās attiecībās (par ko liecināja pozitīva korelācija), bet vienlaicīgi meitas uzrādīja statistiski nozīmīgi vairāk konfliktu nekā to norādīja mātes. Tā kā šāda mātes – meitas attiecību likumsakarība ir parādījusies arī agrākos pētījumos, šai parādībai var atrast vairākus izskaidrojumus. Pirmkārt, var piekrist Boidai (Boyd, 1989), kura uzskata, ka meitām salīdzinājumā ar mātēm ir raksturīga tendence saskatīt vairāk konfliktu pat normālās attiecībās ar māti, jo tas saistās ar viņu nepieciešamību atdalīties no mātes. Akcentējot konfliktus attiecībās ar māti, meita it kā uzsver savu atšķirību. Lai gan ne vienmēr atdalīšanās ir izvirzāma kā meitu attīstības uzdevums. Citi autori (Smith, Wayne Hill & Mullis, 1998) šādu konfliktu uzsvēršanu saista ar meitas cīņu par savu identitāti. Fakts, ka meitas attiecībās ar māti saredz vairāk konfliktu nekā mātes, sasaucas arī ar iepriekšējo atklājumu, ka meitas atceras bērnību negatīvāk nekā mātes.

Nesaskaņa meitu un māšu priekšstatos par mātes izturēšanos pret meitu bērnībā apstiprinājās arī šo priekšstatu saistībā ar meitu pašvērtējumu. Tika atklāts, ka meitu pašvērtējums ir nozīmīgi saistīts ar viņu pašu priekšstatiem par mātes emocionālo siltumu un kontroli bērnībā, bet ar mātes priekšstatiem šādas saistības nav. Tas ļauj secināt, ka meitas pašvērtējuma procesos krietni lielāku lomu spēlē tieši viņas izpratne par bērnībā notikušo un nevis mātes izpratne vai pat iespējamā realitāte. Šis secinājums ir labāk izprotams arī no piesaistes teorijas pozīcijām, kuras ietvaros ir attīstīta doma par tā sauktajiem iekšējiem darbības modeļiem. Šie modeļi izveidojas attiecībās ar vecākiem bērna pirmo dzīves gadu laikā un drīz vien kļūst par ietekmīgām psihestruktūrām (Main, Caplan & Cassidy, 1985). Šo modeļu formu pamatā ir bērna reālās dzīves pieredze – ikdienā notiekošās interakcijas ar vecākiem. Izveidotais Es modelis atspoguļo cilvēka apziņā esošos vecāku tēlus, un šo tēlu saturu ietekmē ne tikai vecāku izturēšanās pret bērnu, bet arī tas, ko viņi bērnam saka. Boulbijs apgalvo, ka „Šie modeļi noteiks, ko bērns jutīs pret katru no vecākiem un ko par viņiem domās, kāds būs bērna priekšstats par vecāku attieksmi pret viņu un kāda būs viņa turpmākā uzvedība attiecībās ar vecākiem. (Boulbijs, 1999, 127).

Saistībā ar iepriekš minēto varam secināt, ka, pirmkārt, bērnībā izveidotais iekšējais darbības modelis, kas ietver sevī meitas priekšstatu par mātes izturēšanos pret viņu, pieaugušo vecumā ir daudz vairāk saistīts ar meitas pašvērtējumu nekā mātes pagātnes redzējums. Bet, otrkārt, mēs nevaram ignorēt arī šābrīža situāciju, t.i., meitas identitātes veidošanās posmu, kas arī var atstāt iespaidu uz atmiņām par bērnību.

Izvērtējot māšu un meitu pārdomas, tika novērota nozīmīga pozitīva korelācija starp māšu un meitu pāriem (gan pieturēšanās pie tēmas, gan jūtu izpaušanās, gan emocionālajā fonā). Tas ļauj secināt, ka māšu un meitu pāros novērojama līdzība – māte un meita līdzīgā veidā pauž (vai nepauž) savas emocijas, līdzīgi novērtē savstarpējās attiecības, t.i., ja attiecības ir labas, tad abas puses par tām izsakās pozitīvā veidā, savukārt pie sliktām attiecībām abas puses nelieto pozi-

tīvu emocionālo fonu. Šī līdzība pāru ietvaros saskan ar teorētiskajām atziņām par mātes un meitas savstarpējo identificēšanos (Chodorow, 1978, Eicenbaun & Orbach, 1983), kā arī savā ziņā atbalsta gan sociālās iemācīšanās teorijas pieņēmumus par uzvedības modeļu apguvi, gan piesaistes teorijas atziņas par iekšējā darbības modeļa veidošanos (Boulbijs, 1998).

Vēl jāatzīmē, ka, savstarpēji salīdzinot abu izlašu relatīvos biežumus, atklājās, ka mātes biežāk nekā meitas pauž pozitīvu attieksmi par abu attiecībām. No tā varam secināt, ka meitām, salīdzinot ar mātēm, ir raksturīga tendence negatīvāk novērtēt savas attiecības ar māti ne tikai pagātnē, bet arī tagadnē.

Salīdzinot jūtu atklāšanas līmeni un emocionālo fonu meitām ar dažādu bērniības pieredzi (pēc *Vecāku attieksmes aptaujas*), tika atklāts, ka visvairāk par jūtām raksta to divu grupu respondentes, kuras bērniībā ir saņēmušas emocionālo siltumu un atsaucību no mātes puses. Tas ir saprotams, jo, ja māte ir izrādījusi meitai mīlestību un bijusi emocionāli pieejama, tad meitai nav bijis iemesla distancēties no savām emocijām, un arī pieaugušo vecumā par tām tiek runāts atklāti. Un gluži pretēji – vismazāk emocijas ir atspoguļotas grupā, kur māte bērniībā bijusi emocionāli vēsa un izturējusies nevērīgi. Saskaņā ar piesaistes teorijas principiem, šādā situācijā bērns iemācās distancēties no savām jūtām, agri kļūst patstāvīgs, kā arī pieaugušo vecumā uzrāda zemu emocionalitāti un grūtības brīvi paust savas jūtas. Meina šādus pieaugušos sauc par "noliedzošajiem" (*dismissing*) (Mein, et al., 1985). Līdz ar to kļūst saprotams, kāpēc šīs grupas pārdomās mazāk varēja atrast izteikumus: "Es milu savu mammu"; "Es lepojos ar mammu!"; "Es dusmojos uz mammu" utt. Interesanti, ka no visām grupām tieši grupas *Ierobežošana ar mīlestību* respondentes visvairāk rakstīja par jūtām (90,5%), tas liecina, ka šīs grupas sievietes ir gatavas ne tikai rakstīt par jūtām, bet vienlaicīgi ir arī ļoti emocionālas (salīdzinot ar citām grupām). No piesaistes teorijas viedokļa, iespējams, šīs sievietes ir ar *attiecībām pārņemtie* pieaugušie, kam ir raksturīga tieksme veidot atkarīgas attiecības un ļoti emocionāli reaģēt uz dažādām dzīves situācijām.

Pozitīvs emocionālais fons, rakstot par attiecībām ar māti, arī pārsvarā dominēja grupās, kur mātes izturēšanās bērniībā tika vērtēta par emocionāli siltu un atsaucīgu. Tas ļauj izdarīt secinājumu, ka mātes un meitas attiecības paliek relatīvi nemainīgas laika gaitā, un pozitīva bērniības pieredze ļauj meitai novērtēt attiecības ar māti pozitīvā veidā arī pieaugušā vecumā.

Secinājumi

Pētījumā ir iegūtas vairākas atbildes uz sākumā izvirzīto pētījuma jautājumu. Pirmkārt, salīdzinot māšu un meitu priekšstatus par mātes izturēšanos bērniībā, noskaidrojās, ka meitas uzskata, ka mātes pret viņām ir bijušas emocionāli vēsākas, nekā uzskata pašas mātes. Šis atklājums atspoguļo visa pētījuma gaitā

novērotās tendences, ka **meitas savas attiecības ar māti gan pagātnē, gan arī tagadnē novērtē negatīvāk nekā to dara mātes**. Šī tendence tiek saistīta ar meitu centieniem veidot savu identitāti šajā vecumā. Otrkārt, māšu un meitu pašvērtējumu līmeņos neparādās ne statistiski nozīmīgas saistības, ne atšķirības. Treškārt, mātes un meitas līdzīgā veidā pauž (vai nepauž) savas emocijas, līdzīgi novērtē savstarpējās attiecības, t.i., ja attiecības ir labas, tad abas puses par tām izsakās pozitīvā veidā, bet ja attiecības ir sliktas, abas puses nelieto pozitīvu izteiksmes veidu. Tas liecina par **līdzībām pāru ietvaros**, ko varētu skaidrot gan ar identifikācijas procesiem mātes un meitas attiecībām (no psihoanalītiskā redzes punkta), gan iekšējiem darbības modeļiem (no piesaistes teorijas), gan uzvedības iemācīšanos (no sociālās iemācīšanās teorijas). Ceturkārt, ja māte ir izrādījusi meitai mīlestību un bijusi emocionāli pieejama, tad meitai nav bijis iemesla distancēties no savām emocijām, un arī pieaugušo vecumā par tām tiek runāts atklāti. Un gluži pretēji – **vismazāk emocijas pauž tās meitas, kuru mātes bērnībā bijušas emocionāli vēsas un izturējušas nevērigi**. Piektkārt, emocionālais siltums bērnībā ļauj arī tagadnē par attiecībām ar māti runāt pozitīvā veidā.

Veiktais pētījums ir interesants, jo sniedz ieskatu mātes un meitas savstarpējo attiecību niansēs un šo attiecību sakarībās pagātnē un tagadnē, tomēr būtu nepieciešams turpināt un paplašināt mātes un meitas attiecību izpēti Latvijas sociāli kulturālajā vidē, jo līdz šim teorētiskās nostādnes, kā arī praktiskie pētījumi pārsvarā nāk no Rietumu psiholoģijas atziņām, kas ne vienmēr tiešā veidā ir attiecināmas uz citām kultūrām. Šis ir vienīgais Latvijā veiktais pētījums par māte un meitas attiecību specifiku. Vienlaikus ir nepieciešams veikt arī citu bērnu un vecāku diādisko attiecību izpēti (mātes – dēli, tēvi – meitas, tēvi – dēli), lai varētu izdarīt šo attiecību salīdzinājumu. Šīs sfēras arī ietver sevi turpmāko pētījumu perspektīvas.

LITERATŪRA

- Baker - Miller, J. (1976). *Toward a new psychology of women*. Boston: Beacon Press.
- Barnett, R.C., Kibria N., Baruch, G.K., & Pleck, J.H. (1991). Adult daughter - parent relationships and their associations with daughter's subjective well-being and psychological distress. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 29-42.
- Baruch, G., & Barnett, R.C. (1983). Adult daughter's relationships with their mothers. *Journal of Marriage and the Family*, 45, 601-606.
- Boulbjijs, Dž. (1998). *Drošais pamats. Vecāku un bērnu savstarpējā pieķeršanās – cilvēka veselīgas attīstības priekšnoteikums*. Rīga, Rasa ABC
- Boyd, C.J. (1989). Mothers and daughters: a discussion of theory and research. *Journal of Marriage and the Family*, 51, 291-301.
- Chavis, G. G. (1987). *Family: stories from the interior*. Saint Paul: Graywolf Press.

- Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. University of California press, Berkeley,
- Chodorow, N. (1987) *Feminism and difference: Gender, relation and difference in psychoanalytic perspective*. In *psychology of women*. New Haven: Yale University Press,
- Eichenbaum, L., & Orbach, S. (1983). *Understanding women*. New York: Basic Books.
- Firman, J. & Firman, D. (1990). *Lieben ohne festzuhalten. Mütter und Tochter*. Herder.
- Fischer, L.R. (1981). Transitions in the mother–daughter relationship. *Journal of Marriage and the Family*, 43, 613-622.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goldberg, J.E. (1994). Mutuality in mother – daughter relationships. *Families in Society: Journal of Contemporary Human Services*, 75, 236 - 242.
- Goldberg, J.E., (1995). The role of mutuality in the mother - daughter relationships. *Affilia: Journal of Women & Social Work*, 10, pp.36-49.
- Goldberg, J.E., (1997). Mutuality in the relationship of homeless women and their mothers. *Affilia: Journal of Women & Social Work*, 12, 96-106.
- Hollender, J. (1973). Self - esteem and parental identification. *Journal of Genetic Psychology*, 120, 3 - 7.
- Jordan, J. (1991). Empathy and self Boundaries. In J.V.Jordan, A.G.Kaplan, J.B.Miller, I.P.Stiver & J.L.Surrey (Eds.) *Women's growth in connection* (pp.67-80). New York: Guilford.
- Kerpelman, J.L., & Smith, S.L. (1999). Adjudicated adolescent girls and their mothers: examining identity perceptions and processes. *Youth & Society*, 30, 313-348.
- Main M., Kaplan, N., & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood and adulthood: a move to the level of representation. In: I.Bretherton and E.Waters (Eds.) *Growing points in attachment: theory and research, Monographs of the Society for Research in Child Development* (Serial 209, pp.66-104), Chicago: University of Chicago Press.
- Melchert, T.P., & Sayger, T.V. (1998). The development of an instrument for measuring memories of family of origin characteristics. *Educational & Psychological Measurement*, 58, 99 - 119.
- Miller, A.G. (1995). A typology of mother - daughter relationship patterns for young adult women and their mothers. *Issues in Mental Health Nursing*, 16, 377-394.
- Parker, G. (1983). *Parental overprotection: a risk factor in psychological development*. Grune & Stratton, New York.
- Parker, G., Tupling, H. & Brown, L.B. (1979). A Parental Bonding Instrument. *British Journal of Medical Psychology*, 52, pp.1-10.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescence self-image*. Princeton, N.Y.: Princeton University Press.
- Russel, A., & Saebel, J. (1997). Mother - Son, Mother - Daughter, Father - Son, and Father - Daughter: Are They Distinct Relationship? *Developmental Review*, 17, pp.111-147.
- Smith, L.M., Mullis, R.L. & Wayne Hill, E. (1995). Identity striving within the mother -

daughter relationship. *Psychological Reports*, 76, 495 - 503.

Smith, L.M., Wayne Hill, E. & Mullis, R.L. (1998). Relational perceptions in the mother daughter attachments. *Marriage & Family Review*, 27 (1/2), 37 - 49.

Surrey, J. (1985). *Self-in-relation: a theory of women's development*. Wellesley College, Wellesley, Massachusetts.

Surrey, J. (1991). The "self-in-relation": a theory of women's development. In J.V.Jordan, S.G.Kaplan, J.B.Miller, I.P. Stiver & J.L.Surrey (Eds.) *Women's growth in connection* (pp.51-66). New York: The Guilford Press.

Troll, L. (1989). New thoughts on old families. *The Gerontological Society of America*, 28(5), 586-591.

Walker, A.J., & Pratt, C.C. (1991). Daughters help to mothers: intergenerational aid versus caregiving. *Journal of Marriage & the Family*, 53, 3-13.

Wodak, R., & Schulz, M. (1986). *The language of love and guilt*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Saistība starp praktisko intelektu, psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem*

Malgožata Rašcevska, Sarmīte Voitkāne un Solveiga Mieziņa

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasta adrese korespondencei: rascevska@eduinf.lu.lv

Pētījuma mērķis ir noskaidrot praktiskā intelekta saistību ar psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem. Pētījumā tika iesaistīti Latvijas Universitātes pirmā kursa studenti no 10 fakultātēm – 241 sieviete un 88 vīrieši vecumā no 18 līdz 20 gadiem. Izmantotās aptaujas: Praktiskā intelekta aptauja, Attiecību aptauja, Psiholoģiskās labklājības skalas, Pašpārliecinātības rīcības skala, Rozenberga pašvērtējuma skala, Uztvertā sociālā atbalsta daudzdimensionālā skala, Spilbergera trauksmes skalas, Beka depresijas aptauja – BDA-II, Stresa pārvarēšanas stratēģiju skala. Rezultāti parādīja, ka praktiskajam intelektam ir statistiski nozīmīga korelatīva sakarība ar lielāko daļu psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem. Studenti ar augstāku praktisko intelektu izjūt augstāku psiholoģisku labklājību. Pētījumā iesaistīto apakšskalu mainīgo lielumu komponentu analīzes modeli atsevišķās piecas praktiskā intelekta skalas veido vispārīgo praktiskā intelekta faktoru, bet pamatskalu mainīgo lielumu modeli kopīgais praktiskais intelekts integrējas vienā faktorā ar drošo piesaisti un pašpārliecināto rīcību.

Atslēgas vārdi: psiholoģiskā labklājība, sociāla pielāgošanās, depresija, trauksme, uztvertais sociālais atbalsts, pašpārliecināta rīcība, pašvērtējums, stresa pārvarēšanas stratēģijas, piesaistes stili.

The purpose of this study was to identify the relationship between practical intelligence and psychological well-being indicators. 241 females and 88 male students aged 18 to 20 from 10 faculties of the University of Latvia were asked to fill some questionnaires: Practical Intelligence questionnaire, Scales of Psychological Well-Being, Assertiveness Scale, Rosenberg Self-Esteem questionnaire, Multidimensional Scale of Perceived Social Support, Spielberger STAI, BDI-II, Strategic Approach to Coping Scale, The Relationship Questionnaire. The results showed that students with high-scores on practical intelligence tended to have high-scores on psychological well-being. There are significant correlations between practical intelligence and the indicators of psychological well-being, anxiety, secure attachment, perceived social support, assertiveness, self-esteem and some coping scales. Separate skills of practical intelligence in the female sample form a common factor in the context of other personality and adjustment variables, but in the context of main variables of psychological well-being and social adjustment total practical intelligence score integrates with secure attachment style and assertiveness in a common factor.

Key words: psychological well-being, social adaptation, depression, anxiety, perceived social support, assertiveness, self-esteem, stress coping strategies, attachment styles.

* Praktiskā intelekta mērījumi tika iekļauti Voitkānes un Mieziņas longitūdiālajā pētījumā par pirmā kursa studentu adaptāciju LU (sk. Voitkānes rakstu šajā krājumā)

Ievads

Abas pētāmās pamatkategorijas praktiskais intelekts un psiholoģiskā labklājība – ir samērā jaunas psiholoģijā. Psiholoģiskās labklājības kategorija daļēji pārklājas ar sociālās pielāgošanās raksturotājiem, kuru pētījumu vēsture ir garāka. Literatūrā joprojām turpinās aktīvas diskusijas gan par psiholoģiskās labklājības dabu, gan par praktisko intelektu (Ruff, 1989; Wissing & van Eaden, 2002; Sternberg, 1985, 1999; Gottfredson, 2001; Rascevska & Berzina, 2002). Pēdējos desmit gados ir veikti pētījumi, kas netieši skar šos relatīvi jaunus psiholoģijas jēdzienus, ar mērķi noskaidrot, kā personības iezīmes un citas ar personību un sociālo pielāgošanos saistītās kategorijas mijiedarbojas ar intelektu (Sternberg & Ruzgis, 1994; Austin, Deary, & Gibson, 1997; Austin, Hofer, Deary & Eber, 2001; Austin et al., 2002). Tomēr ir maz pētījumu, kuru mērķis būtu noskaidrot praktiskā intelekta saistību ar citiem sociālās pielāgošanās un personības raksturotājiem. Šī raksta mērķis ir sniegt gan teorētisku pārskatu par intelekta (šī vārda plašākajā nozīmē) un personību raksturojošo kategoriju saistību, gan iepazīstināt ar empīriskā pētījuma rezultātiem par relatīvi jauna intelekta veida – praktiskā intelekta – saistību ar citiem indivīda pielāgošanās sociālajai videi raksturojošiem rādītājiem, ko literatūrā sauc par psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem (Austin, Deary, & Gibson, 1997; Austin, Hofer, Deary & Eber, 2001; Austin et al., 2002).

Saistība starp personības kategorijām un tradicionālo intelektu

Ideja pētīt šo kategoriju mijiedarbību ir visai sena. Nerimstošā interese par intelekta un personības sakarībām ir lielā mērā izskaidrojama ar empīriskajos pētījumos gūto rezultātu daļēju atbilstību pētnieku teorētiskajiem uzskatiem par šo kategoriju mijiedarbību. Jau 1964. gadā Aizenks (H. Eysenck) un Vaita (P. White) aizsāk diskusiju par šādu sakarību pētījumu rezultātiem, jo tajos netika konstatētas korelatīvas sakarības starp personības iezīmēm un IQ – intelekta testa izpildes kopīgo rādītāju, (Eysenck & White, 1964). Aizenka pētījumi parādīja, ka saistība starp IQ un personības iezīmēm parādās tikai atsevišķās vecuma grupās vai noteiktās testēšanas situācijās (Eysenck, 1994). Autors uzsvēra, ka šādu korelatīvo attiecību trūkums starp intelektu un personības iezīmēm varētu tikt skaidrots ar nelineāru attiecību pastāvēšanu. Tomēr Oustinas un viņas kolēģu jaunākie pētījumi liecina, ka starp vispārīgo intelektu un psihotismu, neirotismu un ekstraversiju nav nelineāru sakarību, bet tomēr ir vājas negatīvas lineāras sakarības robežās no $r=-0,11$ līdz $r=-0,19$ (Austin et al., 2002). Līdzīgu secinājumu izdarīja arī Zeidners (Zeidner, 1997), apkopojot plašu pētījumu klāstu par personības un intelekta korelatīvajām attiecībām. Viņš atzina, ka pētījumi pārsvarā liecina par neviennozīmīgām attiecībām starp šīm kate-

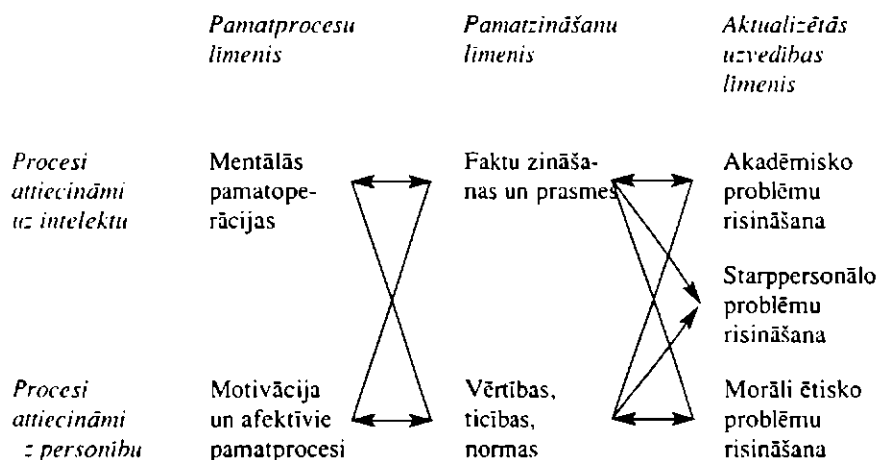
gorijām, īpaši starp vispārīgo intelektu un ekstraversiju vai intraversiju. Daļā pētījumu ir konstatēta nozīmīga negatīva, bet vāja trauksmes saistība ar intelektu (Zeidner, 1995).

Saskaņā ar plaši pazīstamo Ketela personības iezīmju teoriju, kas ietver arī intelektu, personības iezīmes ir relatīvi neatkarīgi personības raksturotāji (Cattell, Eber & Tatsuoka, 1974). Tomēr arī Ketela personības iezīmju korelācijas matrica parāda, ka pastāv neliela nozīmīga korelācija sieviešu izlasē starp intelektu un tādām personības iezīmēm kā pazemība, maigums – uzstājība, agresivitāte ($r=0,14$), praktiskums – tēlainība ($r=0,21$), konservatīvisms – liberālisms vai brīvdomība ($r=0,19$). Vīriešu izlasē šīs korelācijas ir zem 0,11.

Etingera un Kora korelatīvie pētījumi studentu izlasē, izmantojot Aizenka personības aptauju (Eysenck Personality Questionnaire – Revised) un Mila Hila verbālo skalu (Mill Hill Vocabulary scale) atklāja negatīvu intraversijas vai ekstraversijas skalas korelāciju tikai ar verbālajām spējām – $r=-0,27$ (Etinger & Corr, 2001). Jāatzīmē, ka šajā pētījumā ekstraversija vienlaikus korelēja arī ar vecumu ($r=0,55$). Respektīvi, verbāli vairāk izglītoti studenti biežāk ir intravertāki un gados vecāki. Tāpat empīrisko pētījumu ietvaros nav izdevies iegūt stabilus pierādījumus personības iezīmju saistībai ar vispārīgo intelektu jeb IQ.

Saiknes pastāvēšanu starp intelekta un personības fenomeniem teorētiskajā līmenī uzskatāmi demonstrē Chui, Honga un Dveka (Chui, Hong & Dweck, 1994) psiholoģiskās funkcionēšanas integratīvais modelis (sk. 1. attēlu).

1. attēls. Psiholoģiskās funkcionēšanas integratīvais modelis (Chiu, Hong & Dweck, 1994, p. 112)

Teorētiskās analīzes līmenī var diezgan pārliecinoši secināt, ka pastāv saistība starp kognitīvajiem un nekognitīvajiem personības aspektiem. Kā atzīmē

Chui, Hongs un Dveka, saistības neatrašanu starp abām kategorijām varētu skaidrot ar pārlieku aizraušanos tās meklējumos akadēmisko problēmu risināšanas situācijās, nenovērtējot to, ka *cilvēka adaptācija dzīvei ir vairāk saistīta ar sociālu, praktisku un morālu problēmu risināšanu.*

Salovejs un Meiers, apkopojot virkni pētījumu par personības un intelekta savstarpējām attiecībām, atzina, ka pastāv 4 analīzes līmeņi ..(a) personības iezīmju un intelekta; (b) personības attīstības un intelekta; (c) plaši teorētiski pētījumi par intelekta un personības izpausmēm; un (d) personība un intelekts kultūras kontekstā" (Salovey & Mayer, 1994, 303). Pēdējais minētais līmenis paver daudz plašāku skatījumu gan uz intelektu, gan personību. Mainoties pieejai intelekta definēšanā, integrējot jaunākās teorētiskās atziņas par to, kas ir intelekts, un paplašinoties personības raksturotāju kopai, balstoties uz jaunākajos pētījumos gūtajām atziņām, veidojas labvēlīga situācija abu kategoriju saistību pārskatīšanai. Pēdējā gadu desmitā aktīvi tiek veikti pētījumi dažādu to personības raksturotāju jomā, kas netiek klasificēti kā personības iezīmes, bet ko mēdz dēvēt par sociālās pielāgošanās rādītājiem un par psiholoģiskās labklājības rādītājiem.

Ja ar intelektu saprot to, ko mēra tradicionālie intelekta testi un ar personības iezīmēm to, ko mēra tradicionālie personības testi, tad šo kategoriju ietvaros nav pamata apgalvojumam, ka intelekts ir nozīmīgi un cieši saistīts ar kādu no personības iezīmēm. Tomēr pēdējā gadu desmitā psihologu skatījums uz cilvēku ir paplašinājies un ir ieviestas jaunas kategorijas, kuru mērķis ir raksturot personību no holistiskas pieejas viedokļa, no tā, cik sekmīgi indivīds funkcionē sociālajā vidē un cik lielā mērā izjūt psiholoģisku labklājību. Arī intelekta izpētes jomā notikušas būtiskas pārmaiņas, jo tiek piedāvātas jaunas izpētes pieejas, lai noskaidrotu cilvēka spēju praktiski tikt galā ar ikdienas dzīves situācijām. Turpmāk aplūkosim pētījumus šo jaunāko kategoriju gultnē.

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji

Cilvēka dzīves labklājības jautājums ietver sevī gan filozofiskus, gan psiholoģiskus aspektus. Labklājību var aplūkot plašākā un šaurākā nozīmē. Šaurāka nozīme ir saistīta ar tiešu šī jēdziena lietošanu empiriskajos pētījumos, mēģinot definēt tā saturu un struktūru. Viena daļa zinātnieku uzskata, ka labklājības mērķis ir gūt maksimālu prieku dzīvē un tāpēc indivīda labklājības pamatu veido indivīda piedzīvoto hedonisko brīžu kopums (Kahnemans, Diener & Schwarz, 1999). Hedoniskās pieejas pārstāvji Diners un citi piedāvā subjektīvās labklājības jēdzienu (subjective well-being), ietverot tajā laimi, apmierinātību ar dzīvi, pozitīvu garastāvokli un negatīva garastāvokļa trūkumu, kas kopā rada laimes izjūtu (Diener, Euhkook, Lucas & Smith, 1999; Diener & Eunkook, 2000; Grob, 1995). No hedonistiem atšķirīgus uzskatus pauž eidemonisma piekritēji,

uzsverot, ka labklājība nav tikai laimes izjūta, bet arī cilvēka iekšējā potenciāla, savas patiesās būtības īstenošana. Votermens (Waterman, 1993) akcentē domu, ka eidemonija rodas, ja cilvēks holistiski un aktīvi iesaistās savā dzīvē, un tā rit saskaņā ar viņa nozīmīgākajām vērtībām.

Eidemonisma uzskatu pārstāve Rifa psiholoģisko labklājību (psychological well-being) vērtē cilvēka dzīves attīstības kontekstā (Ryff, 1989). Rifa uzsver, ka psiholoģisko disfunkciju trūkums vēl nenozīmē labklājību. Viņa labklājību raksturo kā tiekšanos pēc pilnības, maksimāli īstenojot savu iekšējo potenciālu jeb pašaktualizāciju dažādās jomās. Apkopojot dažādu psiholoģijas nozaru atziņas, Rifa izveido sintezēto daudzdimensionālo psiholoģiskās labklājības modeli, izdalot sešas pašaktualizācijas dimensijas: *pozitīvas attiecības ar citiem, autonomija, ikdienas prasību īstenošana, mērķtiecība, personiskā izaugsme un sevī akceptēšana* (Ryff, 1989, 1995, 1997; Ryff & Essex, 1992; Ryff & Keyes, 1995). Šo dimensiju pozitīva īstenošana nodrošina psiholoģisko labklājību un gandarījumu par savu dzīvi daudzpusīgajās cilvēka funkcionēšanas jomās sabiedrībā. Pie tam, *ja cilvēka psiholoģiskā labklājība ir pietiekami augsta, tad var uzskatīt, ka viņš ir sekmīgi ticis galā ar adaptāciju tai videi, kurā eksistē.*

Veiksmīga adaptācija sociālajai videi ir saistīta ne tikai ar cilvēka izjusto psiholoģisko labklājību, bet arī ar spēju izmantot sociālo atbalstu (Heitzman & Kaplan, 1988; Stroebe & Stroebe, 1996). Sociālais atbalsts sastāv no sociālās integrācijas, sociālā atbalsta pieejamības izjūtas un saņemta vai uztvertā sociālā atbalsta (Barrera, 1986). Ja ir nepietiekama sociālā integrācija un sociālais atbalsts, tad cilvēki kļūst vieglāk ievainojami, cieš viņu emocionālā labsajūta un veselība, jo viņiem pietrūkst ļoti būtiska dzīves daļa, kas īstenojama vienīgi ar sociālo mijiedarbību un attiecību uzturēšanu ar ģimeni, draugiem un sev nozīmīgiem, tuviem cilvēkiem (Rook, 1987; Kazarian & McCabe, 1991). Zimets ar kolēģiem ir piedāvājis multidimensionālo uztvertā sociālā atbalsta skalu šī mainīgā lieluma mērīšanai (Zimet et al., 1988, 1990).

Savukārt sociālā atbalsta izmantošanā un arī psiholoģiskās labklājības uzturēšanā liela loma ir piedzīvotajai agrīno attiecību pieredzei ģimenē. Saskaņā ar Boulbi, Einsvortes un citu psihologu pētījumiem indivīda piesaistes stils, iekšējās darbības modelis kalpo par nozīmīgu iekšējās sociālās adaptācijas resursu, īpaši jaunā nepazīstamā sociālajā vidē, kur jāiekļaujas jaunā attiecību sistēmā (Bowlby, 1973, 1988; Ainsworth, 1989; Gerlsma & Luteijn, 2000; Wilkinson & Walford, 2001). No attiecībām ģimenē, īpaši no attiecībām ar māti, bērns agrīni izveido savu iekšējās darbības modeli. Internalizētā attiecību pieredze veido viņa priekšstatu par sevi un arī par citu cilvēku atsaucību uz viņa vajadzībām, pārlicību par iespēju citus ietekmēt, kas ietekmē viņu spējas vēlāk veidot sadarbīgas attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem. Bartolomjū ir izveidojusi pieaugušo piesaistes stilu klasifikāciju, balstoties uz latentiem faktoriem "es" un "citi" iekšējās darbības modeļiem, izdalot *drošo piesaistes stilu A*, kas apvieno sevi pozitīvu pieeju "es" un "citi", *izvairīgi bailīgo piesaistes stilu B*, kas apvieno sevi

negatīvu pieju "es" un "citi" ar attiecībām pārņemto piesaistes stilu C, kas apvieno sevī negatīvu "es" un pozitīvu "citi" modeli un izvairīgi noraidošo piesaistes stilu D, kas sevī apvieno šķietami pozitīvu "es" un negatīvu "citi" modeli (Bartholomew, 1990; Bartholomew & Horowitz, 1991; Bartholomew & Shaver, 1998). Pieaugušo piesaistes stili var palīdzēt paredzēt adaptācijas problēmas dzīves pārmaiņu situācijās. Pētījumi parāda, ka pastāv nozīmīga saistība starp pieaugušo piesaistes nedrošajiem stiliem, adaptācijas grūtībām un distresa līmeni (Lopez & Gormley, 2002). Drošā piesaiste ir viens no iekšējiem resursiem, kas palīdz cilvēkam konstruktīvi tikt galā ar stresa situācijām, ļaujot optimistiskāk saredzēt nākotni, nodrošinot pašlīdību uz saviem spēkiem, paša kontroles izjūtu pār notiekošo un pašlīdību griezties pēc palīdzības, ja tas ir nepieciešams.

Indivīdam, atrodoties pārmaiņu un jauno apstākļu situācijā, jātiek galā ar noteiktu stresa līmeni, kas rodas šādos gadījumos. Lazarus (Lazarus, 1999, 2000) izdala funkcionālās stresa pārvarēšanas stratēģijas: aktīva problēmu risināšana, informācijas iegūšana un padoma saņemšana par pastāvošām neskaidrībām, sociālā atbalsta pieņemšana, risinājumu meklēšana, un disfunkcionālās stresa pārvarēšanas stratēģijas: izvairīga rīcība, vilcināšanās, konfrontējoša rīcība (Cohen & Wills, 1985). Hobfols (Hobfoll, 1998) kopā ar kolēģiem piedāvā pētīt stresa pārvarēšanu no trīsdimensiju viedokļa: (a) *prosociālā – antisociālā rīcība*, kas norāda, cik lielā mērā indivīds virzās uz sadarbību, meklē atbalstu, pievienojas pārējiem vai konfrontē sevi ar apkārtējiem, nerēķinās ar tiem, rīkojas uzstājīgi, valdonīgi, tātd zināmā mērā agresīvi pret citiem, (b) *aktīva – pasīva rīcība*, kas raksturo, cik aktīvs ir indivīds attiecībās ar stresoru savu resursu izmantošanā, (c) *tiešā – netiešā rīcība*, kas raksturo tendenci izvēlēties tādu rīcības veidu, kas palīdz atklāti, tieši apmierināt savas vajadzības vai arī netieši, mēģinot aplinkus apmierināt savas vajadzības, slēpjot savu viedokli, ļaujoties uz citu uzskatiem, šķietami saglabājot mieru. Hobfols šim nolūkam izstrādāja stresa pārvarēšanas stratēģiju – aptauju „Strategic Approach to Coping Scale – SACS” (Hobfoll, Dunahoo & Monnie, 1998). Kā norāda Dvaiers un Kumins stresa pārvarēšanas resursi ir būtiski studentu adaptācijai jaunajā mācību vidē (Dwyer & Cummings, 2001) un svarīgs psiholoģiskās labklājības nodrošināšanas faktors (Hamarat et al., 2001).

Vairāki iepriekšējo gadu pētījumi visai viennozīmīgi liecina, ka cilvēka labklājība un spēja adaptēties jaunajiem apstākļiem ir saistīta ar *pašvērtējumu*, spēju rīkoties pašpārliecināti un izlēmīgi, kā arī *trauksmi un depresiju* (Goswick & Jones, 1981; Boulter, 2000; Nevid & Ratus, 1978, Heitzman & Kaplan, 1988; Ratus, 1973; Beck, 1972; Martinez, Mendoza & Gomez, 1996; Schwarzer & Leppin, 1991; Wong & Whitaker, 1993).

Cilvēka personības iezīmju pārzināšana vēl nedod iespēju noteikt vai prognozēt, kā cilvēks jutīsies noteiktos apstākļos, jo katrs personības tips atšķirīgā veidā pielāgojas apkārtējai videi. Tomēr noskaidrojot, cik lielā mērā cilvēks izjūt savu psiholoģisko labklājību, kāds ir viņa pašvērtējums un pašizjūta, vai viņš

spēj izmantot stresa pārvarēšanas stratēģijas, būt pārliecināts savā rīcībā, saņemt sociālo atbalstu un būt drošs tuvās attiecībās, var gūt priekšstatu, kāda ir šī cilvēka kopīgā psiholoģiskā labklājība un tā tad spēja tikt galā ar sociālās pielāgošanās uzdevumu. Šai kontekstā it kā pašsaprotami rodas nākamais jautājums – vai šī vispārīgā psiholoģiskā labklājība ir kaut kādā mērā atkarīga no intelekta? Visām šīm kategorijām ir viens kopīgs pamats – tās mēra cilvēka adaptācijas rezultātu dažādus aspektus. Tātad ne tikai intelekta definīcija ietver adaptācijas kategoriju. Adaptācija tiek pētīta no daudziem personību raksturojošiem aspektiem: psiholoģiskās labklājības, uztvertā sociālā atbalsta, stresa pārvarēšanas, piesaistes stila, pašvērtējuma, pašpārliecinātas rīcības, depresijas, trauksmes un arī vēl citu šeit neminētu mainīgo lielumu viedokļa, kurus visus varētu uzskatīt par cilvēka plašākā nozīmē izprastās psiholoģiskās labklājības vai sekmīgās sociālās pielāgošanās dažādiem aspektiem. Praktiskā intelekta vieta un loma starp tiem vēl ir maz apzināta. Lielākā daļa pētījumu skar analītiskā intelekta attiecības ar iepriekš minētajiem personības un sociālās pielāgošanās raksturotājiem. Turpmāk vispirms ieskicēsim svarīgākās teorētiskās atziņas par analītiskā intelekta saistību ar personības un sociālās pielāgošanās raksturotājiem un tad rezumēsim praktiskā intelekta iepriekšējos pētījumus.

Analītiskā intelekta saistība ar citiem personības un sociālās pielāgošanās raksturotājiem

Apjomīgajā Edinburgas Universitātes pētījumā pieaugušo cilvēku vecumgrupā (virs 50 gadiem), izmantojot vairāku izlašu datus (apjoms no 401 līdz 1912), tika konstatēta vāja, bet statistiski nozīmīga *negatīva korelācija vispārīgajam intelektam ar depresiju, sociālo trauksmi, dusmu izpausmi, cinismu, naidīguma kopīgo indeksu, agresīvajiem paradumiem, emocionalitāti, kontroles lokusu un pozitīva sakarība ar dusmu kontroli* (Austin et al., 2002). Korelācijas koeficienti variēja no $r=-0,13$ līdz $r=-0,24$, dusmu kontrolei – $r=0,19$. Tas liecina par iespējamību, ka pieaugušajiem ar augstāku analītisku intelektu ir nedaudz zemāka depresija, sociālā trauksme, naidīgums, mazāk izpaužas dusmas un agresīvie paradumi, kā arī šie cilvēki ir mazāk emocionāli, ar internālāku kontroles lokusu un labāku dusmu kontroli nekā pieaugušie ar relatīvi zemākām intelektuālajām spējām. Tomēr jautājums paliek atklāts, vai augstāks intelekts nodrošina labāku sociālo adaptāciju, vai otrādi – šie personības raksturotāji ir veidojuši augsni veiksmīgākai vispārīgā intelekta attīstībai? Ostinas un viņas kolēģu pētījumu rezultāti rāda, ka tikai vidēji no 0,7 līdz 5 % "G" faktors izskaidro personības raksturotāju variāciju dažādajos regresijas modeļos, kas ir mazāka variācijas daļa, salīdzinot ar citu personības mainīgo ieguldījumu (Austin et al., 2002). Intelekts atkarīgā mainīgā pozīcijā šai pētījumā netika aplūkots.

Zeidnera (Zeidner, 1995) vairāku pētījumu apkopojumi liecina, ka reakcija stresa situācijās nav saistīta ar intelektu, kaut arī intelekta pārmaiņas no agrīnā pusaudžu vecuma līdz pieaugušo vecumam pozitīvi korelē ar stresa pārvarēšanas mehānismu izmantošanu un negatīvi – ar aizsardzības mehānismu lietošanu. Nav konstatēta sakarība starp sasniegumu motivāciju un intelektu, vienīgi starp IQ un vajadzības pēc sasniegumiem ($r=0,27$). Lielākā daļa pētījumu neparāda tiešu saistību starp pašvērtējumu un intelektu, tomēr, kā atzīmē Zeidners, ir zināmi atsevišķi pētījumi, piemēram, Simona, kad, izmantojot Kūperšmita pašvērtējuma aptauju (Coopersmith Self-Esteem Inventory), tika atrasta pozitīva korelācija pašvērtējumam ar verbālā ($r=0,30$) un neverbālā ($r=0,32$) intelekta testa vērtībām (Zeidner, 1995).

Mehrabjans, pētot 107 vīriešus un 195 sievietes vecumā no 17 līdz 46 gadiem, mēridams 31 dažādus personības sekmīguma potenciāla rādītājus, parādīja, ka daudzos gadījumos ir vērojama sakarība starp vispārīgo intelektu (autors izmantoja intelekta mērījumam Vanderlika personāla testu – Wonderlic Personnel Test) un citiem personības raksturotājiem (sk. 1. tabulu) (Mehrabian, 2000).

1. tabula. Intelekta un personības un sociālās pielāgošanas sekmīguma rādītāju korelācijas (Mehrabian, 2000, 62-76)

Personības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Vispārīgais intelekts	Personības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Vispārīgais intelekts
Prieks – neprieks	0,19*	Dominēšana	0,16*
Trauksme	-0,25*	Sociāla kompetence	0,12*
Depresija	-0,26*	Tieksme pēc sasniegumiem	0,23*
Optimisms (Mehrabian)	0,25*	<i>Apvienotie faktori</i>	
Pašvērtējums (Rosenberg)	0,13*	Emocionālais sekmīgums	0,22*
Pašvērtējums (Mehrabian)	0,23*	Sekmīgums attiecībās	0,15*
Emocionālā empātija	0,12*	Sekmīgums fiziskajā veselībā	0,17*
Emocionālā domāšana	-0,21*	Sekmīgums darbā	0,28*
Impulsivitāte	-0,19*	Sekmīgums karjerā	
Pacietība	0,16*	un finansēs	0,21*
Integritāte	0,16*	Kopīgais sekmīgums	0,27*
Stresa pārvarēšana	0,14*		

* $p<0,05$

Mehrabjana pētījums apliecina, ka vispārīgajam intelektam kaut arī ir vāja korelatīva sakarība ar individa sekmīguma potenciāla jeb sociālās pielāgošanās rādītājiem, tomēr šādas statistiski nozīmīgas korelācijas ir ar visiem izdalītajiem individa sekmīguma pamatfaktoriem. Respektīvi cilvēki ar relatīvi augstākām intelektuālajām spējām biežāk ir sekmīgi emocionālās un fiziskās veselības

jomā, attiecībās, darbā, karjerā un finansēs. Svarīgs ir arī atzinums, ka intelekts negatīvi korelē ar depresiju un trauksmi, bet pozitīvi ar pašvērtējumu, prieku, optimismu, sociālo kompetenci un stresa pārvarēšanu.

Diemžēl pagaidām vēl nav pētījumu par psiholoģiskās labklājības saistību ar intelektu.

Iepriekš aplūkotie pētījumi balstās uz vēsturiski senāku pieeju intelekta izpētei, kas atzīst "G" jeb vispārīgā intelekta faktora eksistenci, neietverot jaunākās teorētiskās atziņas par intelektu. Mūsdienās ir mainījušās teorētiskās un empīriskās pieejas intelektam, un tāpēc jāvērtē pārskatīt intelekta attiecības ar citām kategorijām. Iespējams, ka praktiskajam intelektam varētu būt ciešāka saistība ar psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem nekā analītiskajam intelektam jeb "G" faktoram. Praktisko intelektu varētu uzskatīt par vienu no sociālās pielāgošanās rādītājiem.

Praktiskā intelekta koncepcijas

Intelekta psiholoģijā līdz 20. gs. 80. gadiem dominēja faktoranalītiskā pieeja, kas aplūkoja intelektu kā atsevišķu faktoru analīzes rezultātā iegūtu intelektuālo spēju kopu, nepieciešamu analītisku uzdevumu risināšanai, kura pamatā ir vispārīgā spēja. Tomēr jau tolaik daudzi zinātnieki atzina, ka intelekts ir daudz plašāks jēdziens, nekā to spēj aptvert tradicionālie mērījuma instrumenti – tā ir cilvēka spēja adaptēties, izvēlēties un veidot vidi, domāt ne tikai abstrakti un racionāli, bet arī apgūt plašas noteiktā kultūrvidē akceptētas zināšanas un prasmes, (Brody, 1992; Cattell, 1987; Ceci, 1990; Caroll, 1993; Neisser et al., 1996; Raščevska, 1999; Sternberg & Detterman, 1986; Sternberg 1997d). Pretrunas starp intelekta definīcijām un intelekta mērījumu uzdevumu saturu akcentēja vairāki no iepriekš minētajiem pētniekiem. 20. gadsimta beigās īpašu atzinību zinātniskajā literatūrā ir pelnījušas divas teorijas: Sternberga *sekmīgā intelekta teorija* (Sternberg, 1996, 1997, 1997a, 1997b, 1998, 1999, 1999a), kas ir loģisks turpinājums viņa iepriekš izstrādātajai trīsvadības teorijai (triachic theory) (Sternberg, 1985, 1988), un Gardnera multiintelektu teorija, kas izdala deviņus intelektus: lingvistisko, loģiski matemātisko, telpisko, fiziski kinestētisko, muzikālo, intrapersonālo un interpersonālo, naturālistisko un gara jeb eksistenciālo (Gardner, 1999, 1999a). Saskaņā ar Gardnera uzskatiem katrs intelekta veids ietver gan analītisko, gan radošo gan arī praktiskā lietojuma aspektu.

Saskaņā ar Sternberga koncepciju intelektu veido relatīvi neatkarīgi trīs intelekta veidi – *analītiskais, kreatīvais un praktiskais intelekts* (Sternberg, 1996, 1999). Pēdējais būtiski atšķiras no intelektuālajām spējām, ko mēra tradicionālie intelekta testi. Salīdzinot ar analītisko un radošo intelektu, praktiskā intelekta koncepcija ir relatīvi jauna. Vēsturiski var atrast vairākas norādes uz mēģinājumiem iekļaut atsevišķus praktiskā intelekta aspektus intelekta modeli, piemēram,

Vernona praktiski-mehāniski-telpiski-fizisks faktors (practical-mechanical-spatial-physical) ir tam apliecinājums (Vernon, 1950/1967). Tomēr praktiskais intelekts analītiskam un radošam intelektam līdzvērtīgu vietu ieņēmis tikai Sternberga intelekta teorijā.

Sternbergs un viņa līdzstrādnieki (Grigorenko, Gils, Jarvina, Vāgners) ir tikpat kā vienīgie, kas pēta praktisko intelektu jau vairāk nekā 15 gadus (Sternberg & Wagner, 1988; Sternberg, 1999; Sternberg & Kaufman 1998; Grigorenko & Sternberg, 2001; Grigorenko, Gil, Jarvin & Sternberg, 2001). Sternbergs, ieviešot šo jēdzienu savā intelekta modelī, definē to kā *vārdos neizsakāmas zināšanas* (tacit knowledge), ko cilvēks lieto, pielāgojoties, izvēloties vai veidojot reālās dzīves situācijas. Praktiskais intelekts ir procedūras zināšanas par to, kā rīkoties kādā dzīves situācijā, kurā ir jāsasniedz noteikts mērķis, piemēram, kā priekšniekam korektā veidā izteikt savu neapmierinātību ar kaut ko. Saskaņā ar Sternberga koncepciju viens no apdāvinātības tipiem var būt cilvēks praktiķis, kam ir augsti attīstītas praktiskās prasmes (practical skills) bez atbilstošā līmenī attīstītām analītiskām un kreatīvām spējām (Sternberg, 2000). Sternbergs un viņa līdzstrādnieki piedāvā trīs dažāda veida instrumentus praktiskā intelekta mērīšanai. Piemēram, „*Vārdos neizsakāmo zināšanu tests*” pēta, kā cilvēki praktiski izmanto savas zināšanas dažādās mācību, darba vai sadzīves situācijās (Sternberg et al., 2000). Šis tests tiek pielāgots konkrētām praktiskās dzīves situācijām. Piemēram, veicot pētījumu Kenijas bērnu populācijā, šajā testā tika ietverti jautājumi tautas medicīnas līdzekļu (dažādu augu) lietošanas prasmju noskaidrošanai (Sternberg et al., 2001). Šī testa vērtības negatīvi korelēja ar bērnu verbālo intelektu ($r=-0,31$) un nekorelēja ar fluīdo intelektu. Savukārt Krievijas pētījumā Grigorenko un Sternbergs praktiskā intelekta izpētei izmantoja jau citu pašatskaites aptauju, kas sastāvēja no trīs daļām (Grigorenko & Sternberg, 2001). Pirmajā daļā pētāmie novērtēja savas saskarsmes ar citiem cilvēkiem efektivitāti un sekmīgumu mājas ikdienas situācijās, otrajā daļā pēkšņu problēmu risināšanas efektivitāti, un trešajā daļā viņiem tika lūgts izvēlēties sev raksturīgo uzvedības veidu, aplūkojot četras viņetes, kas attēlo Krievijas populārākajos žurnālos atspoguļoto uzvedību sabiedrībā. Biežāk izvēlētais uzvedības veids tika vērtēts kā adaptīvākais (Grigorenko, Sternberg, 2001). Arī šis pētījums apliecināja, ka fluīdais intelekts nozīmīgi, bet vāji korelē ar praktisko intelektu ($r=-0,11$).

Trīsvadības intelekta mērījumiem Sternbergs izstrādāja trīsvadības spēju testu (Sternberg Triarchic Ability Tests; Sternberg, 1993), kas arī satur „*Praktiskā intelekta skalu*” Tā mēra ikdienas domāšanu praktiski verbālajos, praktiski kvantitatīvajos un praktiski figurālajos jeb telpiskajos uzdevumos, kuros jāizvēlas pareizā atbilde no piedāvātajiem variantiem (Sternberg, 1999). Mērījums ietver arī par noteiktu tematu rakstītas esejas vērtējumu. Esejas vērtējums ir atkarīgs no tā, vai aplūkotajai problēmai pētāmais piedāvā vismaz trīs reālus risinājumus. Visos pētījumos ir atklāts, ka praktiskais intelekts ir

relatīvi neatkarīgs no analītiskā intelekta (Sternberg, Wagner, Williams & Horvath, 1995; Sternberg, 1999). Sternberga, Vāgnera, Viljama un Horvasa pētījumi parāda, ka praktiskā intelekta testi labāk prognozē studiju un darba sekmes nekā tradicionālie analītiskā intelekta testi (Sternberg, Wagner, Williams & Horvath, 1995; Sternberg, 1997). Eksperimentālos pētījumos, veicinot visu trīs intelekta veidu – analītiskā, praktiskā un radošā – attīstību, tika panākti daudz labāki rezultāti studējošo adaptācijas uzlabošanā, nekā stimulējot tikai analītiskā intelekta izaugsmi (Sternberg, Bruce & Grigorenko, 1998; Sternberg, Okagaki & Jackson, 1990; Sternberg, Wagner, Williams & Horvath, 1995; Sternberg, Grigorenko, Ferrari & Clinkenbeard, 1999).

Šī raksta ietvaros jau tikai aplūkota analītiskā intelekta saistība ar personības un sociālās pielāgošanās raksturotājiem. Praktiskā intelekta saistība ar personības rādītājiem ir aplūkota tikai vienā publikācijā. Sternbergs un Grigorenko konstatēja nelielu nozīmīgu korelāciju starp praktisko intelektu un depresiju ($r=-0,23$), kā arī trauksmi ($r=-0,17$) (Grigorenko, Sternberg, 2001).

Tomēr pieeja praktiskā intelekta definējumam un izpētei var būt arī citāda nekā Sternbergam. Domājam, ka praktiskā intelekta koncepcija ir vēl nepietiekami teorētiski un empīriski izstrādāta.

Mēs visi katru dienu veicam kādus ikdienas mājās darbus vai realizējam kādas aktivitātes atpūtas situācijās. Arī šīs aktivitātes prasa no mums specifisku sagatavotību, pieredzi un pat zināmu meistarību, lai mēs varētu justies ērti, tikt galā ar ikdienas dzīves izaicinājumiem un adaptētos mainīgajiem apstākļiem. Visbiežāk šī mūsu sagatavošanās dzīvei notiek ģimenes apstākļos kopš bērnības, pēc tam attīstās draugu pulkā, kādos pašdarbības vai sporta pulciņos vai veicot sadzīves darbus. Tās ir ikdienas dzīvē nepieciešamās praktiskās prasmes, kuru attīstības limenis, nenoliedzami, varētu vai nu veicināt vai arī kavēt mūsu sekmīgu adaptāciju apkārtējai materiālajai un sociālajai videi. Tāpēc praktisko intelektu varētu definēt: *praktiskais intelekts cilvēka ikdienas nodarbēs apgūtās prasmes, kas palīdz adaptēties sadzīves, atpūtas, sporta un saskarsmes apstākļiem un tos veidot*. Šim nolūkam tika izstrādāta oriģināla praktiskā intelekta pašsaskaītes aptauja. Faktoru analīzes rezultāti parādīja, ka var izdalīt vairākas praktiskā intelekta pamatprasmes jeb faktorus: a) *sadzīves prasmes*, b) *tehnikas lietošanas un remontdarbu prasmes*, c) *atpūtas un sporta prasmes*, d) *hobiji un māksliniecisko nodarbju prasmes*, e) *saskarsmes prasmes* (Rascevska & Berzina, 2001, 2001a, 2002). Piedāvātie prasmju faktoru nosaukumi turpmākos pētījumos vēl varētu tikt precizēti. Katrā vēsturiskā laikposmā un atšķirīgā kultūrvidē šīs prasmes, iespējams, būs atšķirīgas. Tās mainās, mainoties mūsu sadzīves apstākļiem, cilvēku aktīvās atpūtas ierašām un savstarpējo attiecību intensitātei un saturam. Iespējams, ka praktiskais intelekts ir vairāk pakļauts vēsturiskām un sociālekonomiskām pārmaiņām nekā analītiskais vai radošais intelekts, kas vairāk ir atkarīgs no kognitīvo procesu funkcionēšanas likumsakarībām. Tomēr, kā apliecināja iepriekšējie Raščevskas un Bērziņas pētījumi, praktiskajam

intelektam tāpat kā daudzfaktoru analītiskajam intelektam var izdalīt "G" faktoru jeb *vispārīgo praktisko intelektu*. Tātad pastāv kāds vienots psiholoģisks mehānisms, kas nosaka praktisko prasmju apguves līmeni (Raščevska, Bērziņa, 2001, 2002). Kā Sternberga (Sternberg, 1997), tā arī Bērziņas (Bērziņa, 2003) neliels pētījums (izlases apjoms $N=32$) parādīja, ka nepastāv nozīmīga korelācija starp praktiskā intelekta kopīgo rādītāju un Vudkoka Džonsona kognitīvo spēju testa internacionālā izdevuma (Woodcock-Johnson Cognitive Ability Test International Edition) kopīgās skalas rādītāju ($r=-0,07$). Pētījumā ir konstatēta tikai nozīmīga negatīva korelācija verbālo spēju skalai ar atpūtas un sporta prasmju skalu ($r=-0,36$).

Praktiskā intelekta pētījumi, izmantojot Raščevskas un Bērziņas „*Praktiskā intelekta pašatskaites aptauju*”, parādīja, ka pastāv nozīmīgas dzimumatšķirības kopīgajā skalā un visās atsevišķajās skalās, izņemot hobiju un māksliniecisكو prasmju skalā (Raščevska & Bērziņa, 2001) vecumgrupā no 16 līdz 21 gadam. Tāpat arī ir atšķirīgas korelatīvās attiecības starp praktiskā intelekta atsevišķām skalām dzimumu grupās. Tāpēc, izmantojot šo mērījuma instrumentu, ir vēlams pētījumus veikt katras dzimuma izlases ietvaros. Pētījumi apliecināja, ka pastāv tendence vīriešiem savas praktiskās prasmes vērtēt augstāk nekā sievietēm (Raščevska & Bērziņa, 2002). Līdzīgus rezultātus bija ieguvusi arī Fērhemss (Furnham, 2001), apkopojot pētījumus par kultūras un dzimuma atšķirībām intelekta pašnovērtējumā. Viņš konstatēja, ka vīriešiem intelekta pašvērtējumam ir augstāka korelācija ar IQ nekā sievietēm, pie tam šīs sakarības dažādās kultūrās bija atšķirīgas, tās variēja no 0 līdz 0,55 (vidēji abu dzimumu izlasei $r=0,30$). Tātad pašvērtējuma metodes dažādi darbojas gan dzimuma ietvaros, gan atšķirīgās kultūrvidēs. Tas būtu jāņem vērā, interpretējot praktiskā intelekta rezultātus, jo ir gandrīz neiespējami izveidot psihometriski objektīvāku metodi (kā analītiskajam IQ). Kā argumentu par labu tam, ka vīriešiem patiešām varētu būt augstāki rezultāti praktiskā intelekta jomā, varētu daļēji izmantot dzimumatšķirību pētījuma atziņas, ka augstskolu vīriešu dzimuma studentu zināšanas kopumā un arī lielākajā daļā jomu (politikā, finansu jautājumos, vēsturē, ģeogrāfijā, atklājumos, bioloģijā, sportā un citās spēlēs, literatūrā, vispārīgos zinātnes jautājumos un zinātnes vēsturē) ir augstākas nekā sievietēm (Lynn, Irwing & Cammock, 2002).

Praktiskā intelekta pētījumi vēl tikai uzkrāj informāciju par praktiskā intelekta dabu un struktūru. Pētīt praktiskā intelekta saistību ar citiem psiholoģiskās pielāgošanās rādītājiem ir arī veids, kā precizēt praktiskā intelekta kā neatkarīga psihe konstrukta robežas citu ar to jēdzieniski saistīto mainīgo lielumu kontekstā. Tā kā praktiskais intelekts ir viens no adaptācijas sekmīguma raksturotājiem, tad varētu teikt, ka tas būtu uzlūkojams par vienu no sociālās pielāgošanās rādītājiem.

Lai noskaidrotu praktiskā intelekta saistību (tiešā un latentā līmenī) ar citiem svarīgiem personības raksturotājiem, kas nosaka indivīda pielāgošanās īpatnības

dažādām dzīves situācijām un apstākļiem, un tā psiholoģisko labklājību, pētījumā tika izvirzīti vairāki jautājumi: a) Kāda ir praktiskā intelekta saistība ar psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās raksturotājiem? b) Vai studentiem ar zemu un augstu praktiskā intelekta līmeni ir atšķirīgi psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāju līmeņi? c) Vai var izdalīt kopīgo pielāgošanās faktoru starp praktiskā intelekta un psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā tika iesaistīti Latvijas Universitātes pirmā kursa studenti no 10 fakultātēm – 241 sieviete un 88 vīrieši vecumā no 18 līdz 20 gadiem. Atsevišķos mainīgo lielumu sakarību aprēķinos vīriešu izlašu apjoms variēja no 45 līdz 88, bet sieviešu – no 167 līdz 241.

Instrumentārijs

Praktiskā intelekta mērīšanai tika izmantota Raščevskas un Bērziņas izstrādātā *Praktiskā intelekta aptauja* (Rascevska & Berzina, 2001; 2001a; 2002), kas satur 77 prasmes, sagrupētas piecās skalās: sadzīves prasmes, tehnikas lietošanas un remontdarbu prasmes, atpūtas un sporta prasmes, hobiji un māksliniecisko nodarbjū prasmes, saskarsmes prasmes un kopīgais praktiskā intelekta rādītājs. Atbildes tiek sniegtas, izmantojot Likerta skalu no 1 – 5 ballēm.

Studentu psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji tika pētīti, izmantojot septiņas aptaujas.

Psiholoģiskās labklājības skalas (Scales of Psychological Well-Being; Ryff, 1989), kas pēta indivīda psiholoģisko labklājību no sešu dimensiju viedokļa: 1) *pozitīvo attiecību ar citiem* skala uzrāda siltas, uzticības pilnas attiecības, empātiju, intimitāti, rūpes par citiem; 2) *autonomijas skala* uzrāda pašnoteikšanās līmeni, neatkarību, spēju nepakļauties sociālajam spiedienam, vadīšanos pēc personīgiem standartiem; 3) *ikdienas prasību īstenošanas skala* uzrāda prasmi un kompetenci rīkoties noteiktā vidē, prasmi kontrolēt dažādas aktivitātes, spēju izmantot radušās iespējas, atklāt vai radīt darbības fonu, kas atbilstu paša vērtībām vai vajadzībām; 4) *mērķniecības skala* uzrāda mērķu un dzīves virzības esamību, tagadnes un pagātnes atzīšanu un nozīmību, kā arī tādu uzskatu pastāvēšanu, kas piešķir dzīvei saturu; 5) *personiskās izaugsmes skala* uzrāda indivīda attīstības izjūtu, vai indivīds saredz sevi attīstībā un izaugsmē, jūt ka ir atvērts jaunai pieredzei, īsteno sevi, atzīst pozitīvas izmaiņas sevī un savā

uzvedībā; 6) *sevis akceptēšanas skala* uzrāda pozitīvu attieksmi pret sevi, spēju pieņemt savas labās vai sliktās izpausmes. Atbildes tiek sniegtas, izmantojot Likerta skalu no 1- 6 ballēm.

Trauksmes stāvokļa iezīmes skala (State Traite Anxiety Scale; Spielberger, 1977) sastāv no divām daļām, katrā no tām ir 20 apgalvojumi. Katra atbilde tiek vērtēta Likerta skalas ballēs no 1 – 4. Pirmā aptaujas daļa ļauj noteikt trauksmi kā stāvokli. Otrā aptaujas daļa nosaka respondenta trauksmainību kā personības iezīmi.

Bēka depresijas aptauja – II [Beck Depression Inventory-II (BDI-II); Beck, Steer & Brown, 1996] sastāv no 21 apgalvojuma un novērtē depresijas smaguma pakāpi. Katram apgalvojumam ir četri atbildes varianti (vērtēti no 0 līdz 3), no kuriem respondentam jāizvēlas tas, kurš vislabāk raksturo viņa pašsajūtu.

Rozenberga pašvērtējuma skala (Self-Esteem, Rosenberg, 1965) nosaka sevis akceptēšanu, pamatizjūtu par sevi un savu vērtīgumu. Tā sastāv no desmit jautājumiem, kas tiek vērtēti 4 baļļu sistēmā.

Pašpārlicinātas rīcības aptauja (Assertiveness questionnaire; Rathus, 1973) nosaka pašpārlicinātas, izlēmīgas rīcības līmeni dažādās dzīves situācijās. Atbildes uz aptaujas 30 apgalvojumiem tiek sniegtas, izmantojot balles no –3 līdz –1 un no 1 līdz 3.

Uzvertā sociālā atbalsta daudzdimensionālā skala (MSPSS- Multidimensional Scale of Perceived Social Support, Zimet et al., 1988) novērtē saņemto sociālo atbalstu, ko sniedz ģimene, draugi un citi nozīmīgi cilvēki. Aptauja sastāv no divpadsmit jautājumiem. Atbildes tiek vērtētas ballēs no –3 līdz +3.

Attiecību aptauja (The Relationship Questionnaire, Bartholomew & Horowitz, 1991) izvērtē četrus piesaistes stilus: A – drošo piesaistes stilu; B – izvairīgi bailīgo stilu; C – ar attiecībām pārņemto stilu; D – izvairīgi noraidošo stilu. Jo augstāks stila vērtējums, jo lielākā mērā tas atbilst pētāmā piesaistes veidam emocionāli tuvās attiecībās. Atbildes tiek sniegtas, izmantojot Likerta skalu no 1 – 4 ballēm.

Stresa pārvarēšanas stratēģiju skala (Strategic Approach to Coping Scale-SACS; Hobfoll, Dunahoo, & Monnier, 1998.) nosaka stresa pārvarēšanas stratēģijas. Tā sastāv no 52 apgalvojumiem, sagrupētiem deviņās skalās: 1) Uzstājīga rīcība, 2) Sociāla pievienošanās, 3) Sociālā atbalsta meklēšana, 4) Piesardzīga rīcība, 5) Instinktīva rīcība, 6) Izvairīšanās, 7) Agresīva rīcība, 8) Antisociāla rīcība, 9) Netieša rīcība. Katrs apgalvojums tiek vērtēts 5 baļļu sistēmā, atkarībā no tā, cik lielā mērā tas atbilst izjūtām un rīcībai stresa situācijās.

Rezultāti

Lai atbildētu uz pētījuma jautājumiem, tika veiktas vairāku veidu datu analīzes: a) noteikta izmantoto *mērijumu instrumentu ticamība*, b) *aprēķināti*

korelāciju koeficienti, lai noskaidrotu praktiskā intelekta saistība ar citiem adaptācijas psiholoģiskajiem rādītājiem (psiholoģisko labklājību, depresiju, trauksmi, pašvērtējumu, piesaistes stilu, pašpārliecinātu rīcību, stresa pārvarēšanas stratēģijas); c) *pārbaudītas nulles hipotēzes*, lai noskaidrotu, vai studentiem ar zemu un augstu praktiskā intelekta līmeni ir statistiski nozīmīgi atšķirīgi citi adaptācijas psiholoģiskie rādītāji; d) veikta izskaidrojošā faktoranalīze, lai noteiktu praktiskā intelekta vietu psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāju kontekstā.

Aptauju ticamības rādītāji

Lielākajai daļai izmantoto aptauju ir pietiekami augsti iekšējās saskaņotības rādītāji – Kronbaha alfas. Praktiskā intelekta kopīgās skalas Kronbaha $\alpha=0,93$, bet atsevišķām skalām α variē no 0,81 līdz 0,90 ($N=334$). Spilbergera trauksmes kā stāvokļa skalas $\alpha=0,93$ un trauksmes kā iezīmes skalas $\alpha=0,90$ ($N=328$), BDI-II – $\alpha=0,87$ ($N=331$). Uztvertā sociālā atbalsta kopīgās skalas un atsevišķo skalu α variē no 0,82 līdz 0,90 ($N=329$). Atsevišķām Psiholoģiskās labklājības aptaujas skalām – personības izaugsmes un sevis akceptēšanai skalai – α ir tikai 0,56 un 0,59, pārējām skalām tā ir virs 0,72 un kopīgajai skalai $\alpha=0,89$ ($N=296$). Pašpārliecinātās rīcības aptaujai $\alpha=0,77$ un Rozenberga pašvērtējuma aptaujai $\alpha=0,83$ ($N=213$). Stresa pārvarēšanas stratēģiju aptaujas skalu Kronbaha alfa ne visām skalām ir pietiekami augsta. Viszemākais šī rādītāja līmenis ir uzstājīgas rīcības skalai $\alpha=0,55$, savukārt agresīvas rīcības, sociālās pievienošanās, izvairīgās rīcības un instinktīvās rīcības skalai α variē no 0,63 līdz 0,67. Pietiekami augsta iekšēja saskaņotība ir tikai sociālā atbalsta meklēšanas, piesardzīgas rīcības, netiešas un antisociālas rīcības skalai, α variē robežās no 0,72 līdz 0,78. Kopumā tikai 7 skalām no 35 pētījumā izmantotajām iekšējā saskaņotība ir nedaudz pazemināta, pārējām pietiekami augsta.

Praktiskā intelekta korelācija ar citiem rādītājiem

Praktiskais intelekts tika mērīts, izmantojot piecas atsevišķo prasmju skalas un kopīgo skalu. Statistiski nozīmīga korelācija ir konstatēta starp daudzām praktiskā intelekta skalām un psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās skalu (sk. 2. un 3. tabulu). 2. un 3. tabulas korelācijas koeficienti parāda, ka saistība starp pētāmajiem rādītājiem vīriešu un sieviešu izlasē ir atšķirīga. Vairākos gadījumos, kad sieviešu izlasē ($N=167$ un lielāka) ir konstatētas nozīmīgas korelācijas, bet vīriešu izlasē tās nav, tas ir izskaidrojams ar vīriešu izlases nelielo apjomu atsevišķo aptauju datos ($n=45$). Sieviešu izlasē nozīmīgas pozitīvas korelācijas ir konstatētas kopīgajai praktiskā intelekta skalai ar gandrīz

visām Psiholoģiskās labklājības aptaujas skalām (izņemot personiskās izaugsmes skalu), visām Uztvertā sociālā atbalsta skalām, Rozenberga pašvērtējuma skalu, Pašpārlicinātās rīcības skalu un vairākām Stresa pārvarēšanas stratēģiju skalām: uzstājīga rīcība, sociāla pievienošanās, agresīva rīcība, antisociāla rīcība, netieša rīcība, drošo piesaisti, kā arī negatīva korelācija ar Spilbergera trauksmes skalām. Pārējiem piesaistes stiliem un depresijai nav nozīmīgas korelācijas ar kopīgo praktiskā intelekta skalu. Sieviešu izlasē tādas atsevišķās praktiskā intelekta skalas kā saskarsmes prasmes, hobiju un māksliniecisko nodarbjū prasmes, sadzīves prasmes visbiežāk statistiski nozīmīgi korelē ar psiholoģiskās labklājības un citiem sociālās pielāgošanās rādītājiem. Šīs sakarības pārsvarā vērtējamas kā vājas.

2. tabula. Praktiskā intelekta un psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāju nozīmīgās korelācijas sieviešu izlasē (n=167)

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Praktiskā intelekta aptaujas skalas					
	Kopī- gais	Sadz.	Tehn./ rem.	Atp./ sporta	Hob./ māksl.	Sask.
<i>Stresa pārvarēšanas aptauja (N=168)</i>						
uzstājīga rīcība	0,22*	0,15*	0,16*			0,31*
sociāla atbalsta meklēšana izvairīšanās					0,20*	0,17*
piesardzīga rīcība						0,23*
sociāla pievienošanās	0,18*	0,16*			0,20*	0,18*
instinktīva rīcība						0,16*
agresīva rīcība	0,19*				0,16*	0,24**
antisociāla rīcība	0,29**		0,22**	0,19*	0,27**	0,35**
netieša rīcība	0,27**		0,31**	0,25**	0,21**	0,25**
<i>Spilbergera trauksmes aptauja (N=238)</i>						
trauksme kā stāvoklis	-0,15**				-0,13*	-0,27**
trauksmainība	-0,24**	-0,15*			-0,21**	-0,33**
Depresija-BDI-II (N=236)					-0,13*	
<i>Uztvertais sociālais atbalsts kopā (N=241)</i>						
ģimenē	0,25**	0,17*	0,13*	0,19*	0,20**	0,23**
no draugiem	0,16*				0,16*	
no citiem cilvēkiem	0,15*			0,15*	0,13*	0,19*
	0,22*	0,19*		0,16*	0,19*	0,20*

2. tabulas turpinājums

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Praktiskā intelekta aptaujas skalas					
	Kopī- gais	Sadz.	Tehn./ rem.	Atp./ sporta	Hob./ māksl.	Sask.
<i>Psiholoģiskās labkl.</i>						
<i>aptauja kopā (N=237)</i>	0,30**	0,22**			0,22**	0,49**
pozitīvas attiecības ar citiem	0,22**	0,15*			0,19**	0,30**
autonomija	0,14*					0,32**
ikdienas prasību īstenošanā	0,33**	0,27**	0,19**		0,26**	0,44**
personiskā izaugsme					0,14*	0,28**
mērķtiecība	0,22**	0,16*			0,24**	0,33**
sevis akceptēšana	0,19*					0,33*
Pašpārliecināta rīcība	0,21**			0,19*		0,32**
Rozenberga pašvērtējuma aptauja	0,24**	0,17*			0,19*	0,31**
<i>Piesaistes stili (N=168)</i>						
drošais	0,28**	0,16*		0,25**	0,24**	0,32**
izvairīgi bailīgais						
ar attiecībām pārņemtais		-0,16*				
izvairīgi noraidošais						

*p<0,05, **p<0,01

Saīsinājumi: *Kopīgais* – Kopīgais praktiskais intelekts, *Sadz.* – Sadzīves prasmes, *Tehn./rem.* – Tehnikas lietošanas un remondarbu prasmes, *Atp./sporta* – Atpūtas un sporta prasmes, *Hob./māksl.* – Hobijs un mākslinieciskās nodarbes, *Sask.* – Saskarsmes prasmes

3. tabula. Praktiskā intelekta un psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāju nozīmīgās korelācijas viriešu izlasē (n=46)

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Praktiskā intelekta aptaujas skalas					
	Kopīgā	Sadz.	Tehn./ rem.	Atp./ sporta	Hob./ māksl.	Sask.
<i>Stresa pārvarēšanas aptauja (N=45)</i>						
uzstājīga rīcība						
sociāla atbalsta meklēšana						
Izvairīšanās					0,37*	
piesardzīga rīcība						
sociāla pievienošanās						
instinktiva rīcība		0,30*				

3. tabulas turpinājums

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Praktiskā intelekta aptaujas skalas					
	Kopī- gais	Sadz.	Tehn./ rem.	Atp./ sporta	Hob./ māksl.	Sask.
agresīva rīcība						
antisociāla rīcība						
netieša rīcība						
<i>Spilberģera trauksmes aptauja (N=84)</i>						
trauksme kā stāvoklis						-0,33**
trauksmainība	-0,38**		-0,36**	-0,30**		-0,50**
Depresija-BDI-II (N=88)						0,26*
<i>Sajustais sociālais atbalsts kopā (N=88)</i>						
ģimenē	0,27**			0,35**		0,27**
no draugiem						0,40**
no citiem cilvēkiem	0,40**			0,21*		0,28*
<i>Psiholoģiskās labklājības aptauja (kopā):</i>	0,40**	0,26**	0,30**	0,25**	0,26**	0,54**
pozitīvas attiecības ar citiem	0,32**	0,23*				0,45**
autonomija	0,22*					0,37**
ikdienas prasību īstenošanā	0,39**	0,22*	0,31**	0,32**	0,24**	0,41**
personiskā izaugsme					0,22*	0,31**
mērķtiecība	0,31*	0,28**		0,22*	0,25*	0,27*
sevis akceptēšana	0,24*		0,24*	0,27*		0,32**
Pašpārlicināta rīcība (N=46)						0,40**
Rozenberga pašvērtējuma aptauja						
<i>Piesaistes stili (N=46)</i>						
drošais						0,35*
izvairīgi bailīgais						
ar attiecībām pārņemtais						
izvairīgi noraidošais			-0,34*			

*p<0,05, **p<0,01

Saisinājumi: *Kopīgais* – Kopīgais praktiskais intelekts, *Sadz.* – Sadzīves prasmes, *Tehn./rem.* – Tehnikas lietošanas un remondarbu prasmes, *Atp./ sporta* – Atpūtas un sporta prasmes, *Hob./ māksl.* – Hobijs un mākslinieciskās nodarbes, *Sask.* – Saskarsmes prasmes

Grupējot pētījuma dalībniekus pēc dominējošā piesaistes stila, vienfaktoru dispersiju analīzes rezultāti parādīja, ka pastāv nozīmīga saistība starp piederību noteiktam piesaistes stilam un praktiskā intelekta kopīgo līmeni sievietņu izlasē – $F(3,163)=4,29$, $p<0,01$. Sievietēm ar dominējošo drošo piesaistes stilu ir nozīmīgi augstāks kopīgais praktiskā intelekta līmenis, salīdzinot ar pārējiem stiliem ($p<0,05$). Viszemākais praktiskā intelekta līmenis ir sievietēm ar dominējošo izvairīgi noraidošo piesaistes stilu.

Vīriešu izlasē kopīgajam praktiskajam intelektam ir nozīmīga korelācija ar četrām psiholoģiskās labklājības skalām: pozitīvās attiecības ar citiem, autonomija, ikdienas prasību īstenošana, mērķtiecība un sevis akceptēšana, kā arī negatīva korelācija ar trauksmainību (sk. 3. tabulu). No atsevišķām prasmēm – saskarsmes prasmes, atpūtas un sporta prasmes un hobiju un māksliniecisko nodarbu prasmes – praktiskais intelekts visvairāk statistiski nozīmīgi korelē ar citiem adaptācijas rādītājiem. Vīriešu izlasē ar praktisko intelektu gandrīz nekorelē stresa pārvarēšanas stratēģijas, izņemot instinktīvās rīcības stratēģiju, kura nozīmīgi korelē ar sadzīves prasmēm, un izvairīgās rīcības stratēģiju, kas nozīmīgi korelē ar hobiju un māksliniecisko nodarbu prasmēm. Atšķirībā no sievietņu izlases vīriešu izlasē nav konstatēta kopīgā praktiskā intelekta sakarība ar pašvērtējumu, pašpārliecinātu rīcību, depresiju un piesaistes stiliem.

Tātad korelāciju analīze parāda, ka praktiskajam intelektam ir nozīmīga saistība ar lielāko daļu pētījumā ietvertu psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās raksturotāju sievietņu izlasē – kopīgā praktiskā intelekta skala nozīmīgi korelē 68% gadījumu ar psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem (kopīgais aprēķināto korelācijas koeficientu skaits – 29), savukārt piecas atsevišķo prasmju skalas nozīmīgi korelē ar psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem 49% gadījumu (kopīgais aprēķināto korelācijas koeficientu skaits – 145). Vīriešu izlasē šīs korelācijas parādās attiecīgi 31% un 24% gadījumos. Vīriešu izlasē kopīgais praktiskais intelekts nekorelē ar stresa pārvarēšanas stratēģijām, kopīgo uztverto sociālo atbalstu, pašpārliecinātu rīcību un pašvērtējumu, bet pārsvarā korelē ar psiholoģiskās labklājības rādītājiem. Vīriešu izlasē pētījums būtu jāturpina, palielinot izlases apjomu.

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāju atšķirības studentiem ar zemu un augstu praktiskā intelekta līmeni

Sievietņu un vīriešu izlasē tika izdalītas divas grupas, atlasot 33,3% studentu ar zemu kopīgā praktiskā intelekta līmeni un 33,3% ar augstāku praktiskā intelekta līmeni un salīdzināti šo grupu citu adaptācijas rādītāju vidējie (sk. 4. un 5. tabulu). Augsta praktiskā intelekta līmeņa studentēm ir nozīmīgi augstāks pašvērtējums,

uzvertā sociālā atbalsta rādītāji (izņemot vienu – draugu atbalsts), pašpārliecinātība, gandrīz visi psiholoģiskās labklājības vidējie rādītāji (izņemot – autonomiju), viņām ir vairāk izteikts drošais piesaistes stils un viņas biežāk lieto tādas stresa pārvarēšanas stratēģijas kā uzstājīga rīcība, sociālā pievienošanās, agresīva, antisociāla un netieša rīcība, salīdzinot ar studentēm, kam ir relatīvi zemāks praktiskā intelekta līmenis (sk. 4. tabulu). Tāpat arī viņām ir nozīmīgi zemāka trauksmainība. Pētījuma dati parāda, ka augstai un zemai praktiskā intelekta līmeņa sievietes grupai nav atšķirību depresijas vidējos rādītājos, vairākās stresa pārvarēšanas stratēģijās (sociāla atbalsta meklēšana, izvairīšanās, piesardzīga rīcība un instinktīva rīcība), kā arī pārējo trīs piesaistes stilu (izvairīgi bailīgais, ar attiecībām pārņemtais un izvairīgi noraidošais) vidējos rādītājos. Īpaši jāatzīmē fakts, ka studentes ar augstāku praktiskā intelekta līmeni izjūt izteikti lielāku sociālu atbalstu no ģimenes un citiem sev nozīmīgiem cilvēkiem. Tāpat arī viņām ir raksturīgas augstākas spējas ikdienas prasību īstenošanā, lielāka mēģniecība, sevis akceptēšana, personības izaugsme un pozitīvākas attiecības ar citiem.

4. tabula. Zemā un augstā praktiskā intelekta līmeņa sievietes grupas psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās mainīgo lielumu aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Zemā praktiskā intelekta līmeņa grupa		Augstā praktiskā intelekta līmeņa grupa		t-kritēr.
	M	SD	M	SD	
	<i>Sīresa pārvarēšanas aptauja:</i>				
uzstājīga rīcība	3,02	0,48	3,24	0,44	-2,57*
sociāla atbalsta meklēšana	2,94	0,76	3,15	0,61	-1,57
izvairīšanās	2,33	0,63	2,32	0,54	0,04
piesardzīga rīcība	2,98	0,65	3,19	0,74	-1,59
sociāla pievienošanās	2,73	0,69	3,03	0,70	-2,28*
instinktīva rīcība	3,08	0,67	3,06	0,66	-0,15
agresīva rīcība	2,38	0,64	2,63	0,66	-2,11*
antisociāla rīcība	2,11	0,71	2,46	0,67	-2,75**
netieša rīcība	1,98	0,79	2,41	0,75	-2,96**
<i>Spilbergera trauksmes aptauja</i>					
trauksme kā stāvoklis	43,76	10,76	40,36	10,25	2,07*
trauksmainība	47,02	8,97	41,82	9,65	3,59**
Depresija – BDI-II	14,54	8,29	13,20	9,50	0,95
<i>Uzvertā sociālā atbalsta aptauja (kopā):</i>					
ģimenē	13,35	12,75	20,63	12,37	-3,65**
no draugiem	4,32	6,19	6,81	4,97	-2,86**
no citiem cilvēkiem	5,50	5,48	6,80	5,68	-1,49
	3,46	6,79	6,66	6,21	-3,12**

4. tabulas turpinājums

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Zemā praktiskā intelekta		Augstā praktiskā intelekta		t-kritēr.
	līmeņa grupa		līmeņa grupa		
	M	SD	M	SD	
<i>Psiholoģiskās labklājības.</i>					
<i>aptauja (kopā):</i>	215,8	23,00	234,5	28,19	-4,30**
pozitīvas attiecības ar citiem	37,44	6,46	40,60	7,94	-2,75**
autonomija	36,15	6,27	37,77	6,84	-1,56
ikdienas prasību īstenošanā	34,04	6,40	39,63	7,15	-5,20**
personiskā izaugsme	38,41	5,27	40,39	4,96	-2,44*
mērķtiecība	36,49	6,78	40,47	7,08	-3,66**
sevis akceptēšana	32,12	5,04	34,50	5,97	-2,76**
Pašpārlicināta rīcība	1,82	20,29	12,48	23,89	-2,53*
Rozenberga pašvērtējuma aptauja	29,29	4,79	31,68	4,14	-2,84**
<i>Piesaistes stili:</i>					
drošais	3,19	0,57	3,63	0,62	-3,91**
izvairīgi bailīgais	3,58	0,57	3,60	0,63	-0,10
ar attiecībām pārņemtais	3,11	0,62	2,88	0,77	1,64
izvairīgi noraidošais	3,24	0,86	3,09	0,83	0,93

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Vīrieši ar augstāku praktisko intelektu izjūt augstāku psiholoģisko labklājību kopumā, tajā skaitā pozitīvas attiecības ar citiem, ikdienas prasību īstenošanu, personīgā izaugsme un mērķtiecībā, kā arī viņi ir ar izteiktāku drošo piesaistes stilu un ar biežāku tādu stresa pārvarēšanas stratēģiju lietošanu kā instinktīva un piesardzīga rīcība (sk. 5. tabulu). Vīriešiem ar augstāku praktisko intelektu ir nozīmīgi zemāka trauksmainība. Bet šie aspekti vēl jāturpina pētīt lielāka apjoma vīriešu izlasē.

5. tabula. Zemā un augstā praktiskā intelekta līmeņa viriešu grupas psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās mainīgo lielumu aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji

Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji	Zemā praktiskā intelekta līmeņa grupa		Augstā praktiskā intelekta līmeņa grupa		t-kritēr.
	M	SD	M	SD	
<i>Stresa pārvarēšanas aptauja:</i>					
uzstājīga rīcība	3,09	0,51	3,20	0,50	-0,62
sociāla atbalsta meklēšana	2,61	0,68	2,95	0,81	-1,31
izvairīšanās	2,37	0,57	2,34	0,58	0,12
piesardzīga rīcība	2,68	0,51	3,36	0,76	-2,94**
sociālā pievienošanās	2,69	0,63	2,89	0,76	-0,79
instinktīva rīcība	2,68	0,62	3,22	0,65	-2,45*
agresīva rīcība	2,61	0,85	2,79	0,62	-0,69
antisociāla rīcība	2,39	0,85	2,60	0,96	-0,67
netieša rīcība	2,38	0,89	2,90	0,93	-1,63
Trauksme kā stāvoklis	41,03	11,35	37,53	11,08	1,22
Trauksmainība	46,17	10,63	37,59	10,77	3,08**
BDI-II (depresija)	13,03	10,38	11,20	8,14	0,76
<i>Uzvertā sociālā atbalsta aptauja (kopā):</i>					
ģimenē	4,32	5,52	6,80	4,57	-1,90
no draugiem	2,90	5,07	5,20	6,19	-1,57
no citiem cilvēkiem	0,65	5,64	2,93	7,91	-1,30
<i>Psiholoģiskās labklājības. aptauja (kopā):</i>					
pozitīvās attiecības ar citiem	206,50	27,44	233,26	22,91	-3,92**
autonomija	32,21	7,72	39,18	8,11	-3,32**
ikdienas prasību īstenošanā	34,87	6,31	37,69	7,13	-1,61
personiskā izaugsme	34,90	6,94	40,90	5,43	-3,68**
mērķtiecība	36,00	7,07	39,24	4,90	-2,04*
sevis akceptēšana	36,73	7,21	41,07	5,59	-2,58*
pašpārliccināta rīcība	33,14	6,45	36,00	5,81	-1,76
pašpārliccināta rīcība	6,19	21,14	16,50	21,54	-1,40
<i>Rozenberga pašvērtējuma aptauja</i>					
	31,25	4,43	31,61	4,46	-0,24
<i>Piesaistes stili.</i>					
drošais	3,12	0,48	3,58	0,58	-2,46*
izvairīgi bailīgais	3,37	0,67	3,55	0,55	-0,87
ar attiecībām pārņemtais	2,62	1,02	2,55	0,91	0,21
izvairīgi noraidošais	3,01	0,73	3,04	0,78	-0,62

*p<0,05, **p<0,01

Kvaziekperimentāla dizaina ietvaros iegūtie rezultāti parāda, ka pastāv lielāka varbūtība, ka studenti ar augstāk attīstītām praktiskām prasmēm izjūt augstāku psiholoģisko labklājību un saņem lielāku sociālo atbalstu no tuviem cilvēkiem nekā viņu vienaudži ar zemāk attīstītām praktiskām prasmēm.

Galveno komponentu analīze

Lai noskaidrotu praktiskā intelekta vietu citu adaptācijas *mainīgo lielumu* kontekstā, tika lietota galveno komponentu analīze ar varimaks griešanu divu veidu mainīgo lielumu kopās. Pirmajā kopā ietilpa tikai izmantoto aptauju vienīgo skalu vai apakšskalu mainīgie lielumi bez kopīgajām skalām. Otrajā kopā tika ietverti tikai aptauju vienīgo skalu mainīgie lielumi, kopīgo skalu mainīgie un no tām daudzdimensionālajām aptaujām, kam nav kopīgo skalu, izmantotas svarīgākās apakšskalas. Tā, piemēram, viena no produktīvākajām stresa pārvarēšanas stratēģijām ir sociāla atbalsta meklēšana un viens no vadošajiem piesaistes stiliem ir drošais stils. Tāpēc šie mainīgie lielumi tika iekļauti otrajā modelī.

Galveno komponentu struktūra pirmajai mainīgo lielumu kopai parāda, ka praktiskā intelekta atsevišķu prasmju skalas sieviešu izlasē veido atsevišķu faktoru – F3 (sk. 6. tabulu). Sieviešu izlasē šo faktoru droši var nosaukt par *praktiskā intelekta vispārīgo faktoru*. Savukārt pirmo faktoru (F1) varētu nosaukt par *plašu psiholoģiskās labklājības faktoru*, kas ietver sevī ne tikai visus psiholoģiskās labklājības aptaujas mainīgos lielumus, bet arī drošo piesaisti, pašvērtējumu, uztverto sociālo atbalstu, pašpārliecinātību ikdienas situācijās, uzstājīgu rīcību stresa pārvarēšanas situācijās un vienlaikus ar negatīvu zīmi ietverot trauksmi un depresiju, izvairīšanās stratēģijas izmantošanu stresa situācijās un ar attiecībām pārņemto piesaistes stilu. Otrais faktors (F2) ietver stresa pārvarēšanas stratēģijas, izņemot izvairīšanās stratēģiju un sociālā atbalsta meklēšanas stratēģiju. Lielāki svāri šajā faktorā ir tādām stratēģijām kā agresīvā rīcība un antisociālā rīcība, bet zemāki – sociālās pievienošanās stratēģijai. Tāpēc šo faktoru varētu nosaukt par stresa pārvarēšanas faktoru ar daļēji antisociālo orientāciju.

6. tabula. Pirmās mainīgo lielumu kopas komponentu analīzes rezultāti sieviešu izlasē (pirmie trīs komponenti)

Mainīgie lielumi	Komponentu svāri sieviešu izlasē		
	F1	F2	F3
<i>Praktiskais intelekts</i>			
sadzīves prasmes			0,70
tehn. lietoš. un remontd. prasmes			0,79
atpūtas un sporta prasmes			0,78
hobiji un mākslin. nodarbes			0,74
saskarsmes prasmes			0,64

6. tabulas turpinājums

Mainīgie lielumi	Komponentu svāri sievietu izlasē		
	F1	F2	F3
<i>Stresa pārvarēšanas aptauja</i>			
uzstājīga rīcība	0,44	0,56	
sociāla atbalsta meklēšana			
izvairīšanās	-0,53		
piesardzīga rīcība		0,56	
sociālā pievienošanās		0,55	
instinktīva rīcība		0,60	
agresīva rīcība		0,74	
antisociāla rīcība		0,69	
netieša rīcība		0,58	
Trauksme kā stāvoklis	-0,76		
Trauksmainība	-0,83		
BDI-II (depresija)	-0,78		
<i>Uztvertā sociālā atbalsta aptauja</i>			
ģimenē	0,42		
no draugiem	0,42		
no citiem cilvēkiem	0,43		
<i>Psiholoģiskās labklājības aptauja</i>			
pozitīvās attiecības ar citiem	0,65		
autonomija	0,56		
ikdienas prasību īstenošana	0,80		
personiskā izaugsme	0,49		
mērķtiecība	0,62		
sevis akceptēšana	0,77		
Pašpārliecināta rīcība	0,50		
Rozenberga pašvērtējuma aptauja	0,72		
<i>Piesaistes stili</i>			
drošais	0,52		
izvairīgi bailīgais			
ar attiecībām pārņemtais	-0,42		
izvairīgi noraidošais			
Īpašvērtības	7,11	3,61	3,25
Izskaidrotās dispersijas %	22,22	11,28	10,16

Vīriešu izlases faktoru analīze netika veikta, jo $n=46$.

Veicot galveno komponentu analīzi otrajā mainīgo lielumu kopā sievietu izlasē (sk. 7. tabulu), tika iegūta trīsfaktoru struktūra (ar īpašvērtību virs 1). Praktiskais intelekts šajā modelī ietilpst kopīgajā faktorā (F2) ar drošo piesaisti un pašpārliecināto rīcību.

Tas norāda uz to, ka praktiskais intelekts nebūt nav neatkarīgs adaptācijas raksturotājs, tas ir integrējies ar citiem personības un sociālās pielāgošanās mainīgajiem lielumiem. Šo faktoru varētu nosaukt par *sociāli drošas rīcības faktoru*. Savukārt pirmo faktoru (F1) veido četri mainīgie lielumi ar pozitīvu zīmi – kopīgā psiholoģiskā labklājība, pašvērtējums, pašpārliecināta rīcība un uztvertais sociālais atbalsts, un divi ar negatīvu zīmi – trauksme un depresija. F1 faktoru varētu nosaukt par psiholoģiskās labklājības faktoru tā plašākajā nozīmē. F3 faktors ietver sociālā atbalsta meklēšanas stratēģiju un uztverto sociālo atbalstu, un varētu tikt dēvēts par sociālā atbalsta faktoru.

7. tabula. Otrās mainīgo lielumu kopas komponentu analīzes rezultāti sieviešu izlasē

Praktiskā intelekta un citi adaptācijas psiholoģiskie rādītāji	Faktoru svāri		
	F1	F2	F3
Praktiskais intelekts (kopā)		0,80	
Piesaistes stils – drošais		0,61	
Pašpārliecināta rīcība	0,41	0,56	
Pašvērtējums (Rozenberga aptauja)	0,69		
Trauksmainība	-0,87		
Depresija (BDI-II)	-0,89		
Psiholoģiskā labklājība (kopā)	0,78		
Uztvertais sociālais atbalsts (kopā)	0,41		0,66
Stresa pārvarēšana – soc. atbalsta meklēšana			0,90
<i>Īpašvērtības</i>	3,07	1,68	1,36
<i>Izskaidrotās dispersijas %</i>	34,12	18,62	15,09

Apkopojot pētījumā gūtos rezultātus, jāsecina, ka praktiskais intelekts ir nozīmīgi saistīts ar citiem pielāgošanās un psiholoģiskās labklājības raksturotājiem, kaut gan konstatētā korelatīvā saistība ir vērtējama pārsvarā kā vāja. Praktiskā intelekta apakšskālas citu pielāgošanās mainīgo lielumu kontekstā veido atsevišķu *vispārīgā praktiskā intelekta faktoru*. Savukārt kopīgais praktiskais intelekts ieiet kopīgajā faktorā ar citiem sociālās pielāgošanās raksturotājiem. Tas liecina, ka praktiskais intelekts nav pilnībā neatkarīgs konstrukts, bet latentā līmenī ir saistīts ar drošo piesaisti un spēju rīkoties pašpārliecināti.

Iztirzājums

Pētījumā tika noskaidroti četri jautājumi: vai izmantotie pētījuma instrumenti ir pietiekami iekšēji saskaņoti jeb ticami, vai pastāv sakarība starp praktisko intelektu un citiem personības un sociālās pielāgošanās rādītājiem, vai studentiem ar zemu un augstu praktiskā intelekta līmeni atšķiras viņu citi pielāgošanās

sekmīguma rādītāji un vai praktiskais intelekts ir relatīvi neatkarīgs mainīgais, kas atbilst tāda paša nosaukuma latentajam mainīgajam, vai arī tas ir integrējies ar citiem adaptācijas rādītājiem. Uz visiem šiem jautājumiem ir gūtas apstipriņošanas atbildes. Iegūtie rezultāti ir vērtējami ar augstu ticamību sieviešu un vīriešu izlasē, jo izmantoto aptauju skalām ir konstatēta pārsvarā augsta iekšējā saskaņotība.

Aprēķinātie korelācijas koeficienti starp kopīgā praktiskā intelekta un pārējiem adaptācijas mainīgajiem lielumiem nebija augsti, tomēr tie tika konstatēti 68% gadījumos sieviešu izlasē. Tas liecina par noturīgu praktiskā intelekta integrāciju ar citiem personību raksturojošiem adaptācijas rādītājiem. Līdzīgu ainu bija konstatējis Mehrabjans (Mehrabian, 2000) attiecībās starp indivīda pielāgošanās potenciāla raksturotājiem un analītisko intelektu (sk. 1. tabulu). Šajā pētījumā visaugstākā korelācija tika konstatēta kopīgajam praktiskajam intelektam ar psiholoģiskās labklājības skalu ikdienas prasību īstenošanā ($r=0,33$). Acīmredzot tiem studentiem, kas ir labāk apguvuši praktiskās prasmes, ir lielāka iespējamība meistarīgi tikt galā ar ikdienas dzīves prasībām. Abi šie mainīgie lielumi arī pēc satura ir tuvi.

Arī šajā pētījumā kopīgais praktiskais intelekts negatīvi korelē ar trauksmes rādītājiem. Līdzīgs rezultāts tika iegūts Grigorenko un Sternberga pētījumā (Grigorenko & Sternberg, 2001), izmantojot atšķirīgu metodi praktiskā intelekta mērījumam. Atsevišķos pētījumos tika atzīmēts, ka arī analītiskā intelekta mainīgie lielumi negatīvi korelē ar trauksmi (Mehrabian, 2000; Austin et al, 2002).

Studenti, kam ir augstākas praktiskās prasmes, vienlaikus saņem arī lielāku sociālo atbalstu, izjūt augstāku psiholoģisko labklājību, kuriem raksturīgs augstāks pašvērtējums un drošāks piesaistes veids tuvās attiecībās, tie ir pārliecinātāki un uzstājīgāki savā rīcībā stresa situācijās, kaut arī mēdz lietot ne visai produktīvas stresa pārvarēšanas stratēģijas, arī netiešu un antisociālu rīcību. Iespējams, ka tā ir viena no Latvijas pašlaik raksturīgām kultūripatnībām, ka praktiski orientēti cilvēki ir spiesti nereti izmantot ne pārāk sociāli akceptējamās rīcības, lai sasniegtu vēlamu un izdzīvotu ekonomiski saspringtā vidē. Pie tam jāatzīmē, ka tieši saskarsmes prasmes un hobiju un māksliniecisko prasmju mainīgie lielumi (praktiskā intelekta apakšskalas) visaugstāk korelē ar antisociālu rīcību, kas liecina par sociālās attiecībās vairāk integrēto personu uzvedības specifisku stresa situācijās.

Pārsteidzošas ir dažas tendences vīriešu izlasē, kurā praktiskā intelekta kopīgā skala ciešāk nekā sieviešu izlasē korelē ar trauksmi un psiholoģisko labklājību, bet neparādās saistība ar uztverto sociālo atbalstu, pašvērtējumu un pašpārliecinātu rīcību ikdienas situācijās. Tas nozīmē, ka "praktiski" orientētie vīrieši biežāk iztiek bez sociāla atbalsta vai varbūt pēc tā netiecas, nesaista savu pašvērtējumu ar šīm praktiskajām spējām un viņu pārliecinātā rīcība ikdienas situācijās pārsvarā variē neatkarīgi no praktiskajām prasmēm. Palielinot pētījuma izlasi, šo mainīgo attiecībās var parādīties korekcijas, tomēr iespējams, ka

vīriešu praktiskais intelekts veido atšķirīgu savstarpējo attiecību modeli ar citiem adaptācijas rādītājiem nekā sievietes izlasē.

Galveno komponentu analīze parādīja, ka praktiskā intelekta atsevišķām prasmēm ir savs kopīgais latentais faktors, ko var dēvēt par vispārīgo praktisko intelektu, bet praktiskais intelekts iekļaujas kopīgā faktorā ar drošo piesaisti un pašpārliecināto rīcību, kas liecina par to, ka "praktisks" cilvēks ir vienlaikus sociālās attiecībās droša un rīcībā pārliecināta personība. Šo faktoru var nosaukt par *sociāli drošas rīcības faktoru*, kura pamatu veido drošums tuvās attiecībās, pārliecinātība savā rīcībā un prasme to praktiski realizēt. Tas liecina par to, ka praktiskā intelekta attīstība ir saistīta ar cilvēka stāvokli sociālajās attiecībās.

Būtiski ir atzīmēt, ka ne vīriešu, ne sievietes izlasē depresijai netika konstatēta nozīmīga korelatīva saistība ar praktisko intelektu. Tomēr galveno komponentu analīze parādīja, ka pirmais psiholoģiskās labklājības faktors ietver depresiju ar augstiem negatīviem svāriem, tātad cilvēkam ar paaugstinātu depresiju ir mazākas iespējas sekmīgai adaptācijai un psiholoģiskai labklājībai.

Salīdzinot ar iepriekšējiem empīriskajiem pētījumiem par attiecībām starp analītisko intelektu un personības un sociālās pielāgošanās rādītājiem, praktiskais intelekts nebūt neuzrāda daudz ciešākas sakarības ar tiem, bet saglabā to pašu tendenci. Tomēr latentā jeb faktoru līmenī praktiskais intelekts integrējas ar citiem sociālo pielāgošanos raksturojošiem rādītājiem.

Aizsāktais pētījums būtu jāturpina vīriešu izlasē, kā arī citā vecumgrupā, iekļaujot analītiskā jeb tradicionālā intelekta (IQ) mērījumu.

Galvenie secinājumi.

1. Psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītāji (ietverot tādus rādītājus kā uztvertais sociālais atbalsts, stresa pārvarēšanas stratēģijas, pašvērtējums, pašpārliecināta rīcība, depresija, psiholoģiskā labklājība (definēta šaurākā nozīmē), piesaistes stili ir nozīmīgi saistīti ar praktisko intelektu sievietes izlasē. Vīriešu izlasē šī saistība ir mazāk izteikta, bet pētījums būtu jāturpina, palielinot izlases apjomu.
2. Studentiem ar augstāku praktiskā intelekta līmeni, salīdzinot ar studentiem, kam ir zemāks praktiskā intelekta līmenis, ir lielākas izredzes izjust augstāku psiholoģisko labklājību un labāk pielāgoties videi.
3. Sievietes izlasē psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās adaptācijas mainīgo lielumu kontekstā *Praktiskā intelekta aptaujas* atsevišķās prasmes veido kopīgo faktoru – vispārīgo praktisko intelektu. Savukārt kopīgais praktiskais intelekts integrējas vienā faktorā ar drošo piesaisti un pašpārliecināto rīcību, veidojot sociāli drošas rīcības faktoru.
4. Kopīgajam praktiskajam intelektam nav korelatīvas saistības ar depresiju, bet ir negatīva saistība ar trauksmi.
5. Saskarsmes prasmes un hobiju un māksliniecisko nodarbju prasmes ir vis-

vairāk saistītas ar psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem, bet tehnikas lietošanas un remontdarbu prasmes ir vismazāk saistītas ar citiem psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem sieviešu izlasē. Vīriešu izlasē visvairāk ar citiem psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem korelē saskarsmes prasmes un atpūtas un sporta prasmes.

6. Iegūtajiem rezultātiem ir praktiska nozīme, jo tie liecina, ka, veicinot praktiskā intelekta attīstību, ir iespējams panākt augstākus psiholoģiskās labklājības rādītājus.

LITERATŪRA

- Ainsworth, M. D. S. (1989). Attachments beyond infancy. *American Psychologist*, 44, 709-716.
- Austin, E. J., Hofer, S. M., Deary, I. J. & Eler, H. W. (2001). Interactions between intelligence and personality: Results from two large samples. *Personality and Individual Differences*, 29, 405-427.
- Austin, E. J., Deary, & Gibson, G. J. (1997). Relationships between ability and personality: there hypotheses tested. *Intelligence*, 25, 49-70.
- Austin, E. J., Deary, I. J., Whiteman, M. C., Fowkes, F. G. R., Pedersen, N. L., Rabbitt, P., Bent N., & McInnes, L. (2002). Relationships between ability and personality: does intelligence contribute positively to personal and social adjustment. *Personality and Individual Differences*, 32, 1391-1411.
- Barrera, M. J. (1986). Distinctions between social support concepts, measures, models. *American Journal of Community Psychology*, 14, 413-444.
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. *Journal of Social and Personal Relationships*, 7, 147-178.
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of four -category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 61, No. 2, 226-244.
- Bartholomew, K., & Shaver, P. R. (1998). Methods of assessing adult attachment. Do they converge? pp.25-45. In Simpson, J. A., & Rholes, W. S. (Eds.) (1998). *Attachment theory and close relationships*. The Guilford Press, New York, London.
- Beck, A. T. (1972). *Depression: Causes and treatment*. Philadelphia, PA: Univ. of Penn. Press.
- Beck, A. T., Steer, R. A., & Brown, G.K. (1996). *BDI-II Beck Depression Inventory – second edition*. Manual. San Antonio: The Psychological Corporation.
- Bērziņa, A. (2003). *Praktiskā intelekta un analītiskā intelekta saistība 25 – 35 gadus veciem pieaugušajiem ar dažādu izglītības līmeni*. Npublicēts materiāls.
- Boulter, L. T. (2000). Self-concept as a predictor of college freshman academic adjustment. *College Student Journal*, 52, 234-245.
- Bowlby, J. (1973). *Separation. Anxiety and anger. Attachment and loss. Vol. II*. Basic Books, Inc., Publishers. New York.

- Bowlby, J. (1988). *Clinical application of attachment: a secure base*. London: Routledge.
- Brody, N. (1992). *Intelligence*. San Diego, CA: Academic Press.
- Carroll, J. B. (1993). *Human cognitive abilities: A survey of factor-analytic studies*. New York: Cambridge University Press.
- Cattell, R. B. (1987). *Intelligence: Its structure, growth and action*. New York: Elsevier.
- Cattell, R. B., Eber, H. W., & Tatsuoka, M. M. (1974). *Handbook for the sixteen personality factor questionnaire (16 PF)*. Illinois: Institute for Personality and Ability Testing.
- Ceci, S. J. (1990). *On intelligence more or less: A bio-ecological treatise on intellectual development*. Englewood Cliffs. New York: Prentice Hall.
- Chui, C., Ying-Yi-Hong, & Dweck, P. B. (1994). Toward an integrative model of personality and intelligence: a general framework and some preliminary steps. In R.J. Sternberg & P. Ruzgis (Eds.), *Personality and intelligence* (pp. 61-134). New York: Cambridge University Press.
- Cohen, S., & Hoberman, H. (1983). Positive events and social supports as buffers of life change stress. *Journal of Applied Social Psychology*, 13, 99-125.
- Cohen, S., & Wills, T. A. (1985). Stress, social support and buffering. *Psychological Bulletin*, 98, 310-357
- Diener, E., & Eunkook, M. S. (Eds). (2000). *Culture and Subjective Well-being*. A Bradford Book. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Diener, E., Eunkook, M. S., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, Vol. 125, No. 2. 276-302.
- Dwyer, A. L., & Cummings, A. L. (2001). Stress, self-efficacy, social support, and coping strategies in university students. *Canadian Journal of Counselling. Special Issue: Vol. 35(3)*, 208-220.
- Ettinger, U. & Corr P. J. (2001). The frequency accrual speed test (FAST): Psychometric intelligence and personality correlates. *European Journal of Psychology*, 15, 143-152.
- Eysenck, H. J. (1994). Personality and intelligence: psychometric and experimental approaches, In R. J. Sternberg & P. Ruzgis (Eds.), *Personality and intelligence* (pp. 3-31). New York: Cambridge University Press,
- Eysenck, H. J., & White, P. O. (1964). Personality and the measurement of intelligence. *British Journal of Educational Psychology*, 24, 197-201.
- Furnham, A. (2001). Self-estimates of intelligence: culture and gender difference in self and other estimates of both general (g) and multiple intelligences. *Personality and Individual Differences*, 31, 1821-1405.
- Gardner, H. (1999). *Intelligence reframed*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (1999a). Are there additional intelligences? The case for naturalist, spiritual, and existential intelligences. In J. Kane (Ed.), *Education, information and transformation: Essays on learning and thinking* (pp.111-131). Upper Saddle River, NJ: Merrill.
- Gerlsma, C. & Luteijn, F. (2000). Attachment style in the context of clinical and health psychology: A proposal for the assessment of valence, incongruence, and accessibility of attachment representations in various working models. *British Journal of Medical Psychology*, 73, 15-34.

- Goswick, R. A., & Jones W. H. (1981). Loneliness, Self-Concept, and Adjustment. *The Journal of Psychology*, 107, 237-240.
- Gottfredson, L. S. (2001). Book review – Practical intelligence in everyday life. Sternberg R. J. et al., 2000. *Intelligence*, 29, 363-365.
- Grigorenko, E. L., Sternberg R. J. (2001). Analytical, creative, and practical intelligence as predictors of self-reported adaptive functioning: a case study in Russia. *Intelligence*, 29, 57-73.
- Grigorenko, E. L., Gil, G., Jarvin, L., & Sternberg, R. J. (2001). Toward a validation of aspects of the theory of successful intelligence (in print).
- Grob, A. (1995). Subjective well-being and significant life events across the life span. *Swiss Journal of Psychology*. Vol. 54, No. 1, 3-18.
- Hamarat, E., Thomson, D., Zabucky, K. M., Steel, D., Matheny, K. B., Aysan, F. (2001). Perceived stress and coping resource availability as predictors of life satisfaction in young, middle-aged, and older adults. *Experimental Aging Research*. Vol. 27(2), 181-196.
- Heitzman, C. A., & Kaplan, R. M. (1988). Assessment of methods for measuring social support. *Health Psychology*, 7(1), 75-109.
- Hobfoll, S. E., (1998). *Stress, culture and community: The psychology and philosophy of stress*. Plenum Press, New York, London.
- Hobfoll, S. E., Dunahoo, C. L., & Monnier, J., (1998). *Preliminary Test Manual: Strategic Approach to Coping Scale (SACS)*. Kent State University.
- Kahneman, D., Diener, E., & Schwarz, N (Eds.), (1999). *Well-being: The foundations of Hedonic psychology*. New York: Russell Sage Found.
- Kazarian, S. S. & McCabe, S. B. (1991). Dimensions of social support in the MSPSS: Factor structure, reliability, and theoretical implications. *Journal of Community Psychology*, Vol. 19, April, 150-160.
- Lazarus, R. S., (1999). *Stress and emotions: A new synthesis*. London.
- Lazarus, R. S., (2000). Toward better research on stress and coping. *American Psychologist*, Vol. 55, No.6, 665-673.
- Lopez, F. G., & Gornley, B. (2002). Stability and change in adult attachment style over the first-year college transition: Relations to self-confidence, coping, and distress patterns. *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 49, No. 3, 355-364.
- Lynn, R., Irwing, P., & Cammock, T. (2002). Sex differences in general knowledge. *Intelligence*, 30, 27-39.
- Martinez, A.D., Mendoza, M. R., & Gomez, C. (1996). Mental health in a sample of first-year university students: A descriptive study of Mexican population. *New Trends in Experimental & Clinical Psychiatry*. Vol. 12(4), Oct-Dec 1996, 231-241
- Neisser, U., Boodoo, G., Bouchard, T. J., Boykin, A. W., Brody, N., Ceci, S. J., Halpern, D. F., Loehlin, J. C., Perloff, R., Sternberg, R. J., & Urbina S. (1996). Intelligence: Knowns and unknowns. *American Psychologist*, 2, 77-101.
- Mehrabian, A. (2000). Beyond IQ: Broad-based measurement of individual success potential or 'emotional intelligence'. Genetic, Social & General psychology monographs, May, Vol. 126, Issue 2, 133-240.

- Nevid, J. S., & Rathus, S. D. (1978). Multivariate and normative data pertaining to the RAS with a college population. *Behavior Therapy*, 9, 675.
- Raščevska, M. (1999). Psihometrisko intelekta teoriju evolūcija. *Latvijas Universitātes 80 gadu jubilejai veltītās 57 konferences materiāli. Rīga, 1999. gada 2.-20. februāris// LU Zinātniskie raksti*, 622. sējums. - Rīga: LU. 95-112.
- Rascevska, M., Berzina, A. (2001). Praktiskā intelekta struktūra jauniešiem no 16-22 gadiem. [Structure and gender differences of practical intelligence in youths from age 16 to 22]. *Journal of Baltic Psychology*, Vol. 2, No. 1, 59-82. Rascevska, M. & Berzina, A. (2002).
- Rascevska M. & Berzina A. (2001a). Structure of Practical Intelligence. In M. Raščevska, S. Sebre, S. Miežīte, K. A. Laar (Eds.). *New Developments in Psychology in the Baltics: Theory and Practice. IV International Baltic Psychology Conference*. October 6-9, 2000, Rīga. Rīga: "IU Macību Apgāds", p. 118-130.
- Rascevska, M. & Berzina, A. (2002). Practical intelligence gender differences in youth. Presentations in ISPA International Colloquium in Nyborg. <http://www.ispaweb.org/en/colloquium/nyborg/Nyborg%20Presentations?Rascevska.htm>. Extract from Internet June 30, 2003, (pp.1-11).
- Rathus, S. D. (1973). A 30-items schedule for assessing assertive behavior. *Behavior Therapy*, 4, 399-400.
- Rook, K. S. (1987). Social support versus companionship Effects on life stress, loneliness, and evaluation by others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1132-1147.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 57, No.6, 1069-1081.
- Ryff, C. D. (1995). Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 4, No. 4, 99-104.
- Ryff, C. D. (1997). Experience and well-being: Explorations on domains of life and how they matter. *International Journal of Behavioural Development*. 20 (2), 193-206.
- Ryff, C. D. & Essex, M. J. (1992). The interpretation of life experience and well-being The sample case of relocation. *Psychology and Aging*, Vol.7, No. 4, 507-517.
- Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995a). The structure of Psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69, No. 4, 719-727.
- Salovey, P., & Mayer, J.D. (1994). Some final thoughts about personality and intelligence. In R.J. Sternberg & P. Ruzgis (Eds.), *Personality and intelligence* (pp. 303-318). New York: Cambridge University Press.
- Schwarzer, R., & Leppin, A. (1991). Social support and health: A theoretical and empirical overview. *Health Psychology*, 8, 99-127.
- Spielberger, C. D. (1977). *State-Trait Anxiety Inventory (Form Y)*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, Inc.
- Sternberg, R. J. (1985). *Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence*. New York: Cambridge University Press.

- Sternberg, R. J. (1988). *The triarchic mind: A new theory of intelligence*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (1996). *Successful intelligence: How practical and creative intelligence determine success in life*. New York: Simon & Schuster.
- Sternberg, R. J. (1997). *Successful intelligence*. New York: Plume.
- Sternberg, R. J. (1997a). Intelligence and lifelong learning: What's new and how can we use it? *American Psychologists*, 52, 1134-1139.
- Sternberg, R. J. (1997b). Successful intelligence: a broader view of who is smart in school and in life. *International Schools Journal*, XVII, 19-31.
- Sternberg, R. J. (1997d). The concept of intelligence and its role in lifelong learning and success. *American Psychologists*, 52, 1130-1137.
- Sternberg, R. J. (1998). Successful intelligence: An expanded approach to understanding intelligence. In K. Pribram (Ed.), *Brain and Values: Is a biological science of values possible* (pp. 1-21). Mahwah, New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Sternberg, R. J. (1999). The theory of successful intelligence. *Review of General psychology*, Vol. 3, No. 4, 292-316.
- Sternberg R. J. (1999a). Successful intelligence: finding a balance. *Trends in Cognitive Sciences*, 3, 436-442.
- Sternberg, R. J. (2000). Patterns of giftedness: A triarchic analysis. *Roeper Review*, Vol. 22, Issue 4, 231-236.
- Sternberg, R. J., & Detterman, D.K. (Eds.). (1986). *What is intelligence? Contemporary viewpoints on its nature and definition*. Norwood, New York: Ablex.
- Sternberg, R. J. & Kaufman J. C. (1998). Human ability. *Annual Review Psychology*, 49, 479-502.
- Sternberg, R. J., & Wagner, R.K. (1988). *Practical intelligence: nature and origins of competence in the everyday word*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J., Bruce T., & Grigorenko E.L. (1998). Teaching triarchically improves school achievement. *Journal of Educational Psychology*, vol. 90, No. 3, 374-384.
- Sternberg, R. J., Okagaki, L., & Jackson, A. (1990). Practical intelligence for success in school. *Educational Leadership*, 48, 35-39.
- Sternberg, R. J., Grigorenko, E.L., Ferrari M., & Clinkenbeard P. (1999). A triarchic analysis of an aptitude-treatment interaction. *European Journal of Psychological Assessment*, Vol. 15, Issue 1, 3-13.
- Sternberg, R.J. & Ruzgis, P. (Eds.) (1994). *Personality and intelligence*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J., Wagner, R. K., Williams, W. M., & Horvath, J. A. (1995). Testing common sense. *American Psychologists*, 50, 912-927.
- Sternberg, R.J., Nokes, C., Geissler, P. W., Prince, R., Okatcha, F., Bundy, D. A., Grigorenko E. L. (2001). The relationship between academic and practical intelligence: a case study in Kenya. *Intelligence*, 29, 401-418.
- Stroebe, W., & Stroebe, M. (1996). The social psychology of social support. In T. Higgins, &

A. Kruglanski (Eds.) *Handbook of social psychology*. (pp. 597- 621) New York: Guilford Press.

Vernon, P. E. (1950/1967). The hierarchy ability. In S. Wiseman (Ed.), *Intelligence and ability*. Baltimore: Penguin Books.

Waterman, A. S. (1993). Two conceptions of happiness contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678-691.

Wilkinson, R. B., & Walford, W. A. (2001). Attachment and personality in the psychological health of adolescents. *Personality and Individual Differences*, 31, 473-484.

Wissing, M. P., & Van Eeden, C. (2002) Empirical clarification of the nature of psychological well-being. *South African Journal of Psychology*, 32 (1), 32-44.

Wong, J. L., & Whitaker D. J. (1993). Depressive Mood States and their Cognitive and Personality Correlates in College Students: They Improve Over Time. *Journal of Clinical Psychology*, September, Vol.49, No.5, 615-621.

Zeidner, M. (1995). Personality traits correlates of intelligence. In D. H. Saklofske and. M. Zeidner (Eds.). *International handbook of personality and intelligence*. (pp. 299-318). New York: Plenum Press.

Zimet, G. D., Powell, S. S., Farley, G. K., Werkman, S., & Berkoff, K. A.(1990). Psychometric characteristics of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 55(3&4), 610-617.

Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S., & Farley, G. K. (1988). The Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 52, 30-41.

Pirmā kursa studentu psiholoģiskās adaptācijas rādītāju saistība ar piesaistes veidiem un sociālo atbalstu

Sarmīte Voitkāne

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasta adrese korespondencei: srmite@latnet.lv

Līdz šim veiktie pētījumi par studentu adaptēšanos universitātē liecina, ka psiholoģiskās labklājības, trauksmes un depresijas rādītājus ietekmē indivīda piesaistes stils. Šī pētījuma mērķis bija izvērtēt psiholoģiskās adaptācijas rādītāju saistības ar piesaistes stilu un uztverto sociālo atbalstu. Pētījumā piedalījās 215 pirmā kursa studenti, vecumā no 18 – 20 gadiem. Studenti tika testēti atkārtoti pēc četrus mēnešu intervāla. Izmantotās metodikas: attiecību aptauja, psiholoģiskās labklājības aptauja, Rozenberga pašvērtības aptauja, pašpārliecinātības rīcības aptauja, daudzdimensiju uztvertā sociālā atbalsta aptauja, Spilbergera trauksmes pašnovērtējuma aptauja, Beka depresijas aptauja-II un stresa pārvarēšanas stratēģiju skalas. Rezultāti liecina, ka drošā piesaistes stila jaunieši izjūt lielāku psiholoģisko labklājību visās tās dimensijās. Tiem ir augstāka pašvērtība, izteiktāka pašpārliecinātība rīcībā un zemāks trauksmes līmenis. Viņi izjūt sociālo atbalstu un izmanto to stresa pārvarēšanā. Nedrošās piesaistes jauniešiem pastāv problēmas pozitīvo attiecību uzturēšanā, sevis akceptēšanā, autonomijā un prasmē iekļauties vidē. Viņiem ir paaugstināti trauksmes un depresijas rādītāji.

Atslēgas vārdi: adaptācija, depresija, piesaistes stils, psiholoģiskā labklājība, sociālais atbalsts, trauksme.

Adjustment to university and psychological well-being are related with adult attachment style and indicators of psychological health. This study of 215 first year students in age 18 to 20 examined the relationship of attachment style to psychological well-being, anxiety and depression. We explored the importance of social support for adjustment. Students were tested twice. First in November and a second time after 4 months. We administered the following self-evaluation instruments: The Relationship Questionnaire, Scales of Psychological Well-Being, Assertiveness, Rosenberg Self-Esteem Scale, Multidimensional Scale of Perceived Social Support, State η Trait Anxiety Scale (STAI), Beck Depression Inventory-II, Strategic Approach to Coping Scale. The results show that securely attached students report higher well-being on all dimensions, higher self-esteem and assertiveness and lower level of anxiety. They perceive higher social support and use it for coping. Insecurely attached students have problems with positive relationships, environment mastery, self-acceptance and autonomy. They have lower assertiveness and higher state and trait anxiety. Preoccupied attachment style was significantly correlated with depression at both testing points.

Keywords: Adjustment, Anxiety, Attachment Style, Depression, Psychological Well-being, Social Support.

Uzsākot studijas augstskolā, dzīves pārmaiņu situācija rada paaugstinātu spriedzi. Attālināšanās no mājām, ģimenes un draugiem, jaunās situācijas prasības liek mobilizēt iekšējos resursus, lai adaptētos jaunajos apstākļos. Jaunieši izjūt stresu, kas ietekmē viņu psiholoģiskās adaptācijas norisi. Adaptācija atkarīga no individuāliem faktoriem, jaunieša lēmuma turpināt mācības, viņa vērtībām, nodomiem un neatkarības izjūtas, kas tieši ietekmē viņa sekmību. Individua resursi, sociālais atbalsts, ko jaunieši gūst no sev tuviem cilvēkiem un jauniegūtiem draugiem, nodrošina veiksmīgu iekļaušanos augstskolas vidē. Jauniešu psiholoģiskā labklājība, pašrealizācijas efektivitāte šajā vecumposmā (18 – 20 gadi) saistīta arī ar identitātes nostiprināšanos gan personīgajā, gan profesionālajā plāksnē, izvēlēto mērķu sasniegšanu, nākotnes karjeras veidošanas iespējām un garīgās veselības saglabāšanu.

Individa labklājība attiecas uz tā optimālu psiholoģiskās funkcionēšanas līmeni, individa pašizjūtu, kas atkarīga no ļoti daudziem faktoriem. Jautājumam "Kā jums klājas?" nav tikai sadzīviska nozīme. Jau izsenis teorētiski mēģinājuši definēt optimālo pieredzi, noskaidrot, kas to veido, kas atbilst "labas dzīves", augstas dzīves kvalitātes, veselības un laimes izjūtas definējumam.

Interese par šiem jautājumiem pieaug arī tādēļ, ka ilgu laiku daudz lielāka uzmanība tikusi veltīta psihopatoloģijas izvērtēšanai, tās cēloņu atklāšanai, cenšoties izprast, kas rada ciešanas, dara cilvēku nelaimīgu. Pakāpeniski nostiprinās uzskats, ka pozitīvas emocijas nav pretējas negatīvām emocijām, ka psiholoģiska labklājība nav garīgas slimības trūkums. Pēdējā gadsimta nogalē psiholoģija arvien vairāk fokusē uzmanību uz to, kā novērst, ietekmēt psihopatoloģijas attīstību, veicinot labklājību un personisko izaugsmi (Ryan & Deci, 2001; Wissing, & Van Eeden, 2002).

Labklājības jautājums atrodas saskares zonā starp filozofiju un psiholoģiju. Viena uzskatu grupa par labklājības un dzīves mērķa būtību uzskata to, ka galvenais dzīvē ir gūt maksimālu daudzumu prieka, un tādējādi individa laimi veido šo hedonisko brīžu kopums. Psiholoģi, kas atbalsta hedonisko viedokli, to akceptē. Hedoniskās psiholoģijas pārstāvji uzskata, ka labklājība sastāv no subjektīvas laimes izjūtas. Runāts tiek galvenokārt par patīkamu vai nepatīkamu dzīvi. Kānemans (Kahnemans, 1999) pielīdzina labklājību hedonismam. Hedoniskajā psiholoģijā jaunākie uzskati skaidro subjektīvās labklājības jēdzienu (subjective well-being), kas sevī ietver apmierinātību ar dzīvi, pozitīvu garastāvokli un negatīva garastāvokļa trūkumu, kas kopā rada laimes izjūtu. Pēdējā laikā tiek veikti daudzi pētījumi, noskaidrojot faktorus, kas iespaido cilvēka spriedumus par viņu pašsajūtu, viņu psiholoģisko labklājību. (Diener, Kozma & Stone, 2000; Diener, Eunkook, et al. 1999, 2000; Diener, 1985, Grob, 1995).

Otras uzskatu grupas pārstāvji, eidemonisti – uzskata, ka labklājība nav tikai laimes izjūta, bet arī cilvēka iekšējā potenciāla, savas patiesās būtības īstenošana. Watermans (Waterman, 1993) akcentē to, ka eidemonija rodas, ja cilvēks holistiski, aktīvi iesaistīts dzīvē, un dzīve ir saskaņā ar viņa pašām nozīmīgākajām vērtībām.

Eidemonisma viedokļa pārstāve Rifa (Ryff, 1989) psiholoģisko labklājību (psychological well-being) vērtē indivīda dzīves attīstības kontekstā. Viņa labklājību raksturo kā tiekšanos uz pilnību, maksimāli īstenojot savu iekšējo potenciālu kā pašaktualizāciju dažādās dimensijās. Rifa uzsver, ka psiholoģiskās labklājības jēdziena saturu nevar balstīt tikai uz klīnisko pieredzi vai psiholoģisko disfunkciju pētījumiem. Disfunkciju trūkums vēl nenozīmē labklājību. Tādēļ Rifa apkopo atziņas no dažādām psiholoģijas nozarēm un veido sintētisku daudzdimensionālu psiholoģiskās labklājības modeli.

Rifa izdala sešas pašaktualizācijas dimensijas, kas veido psiholoģiskās labklājības būtību: sevis akceptēšanu, pozitīvas attiecības ar apkārtējiem, autonomiju, prasmi iekļauties sabiedrībā, mērķtiecību un personisko izaugsmi. Šo jomu īstenošana nodrošina psiholoģisko labklājību un gandarījumu par savu dzīvi visā cilvēka daudzpusīgajā funkcionēšanā sabiedrībā.

Šīs sešas psiholoģiskās labklājības dimensijas, kas nodrošina pozitīvo funkcionēšanu, Rifa balsta uz Maslova koncepciju par pašaktualizāciju, Rodžersa viedokli par pilnvērtīgi funkcionējošu personību, Junga atziņām par individuāciju, Olporta uzskatiem par personības briedumu, Eriksona psiholoģiskās attīstības stadijām, Bjūleres uzskatiem par dzīves piepildījumu dzīves gaitā, Ņūgartenas viedokli par personību, kas mainās dzīves gaitā un Jahodas pozitīvajiem garīgās veselības kritērijiem, kas noteic labu psiholoģisko veselību. Apvienojot šos uzskatus, ticis izveidots koncepts par cilvēka pozitīvās funkcionēšanas, sevis aktualizācijas saturu (Ryff, 1989, 1995a, 1997).

Rifas pētījumi, izmantojot izstrādāto metodiku "*Psiholoģiskās labklājības skalas*" (Scales of Psychological Well-Being, Ryff, 1989), uzrāda atsevišķu dimensiju atšķirīgu nozīmību pašaktualizācijā dažādās vecuma grupās. Tas atbilst šo vecumposmu indivīdu dzīves uzdevumiem un pašrealizācijas iespējām (Ryff, 1992, 1995b). Jaunieši lielāku vērību veltī sevis akceptēšanai, kompetencei un sevis izzināšanai. Jaunāki cilvēki vairāk tiecas apgūt jaunas zināšanas, paplašināt savu pieredzi, rūpējas par personīgo izaugsmi. Jauniešiem ir zemāki autonomijas rādītāji nekā vidēja vecuma cilvēkiem.

Par ļoti nozīmīgu labklājības dimensiju tiek atzīta pozitīvas savstarpējās attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem. Pozitīvas attiecības sniedz sociālo atbalstu, nodrošina labas fiziskās un psiholoģiskās veselības saglabāšanu. To apstiprina daudzi pētījumi (Hardy, Orzek & Heistad, 1984; Halamandaris, & Power, 1997; Ryan & Deci, 2001; Stroebe & Stroebe 1996). Ātri iekļaujoties jaunā sociālā vidē, integrējoties universitātē, jaunieši labāk adaptējas akadēmiskajām prasībām un saglabā emocionālo labsajūtu un veselību (Tomlinson-Clarke, 1998; McGrath, Gutierrez, & Valadez, 2000).

Veselības un psiholoģiskās labklājības saglabāšanā, stresa pārvarēšanā, nozīmīga loma ir saņemtajam un izmantotajam sociālajam atbalstam (Heitzman & Kaplan, 1988; Stroebe & Stroebe, 1996). Sociālais atbalsts sastāv no sociālās integrācijas, sociālā atbalsta pieejamības izjūtas un saņemtā sociālā atbalsta

(Barrera, 1986). Ja sociālā integrācija un sociālais atbalsts nav pietiekams, tad cilvēki kļūst vieglāk ievainojami, cieš viņu emocionālā labsajūta un veselība, jo viņiem pietrūkst ļoti būtiska dzīves daļa, kas īstenojama vienīgi caur sociālo mijiedarbību un attiecību uzturēšanu ar ģimeni, draugiem un sev nozīmīgiem, tuviem cilvēkiem (Rook, 1987; Kazarian & McCabe, 1991). Sociālais atbalsts veic vairākas funkcijas, kas svarīgas veselībai un vispārīgai labklājībai. Tas nodrošina emocionālo atbalstu (piedod vērtību, dāvā emocijas un uzticību), novērtē (apstiprina, sniedz atgriezenisko saiti, sociāli salīdzina), sniedz informatīvu atbalstu (padomus, ieteikumus) un piedāvā instrumentālu atbalstu (materiālo palīdzību, iesaisti darbā). Emocionālais sociālais atbalsts jūtami ietekmē labklājību (Cohen, & Wills, 1985; Cohen & Hoberman, 1983). Ļoti svarīga ir sociālā atbalsta pieejamība, tā rada piederības, atbalsta izjūtu, kas nodrošina labu garīgo un fizisko veselību, (Schwarzer & Leppin, 1991). Sociālo atbalstu drošāk meklē cilvēki, kam ir pozitīva attiecību pieredze ģimenē, indivīdi ar drošu piesaistes stilu. Vieglāk un veiksmīgāk sociālo atbalstu izmanto arī ekstraverti cilvēki, kam ir vispusīgāka attiecību pieredze, kā arī cilvēki ar pozitīvu pašvērtību (Hills & Argyle, 2001).

Dzīves pārmaiņu situācijā, uzsākot mācības univesitātē, jauniešiem, gan sievietēm, gan vīriešiem, ļoti nozīmīgs ir vecāku atbalsts, tā pieejamība. Vecāki, kam ir savstarpējas, līdzvērtīgas, uzticības pilnas attiecības ar studiju uzsācējiem, veicina jauno studentu sekmīgu adaptāciju un viņu panākumus mācībās. Jauniešiem svarīgas ir attiecības ar abiem vecākiem, bet tēviem ir lielāka pozitīva ietekme uz meitām, viņu veiksmīgu iekļaušanos jaunajā vidē (Wintre, & Sugar, 2000). Jaunekļiem nozīmīgāks ir pozitīvs atbalsts, ko sniedz mātes (Boulter, 2000; Kalsner & Pistole, 2003).

Attiecību veidošanā, sociālā atbalsta izmantošanā, līdz ar to arī psiholoģiskās labklājības uzturēšanā liela loma ir piedzīvotajām agrīnajām attiecību pieredzēm ģimenē, kas ietekmējušas indivīda pieeju iesaistei sociālā mijiedarbībā. Indivīda piesaistes stils, iekšējās darbības modelis, kalpo par nozīmīgu iekšējās sociālās adaptācijas resursu, īpaši jaunos nepazīstamos apstākļos, jaunā sociālā vidē, kur jāveido jaunas attiecības, jāiekļaujas jaunā attiecību sistēmā, kas rada stresu (Gerlisma, & Luteijn, 2000; Wilkinson & Walford, 2001).

No attiecībām ģimenē, īpaši no attiecībām ar māti, bērns agrīni izveido savu iekšējās darbības modeli. Internalizētā attiecību pieredze veido viņa priekšstatu par sevi un arī par citu cilvēku atsaucību uz viņa vajadzībām, pārlicību par iespēju citus ietekmēt un atsaucas uz to, kā viņi vēlāk spēs veidot sadarbīgas attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem (Bowlby, 1973, 1988; Ainsworth, 1989).

Pēc Bartolomjū klasifikācijas jaunus pieaugušos cilvēkus var iedalīt četrās piesaistes stila grupās (Bartholomew, 1990; Bartholomew, Horowitz, 1991). Bartolomjū izveidojusi pieaugušo piesaistes stilu klasifikāciju, vadoties pēc divām dimensijām. Šie stili balstās uz divām dimensijām – izvairīšanos no attiecībām un trauksmi, kas rodas sakarā ar attiecību uzturēšanu vai to iespēja-

mu pārtāvumu. Izvairīšanās saistīta ar pieaugušā cilvēka nepatiku pret tuvību un atkarību. Trauksmes pamatā ir iespējamās pamešanas draudi. Četri stili balstās uz latentiem faktoriem – *es* un *citi* iekšējās darbības modeļiem. Ja personas abstraktais paštēls ir vai nu pozitīvs, vai negatīvs (*es* kā atbalsta un mīlestības vērts vai nē), un, ja cilvēka abstraktais citu cilvēku tēls arī ir līdzīgi sadalīts (*citi* ir uzticami vai neuzticami un noliedzoši), tad veidojas četras kombinācijas, četri piesaistes stili (K.Bartholomew & Horowitz, 1991). Pirmais no tiem ir drošais piesaistes stils A, kas apvieno sevī pozitīvu pieeju *es* un *citi*. Cilvēkam ir pozitīva attieksme pašam pret sevi, viņš jūtas labi ar tuvību un autonomiju. Otrais ir izvairīgi bailīgais piesaistes stils B, kas apvieno sevī negatīvu pieeju *es* un *citi*. Šiem cilvēkiem ir negatīvs priekšstats par sevi un citiem, viņi cenšas izvairīties no tuvām attiecībām, lai pasargātos no iespējamās atstumšanas. Trešais ir ar attiecībām pārņemtais piesaistes stils C, kas apvieno sevī negatīvu *es* un pozitīvu *citi* modeli. Šie cilvēki cenšas sevi pārvarēt, tikt galā ar savas nepilnvērtības izjūtu, meklējot atzinību no apkārtējiem. Viņi pārņemti ar attiecību jautājumiem. Ceturtais ir izvairīgi noraidošais piesaistes stils D, kas sevī apvieno šķietami pozitīvu *es* un negatīvu *citi* modeļus. Bolbi uzskata, ka šie cilvēki kā bērni jutušies nevērtīgi, jo viņu mātes bijušas noraidošas. Tāpēc pakāpeniski cilvēks kļuvis pašpietiekams, radījis sev neievainojamības izjūtu un ir izvairīgs no tuvām attiecībām, lai pasargātos no iespējamās vilšanās.

Piesaistes stila veidošanās, vadoties pēc indivīda pašdeterminācijas teorijas, ko piedāvā Rians (La Guardia, Ryan., et. al., 2000), atkarīga arī no vecāku pieejas indivīda trīs galveno psiholoģisko vajadzību – autonomijas, kompetences un sasaistes ar apkārtējiem – apmierināšanā. Vecāki, kas nodrošina šo vajadzību piepildīšanu un pilnveidošanu, stimulē pieaugušā indivīda neatkarību, paļāvību uz saviem spēkiem, sadarbības vēlmi, tā veicinot psiholoģisko labklājību un piemērošanos sociālajai videi dažādās dzīves situācijās.

Pieaugušo piesaistes stili saistīti ar tiem atbilstošu pašpaļāvību, problēmu risināšanas stilu, stresa pārvarēšanas veidiem. Piesaistes stila veids var palīdzēt iepriekš paredzēt adaptācijas problēmas dzīves pārmaiņu situācijās. Pētījumi rāda, ka pastāv cieša saistība starp pieaugušo piesaistes nedrošajiem stiliem, adaptācijas grūtībām un distresa līmeni (Lopez & Gormley, 2002 Rice, FitzGerald, et.al. 1995). Piesaistes drošums ietekmē jauno studentu distresa līmeni. To vienlaicīgi ietekmē arī pazemināta pašvērtības izjūta, disfunkcionāli skaidrojumi par savām spējām, neatbilstoši stresa pārvarēšanas paņēmieni.

Drošā piesaiste ir viens no iekšējiem resursiem, kas palīdz cilvēkam pozitīvi vērtēt stresu radošas pieredzes, lai konstruktīvi tiktu galā ar šīm pieredzēm. Drošās piesaistes stils A ļauj optimistiskāk saredzēt nākotni, nodrošina paļāvību uz saviem spēkiem, paša kontroles izjūtu pār notiekošo un paļāvību meklēt palīdzību, ja tā nepieciešama. Viņi pozitīvi vērtē pasauli un sociālo vidi. Pozitīvā attieksme pašiem pret sevi palīdz apzināties savas spējas dzīves izaicinājumu un

sarežģījumu pārvarēšanā. Viņi meklē nepieciešamo informāciju, integrē jaunās zināšanas un apgūst jaunus paņēmienus, kā efektīvāk tikt galā ar dzīves izaicinājumiem (Simpson & Rholes, 1998; Vivona, 2000). Vienaudži ar drošo piesaisti uzrāda daudz zemāku distresa līmeni, labāku funkcionēšanu jaunos apstākļos. Viņi biežāk piedzīvo pozitīvas emocijas un retāk – negatīvas, tiem piemīt konstruktīvāka domāšana, mazāk attiecību problēmu nekā nedrošās piesaistes stila indivīdiem (Lopez, Mauricio, et al., 2001). Pieaugušo piesaistes stili izpaužas notikumu vērtēšanas pieejā, uzmanības fokusēšanas veidā uz notikumiem, emociju regulēšanas veidos. Viņi optimistiskāk vērtē notikumus un savu līdzdalību tajos. Indivīdi ar drošo piesaistes stilu retāk un vieglākā veidā pakļauti depresijai, tāpat viņi retāk piedzīvo paaugstinātu trauksmi. Jaunieši, kam ir drošā piesaiste un labas attiecības ar vecākiem, veiksmīgāk adaptējas jaunos apstākļos (Armsden, & Greenberg 1987; Huff, 2001). Viņiem ir augstāks pašvērtējums, viņi gūst prieku no ģimenes attiecībām un attiecībām ar vienaudžiem.

Nozīmīgu dzīves pārmaiņu gadījumos īpaši tiek ietekmēti indivīdi ar nedrošo piesaistes stilu. Adaptējoties augstskolā, uzsākot studijas, to, kā jauniets tiks galā ar stresoriem jaunajā sociālajā vidē, kā spēs regulēt savu stresa līmeni, kā iekļausies jaunajos apstākļos un veidos jaunas sociālās saites, ietekmē jaunieša piesaistes stils.

Nedrošās piesaistes stils ir nozīmīgs faktors, kas apgrūtina stresa pārvarēšanu. Jaunieši ar nedrošo piesaistes stilu uzrāda augstāku distresa līmeni, vājāku pašvērtību uz saviem spēkiem un zemāku psiholoģiskās labklājības līmeni (Lopez, & Gormley, 2002). Nedrošās piesaistes stila cilvēkiem pastāv grūtības distresa regulēšanā, viņi nejūtas spējīgi pārvarēt sava diskomforta stāvokli. Viņi biežāk piedzīvo paaugstinātu trauksmes līmeni un viņiem piemīt negatīvāki un neuzticības pilni uzskati par pasauli, sociālo vidi un cilvēku iedabu kopumā (Mikulincer & Florian, 1998; Collins & Read, 1990). Indivīdi ar nedrošo piesaisti vieglāk ievainojami, dzīves izmaiņu reizēs cieš viņu psiholoģiskā labklājība, viņiem ir lielākas grūtības attiecību iedibināšanā, veidojas dažādi simptomi. Šie jaunieši nosliecas paredzēt neveiksmi jauno attiecību veidošanā, disfunkcionālie uzskati par citu cilvēku izturēšanos ietekmē viņu izturēšanos, vienlaicīgi viņi baidās piedzīvot atstumšanu, izjūt trauksmi un pastāv arī augsts depresijas risks, īpaši sievietēm (Hammen, Burge, et al., 1995). Viņi biežāk izjūt kautrību, piedzīvo vientulības izjūtu, negatīvas emocijas, dusmas, bailes no negatīva novērtējuma, sajūt fiziskās veselības traucējumu simptomus, neirotismu (Halamandaris & Power, 1997). Viņiem sastopama negatīvās domāšanas tendence, iestrēgšana negatīvās domās, atmiņās, pārdzīvojumos. Tendence uz pesimistisku notikumu izskaidrošanas stilu apgrūtina stresa pārvarēšanu, stresa pārvarēšanas stratēģiju izvēli, ietekmē veselību, ir riska faktors depresijas izcelsmē (Jackson, Sellers & Peterson, 2002).

Indivīdiem ar izvairīgi bailīgo piesaistes stilu B ir nosliece nomākt savas emocijas, gan pozitīvās, gan negatīvās, un izvairīties no jebkāda sociālā atbalsta

(Fuendeling, 1998). Viņi piedzīvo atkarību un trauksmi tuvās attiecībās, ir pār-mēru kritiski pret sevi, savu izturēšanos attiecību uzturēšanā. Viņiem ir pastiprināta vajadzība pēc novērtējuma, respekta, apbrīnas, tie jūtīgi reaģē, baidās no nosodījuma, kritikas un savas kontroles zuduma pār situāciju. Emocionāli tuvas attiecības viņi izjūt kā apdraudošas, jo pieļauj, ka viņu domas, jūtas, vēlmes var nosodīt un noraidīt. Viņiem grūti uzticēties citiem, tādpēc viņi ir nedroši sava viedokļa, uzskatu izpaušanā, kas apkārtējiem traucē izprast viņu domas, emocijas un attieksmi. Tāpēc viņiem rodas grūtības izmantot sociālo atbalstu, viņi piedzīvo vientulību un tiek traucēta viņu adaptācija dzīves pār-maiņu situācijās (Halamandaris & Power, 1997; Moller, McCarthy, & Fouladi, 2002).

Indivīdi, kam piemīt ar attiecībām pārņemtais piesaistes stils C, ir ļoti vēriģi pret savām emocijām, iekšējā distresa izjūtu un ārējiem apdraudējumiem. Viņiem ir tendence internalizēt gaidas par to, ka citi nav aizsniedzami un ka tie nesniegs atbalstu (Lopez, Mauricio et al.2001). Tie neefektīvi un netiešā veidā izmanto sociālo atbalstu, pastāvīgi izjūt nedrošību par attiecību patiesumu, savu lomu un nozīmību šajās attiecībās, tāpēc var piedzīvot nepamatotu vainas izjūtu un greizsirdību; viņi baidās no attiecību pārtraukšanas (Zuroff & Fitzpatrick 1995). Viņiem bieži pakāpeniski attīstās noturīgi veselības traucējumu simptomi, tendence uz paaugstinātu trauksmes līmeni.

Jaunieši ar nedrošo piesaisti, ar attiecībām pārņemto stilu, biežāk piedzīvo afektīvus traucējumus, trauksmi, robežpatoloģiju vai šizoidus traucējumus, izvairīgas uzvedības veidu un distimiskas personības iezīmes ar depresijas ten-denci (Rosenstein & Horowitz, 1996, Vivona, 2000).

Izvairīgi noraidošā stila D indivīdi ir izvairīgi attiecību veidošanā un ārēji neizrāda trauksmes pazīmes. Apkārtējie bieži tos novērtē kā emocionāli distancē-tus, vēsus, introvertus. Viņi paši it kā noliedz savu attiecību vērtību. Sakarā ar viņu agrīno pieredzi attiecību uzturēšanā šie pieaugušie pieņem, ka uz citiem nevar paļauties, nevar no tiem sagaidīt emocionālu atbalstu. Tādēļ viņi galvenokārt paļaujas uz sevi, izturas neatkarīgi un pauz atturību draudzības veidošanā. Ja tie piedzīvo distresu, tad cenšas apspiest savas domas un neizrādīt ar tām saistītās izjū-tas, bet par emociju klātbūtni liecina noteiktas fizioloģiskas reakcijas. Viņi izvairās no attiecībām, kurās iznāktu vairāk paļauties uz otru cilvēku, līdz ar to neveidojas noturīgas, sirsnīgas attiecības, kas savukārt apgrūtina romantisku attiecību vei-došanu un uzturēšanu. Romantiskās attiecībās viņi viegli maina partnerus, jo tiem pieņemams sekss bez mīlestības, tas neaicina uzticēt savas jūtas otram, paļauties uz partneri. (Bartholomew & Shaver, 1998; Fraley, Davis, & Shaver, 1998).

Veids, kā indivīds tiek galā ar stresu radošiem apstākļiem, pārmaiņām, adap-tējas un iekļaujas jaunos apstākļos, ir saistīts ar to, kā viņš pārvar paaugstināto stresa līmeni, distresu, kas rodas šajos gadījumos. Lazarus (Lazarus, 1999, 2000) izdala divu veidu stratēģijas stresa pārvarēšanā, kas balstās uz stresora kognitīvās novērtēšanas rezultātu. Tiek izvēlēta uz problēmas risinājumu fokusēta

stratēģija, vai uz emocijām fokusēta stratēģija, kas virzīta uz darbu ar emocijām, kas radušās stresora ietekmē.

Stresa pārvarēšanas procesā liela nozīme ir personas resursiem, uz kā pamata iespējams tikt galā ar dažādiem stresoriem, arī tādiem, kas iepriekšējā pieredzē nav piedzīvoti. Stresu rada jauni dzīves uzdevumi, lomu maiņa, attālināšanās no ģimenes, identitātes stabilizēšanās jaunajos apstākļos. Nepieciešamas daudzveidīgas adaptīvas stratēģijas un spēja aplūkot radušās grūtības no dažādiem skatu punktiem. Stresa pārvarēšanas procesa norises veiksmīgums atkarīgs no individuālās rīcības, situācijas specifikas un tā, cik elastīga ir indivīda rīcība stresu radošajos apstākļos. Nepieciešama pastāvīga sevis un situācijas pārvērtēšana, mainot izmantotās stresa pārvarēšanas stratēģijas (Jackson, Sellers, & Peterson, 2002). Liela nozīme ir mācai sagatavoties stresa situācijai, tās pārvarēšanai. Ļoti būtisks ir līdzvars starp funkcionālām stresa pārvarēšanas stratēģijām: aktīvu problēmu risināšanu, informācijas iegūšanu un padoma saņemšanu par pastāvošām neskaidrībām, sociālā atbalsta pieņemšana, risinājumu meklēšana un disfunkcionālām stresa pārvarēšanas stratēģijām: izvairīgu rīcību, vilcināšanos, konfrontējošu rīcību (Cohen & Wills, 1985). Sievietes biežāk nekā vīrieši nosliecas izmantot sociālā atbalsta stratēģijas.

Pēdējā laikā veiktie pētījumi (Gale Berkowitz Taylor, Klein, et al., 2000) uzrāda atšķirības vīriešu un sieviešu biķīmiskās reakcijās stresa apstākļos. Stresa situācijās sievietēm izdalās oksitocīns, hormons, kas stimulē interesi meklēt sociālo iesaisti. Vairāk iesaistoties attiecībās, arī vairāk izstrādājas oksitocīns, kas pretdarbojas stresam un izraisa nomierinošu efektu. Tas norāda uz bioloģisku pamatojumu atvieglojumam, ko sievietes gūst, izmantojot tuvas attiecības. Vīriešiem nav šādas reakcijas, jo testosterona līmenis pieaug, piedzīvojot stresu, un šobrīd ir pieņēmums, ka testosterons varētu mazināt oksitocīna iedarbību.

Par neveiksmīgu tiek vērtēta izvairīgo stresa pārvarēšanas stratēģiju lietošana – nogaidoša, izvairīga pieeja palīdzības meklēšanai. Neatkarīgi no dzimuma tāda pieeja paaugstina depresijas risku. Izvairīgo stresa pārvarēšanas stratēģiju lietošana saistīta ar neveiksmīgāku adaptāciju un augstāku depresijas līmeni (Seiffge-Krenke, Weidemann, et al., 2001). Jaunietēm depresija bieži saistīta ar izvairīgo stresa pārvarēšanas stratēģiju lietošanu. Jaunekļi biežāk nomāc savas depresīvās izjūtas, kas var izpausties konfliktos ar draugiem, tuviniekiem, nepārdomātu rīcību, alkohola lietošanu (Hamarat, Thomson et al, 2001). Jaunietes biežāk izmanto uz emocijām fokusētās stratēģijas. Jaunās sievietes izjūt lielāku sociālo atbalstu no draugiem nekā jaunie vīrieši (Dwyer, & Cummings, 2001).

Stresa pārvarēšanas stratēģiju izvēlē liela nozīme ir arī indivīda optimistiskai pieejai notikumiem. Indivīdi ar optimistisku attieksmi izjūt mazāku distresu, retāk lieto izvairīgās stratēģijas, biežāk izmanto uz problēmu risināšanu virzītās un sociālā atbalsta meklēšanas pieejas. Optimisms ietekmē stresa līmeni un tā pārvarēšanas stratēģiju izvēli tieši un netieši, kas saistīts ar sociālā atbalsta pieejamības izjūtu (Dougall, Hyman et al., 2001).

Katram individam ikdienā un stresa apstākļos ir svarīgi saglabāt, vairot un aizsargāt sevi un savus dažādos resursus, ko apdraud stress. Dažādās situācijās nepieciešami atšķirīgi resursi. Vadoties pēc resursiem – tuvi cilvēki, personības īpašības, enerģija, notiekti apstākļi, dažādi objekti, saglabāšanas, aizsargāšanas princips – Hobfols (Hobfoll, 1998) kopā ar kolēģiem izstrādā trisasu stresa pārvarēšanas modeli un uz tā balstītas stresa pārvarēšanas stratēģiju skalas (Strategic Approach to Coping Scale – SACS, Hobfoll, Dunahoo & Monnie, 1998)). Pirmā šajā trisasu stresa pārvarēšanas modelī ir prosociālā – antisociālā ass, kas norāda, cik lielā mērā indivīds virzās uz sadarbību, meklē atbalstu, pievienojas pārējiem vai konfrontē sevi ar apkārtējiem, nerēķinās ar tiem, rīkojas uzstājīgi, valdonīgi, tātad zināmā mērā agresīvi pret citiem. Otrā ir aktivitātes – pasivitātes ass, kas raksturo aktivitāti, kādu indivīds uzrāda attiecībā uz stresoru, un resursu izmantošanu savā rīcībā. Te tiek izdalīta aktīva rīcība vai izvairīgi piesardzīga rīcība. Trešā ass raksturo tiešu – netiešu rīcību, tendenci izvēlēties tādu rīcības veidu, kas palīdz atklāti, tieši apmierināt savas vajadzības, vai arī netieši rīcības veidi, kas ļauj aplinkus apmierināt savas vajadzības, slēpjot savu viedokli, pakļaujoties citu uzskatiem, šķietami saglabāt mieru. Galvenais uzsvars Hobfola pieejā attiecībā uz stresa pārvarēšanu tiek likts uz noteiktu uzvedības stratēģiju izvēli, ar kuru palīdzību indivīds mēģina tikt galā ar problēmām, kas rada stresu, kas apdraud viņa dažādos resursus.

Voitkānes un Miezītes iepriekš veiktā pētījuma rezultāti (Voitkāne & Miezīte, 2001) par pirmā kursa studentu adaptāciju universitātē un viņu vajadzībām pēc palīdzības, uzsākot studijas, rādīja, ka viņiem pastāv adaptācijas grūtības jaunajos apstākļos. Jaunieši piedzīvo stresu, kas atsaucas uz viņu garīgo un fizisko labklājību dažādu traucējumu veidā: depresijas, trauksmes, veselības problēmas. Vērojamas arī nopietnas grūtības attiecību veidošanā: kautrība, diskomforts sociālā vidē, vientulība. Nopietnās sociālo attiecību veidošanas problēmas apgrūtina iekļaušanos nepazīstamajā vidē un atsaucas uz akadēmiskajiem panākumiem. Studenti atzīst tādas mācību grūtības kā bailes no eksāmeņiem, publiskas uzstāšanās, vilšanās savās spējās. Jaunieši joprojām atrodas savas identitātes meklējumos, par ko liecina viņu dzīves jēgas, vērtību un morāles kritēriju meklējumi, neskaidrības par šiem jautājumiem. Trešā daļa no studentiem, kam ir daudzas no šīm grūtībām, izvairās meklēt palīdzību. Tātad jaunieši ir neizlēmīgi, nedroši, dažādu iemeslu dēļ ir atturīgi meklēt palīdzību savu problēmu risināšanā. Līdz ar to ieilgst viņu diskomforta stāvoklis, pieaug neapmierinātība ar sevi, vidi, mācību procesu un dzīvi kopumā, un tas traucē mācībām.

Turpinot pētījumu par studentu adaptāciju, uzsākot mācības universitātē, lai dziļāk izprastu resursus, kas veicina adaptāciju, pievērsāmies jautājumam par pieņemamības stila un sociālā atbalsta nozīmi un to ietekmi uz psiholoģiskās adaptācijas rādītājiem: psiholoģisko labklājību, trauksmi, depresijas tendenci, efektīvu stresa pārvarēšanas stratēģiju izvēli. Iepriekš veiktie pētījumi (McGrath, Gutierrez, &

Valadez, 2000; Hills & Argyle, 2001; Huff, 2001; Kling, Ryff, & Essex, 1997; Lee, Keough, & Sexton, 2002; Mollner, McCarthy, & Fouladi, 2002) pasvītro sociālā atbalsta izjūtas nozīmi un pozitīvas pašvērtības stabilizējošo ietekmi dzīves pārmaiņu situācijās. Pozitīva pašvērtība nodrošina arī pašpārliecinātu, izlēmīgu rīcību, lai risinātu dažādas dzīves situācijas, palīdz adaptēties mainīgos apstākļos (Strahan, 2003; Nevid & Rathus, 1978; Heitzman & Kaplan, 1988). Tādēļ psiholoģiskās adaptācijas izvērtēšanā pievēršam uzmanību saņemtās sociālā atbalsta izjūtas, pašvērtības un pašpārliecinātās rīcības nozīmībai.

Vadoties pēc iepriekš veiktajiem pētījumiem, var gaidīt, ka jaunie studenti ar drošo piesaistes stilu uzrādīs labākus psiholoģiskās adaptācijas rādītājus, augstākus pašvērtības rādītājus un zemākus distresa – trauksmes un depresijas – rādītājus, salīdzinot ar nedrošā piesaistes stila jauniešiem. Var paredzēt, ka drošā piesaistes stila jaunieši dos priekšroku sociālā atbalsta izmantošanas stratēģijām stresa pārvarēšanā. Paredzams, ka jaunieši, kas izjūt lielāku sociālo atbalstu, uzrādīs zemākus distresa rādītājus – trauksmi un depresiju. Ir paredzamas dziņmumatsšķirības psiholoģiskās adaptācijas rādītāju saistībā ar piesaistes stilu, stresa pārvarēšanas stratēģiju izmantošanā un sociālā atbalsta izjūtā.

Pētījuma jautājumi: Kāda sakarība pastāv starp dažādiem piesaistes stiliem un psiholoģiskās adaptācijas rādītājiem (psiholoģisko labklājību, trauksmi, stresa pārvarēšanas stratēģijām, depresiju) jauniešiem vecumā no 18 līdz 20 gadiem. Kāda sakarība pastāv starp izjusto sociālo atbalstu, psiholoģisko labklājību un dezadaptācijas simptomiem (trauksmi, depresiju).

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās Latvijas Universitātes pirmā kursa studenti no desmit fakultātēm. Studenti tika aptaujāti divas reizes – rudenī un pēc četriem mēnešiem pavasarī. Pirmajā posmā aptaujas aizpildīja 356 studenti. No tiem otro reizi pētījumā piedalījās 215 jaunieši. Pētījuma abos posmos piedalījās 170 sievietes un 45 vīrieši vecumā no 18 līdz 20 gadiem.

Pētījuma instrumentārijs

Attiecību aptauja (AA) (The Relationship Questionnaire, Bartholomew & Horowitz, 1991) izveidota, lai izvērtētu pieaugušo piesaisti, vadoties pēc četrām kategorijām. Šī metode var tikt dēvēta par *piespiedu izvēles* metodi, jo respondentam tiek piedāvāti četri attiecību stila apraksti, no kuriem jāizvēlas sev piemērotākais. Pēc tam katrs no tiem jāranžē skalā no 1 līdz 7. Izdalāmi četri pie-

saistes stili: A- drošais piesaistes stils; B- izvairīgi bailīgais stils; C- ar attiecībām pārņemtais stils; D- izvairīgi noraidošais stils. Jo augstāks stila novērtējums, jo lielākā mērā tas atbilst viņa piesaistes veidam emocionāli tuvās attiecībās.

Psiholoģiskās labklājības skala (Scales of Psychological Well-Being, Ryff, 1989) izveidota, balstoties uz Rifas teorētiski formulētajām sešām psiholoģiskās labklājības dimensijām, kas uzrāda noteiktus pozitīvas funkcionēšanas aspektus. Aptaujā 54 apgalvojumi. Pašnovērtējuma aptaujas sešās apakšskalās ietverti deviņi apgalvojumi, kas vērtējami pēc 6 punktu Likerta skalas. Augsti rādītāji skalās rāda attiecīgās dimensijas pozitīvo vai negatīvo aspektu. Izmantotas šādas skalas. 1. Sevis akceptēšana: rāda pozitīvu attieksmi pret sevi, spēju pieņemt savas labās vai sliktās izpausmes. 2. Pozitīvas attiecības ar apkārtējiem: rāda siltas, uzticības pilnas attiecības, empātiju, intimitāti, rūpes par citiem. 3. Autonomija: rāda pašnoteikšanās līmeni, neatkarību, vadīšanos pēc personīgiem standartiem, spēju nepakļauties sociālam spiedienam. 4. Prasme iekļauties sabiedrībā: rāda prasmi un kompetenci rīkoties noteiktā vidē, prasmi kontrolēt dažādas aktivitātes, spēju izmantot radušās iespējas, atklāt vai radīt darbības fonu, kas atbilstu paša vērtībām vai vajadzībām. 5. Mērķtiecības skala: rāda noteiktu mērķu esību, dzīves virzību. Atzīst tagadnes un pagātnes nozīmību. Piemīt uzskati, kas dod dzīvei saturu. 6. Personiskā izaugsme: rāda savas attīstības izjūtu. Cilvēks saredz sevi attīstībā, izaugsme. Jūt, ka īsteno sevi, atzīst pozitīvas pārmaiņas sevi un savā uzvedībā. Atsaucīga pieeja jaunām pieredzēm.

Pašpārliecinātā rīcība (Assertiveness, Rathus, 1973; Nevid & Rathus, 1978) Aptauja nosaka pašpārliecinātās, izlēmīgas rīcības līmeni dažādās dzīves situācijās. Piedāvāti 30 apgalvojumi, uz kuriem atbildes tiek dotas 6 punktu sistēmā.

Pašvērtības aptauja (Self-Esteem Scale, Rosenberg, 1965). Rozenbergs par pašvērtību sauc sevis akceptēšanu, pamatizjūtu par sevis kā cilvēka vērtīgumu. Aptauja sākotnēji domāta vidusskolēniem, bet vēlāk plaši tiek lietota pieaugušajiem. Tā sastāv no 10 jautājumiem, kas tiek vērtēti 4 punktu sistēmā.

Izjustais sociālais atbalsts (Multidimensional Scale of Perceived Social Support MSPSS, Zimet, et.al., 1988; Kazarian, & McCabe, 1991). Pašnovērtējuma metode, lai subjektīvi izvērtētu sajūsto sociālo atbalstu trīs jomās – ko sniedz ģimene, draugi un kāds nozīmīgs cilvēks. Aptauja sastāv no 12 jautājumiem, kas tiek vērtēti pēc 7 punktu Likerta skalas.

Spielbergera trauksmes pašnovērtējums (State – Trait Anxiety Inventory (STAI), Spielberger, 1977). Aptauja sastāv no divām daļām, kurās katrā ir 20 apgalvojumi. Katra atbilde tiek vērtēta ar punktiem no 1 līdz 4. Pirmā aptaujas daļa ļauj noteikt trauksmes pašreizējo stāvokli. Otrā aptaujas daļa nosaka respondenta trauksmi kā noturīgu personības īpašību.

Beka depresijas aptauja – II (Beck Depression Inventory, BDA-II, Beck, 1996). Aptauja sastāv no 21 apgalvojuma un izmantojama depresijas smaguma pakāpes novērtēšanai. Katram apgalvojumam ir četri līdzvērtīgi varianti, no kuriem respondentam jāizvēlas tas, kurš vislabāk raksturo viņa pašsajūtu. Tas ļauj vērtēt depresijas smaguma pakāpi.

Stresa pārvarēšanas stratēģijas (Strategic Approach to Coping Scale-SACS, Hobfoll, Dunahoo, et al., in press). Balstoties uz vairākas stresa pārvarēšanas modeļi, veidota metode stresa pārvarēšanas stratēģiju noteikšanai. Metodē ir 52 apgalvojumi, kas raksturo cilvēka rīcību, attieksmi un jūtas, pārvarot stresa situācijas. Katrs apgalvojums tiek vērtēts 5 ballu sistēmā. Metode sastāv no 9 apakšskālām. 1. Pašpārlicināta rīcība; 2. Sociāla pievienošanās; 3. Sociālā atbalsta meklēšana; 4. Piesardzīga rīcība; 5. Instinktīva rīcība; 6. Izvairīšanās; 7. Valdonīga (agresīva) rīcība; 8. Nerēķināšanās ar citiem (antisociāla); 9. Netieša rīcība.

Pētījuma procedūra

Pirmajā pētījuma posmā studentiem tika izsniegts aptauju komplekts, kuras tie aizpildīja un pēc tam atdeva pētniekiem. Daļa studentu aptaujas aizpildīja auditorijā, daļa tās aizpildīja ārpus studiju vietas. Otrajā posmā katram studentam personīgi tika nogādāta aploksne ar jaunu aptauju komplektu un aploksni, kurā ievietot aizpildīto aptauju. Aizpildītās aptaujas ar Studentu padomes pārstāvju palīdzību viņi nodeva pētniekiem.

Rezultāti

Izvērtējot demogrāfisko aptauju, redzam, ka dzimtā valoda 86 % studentu ir latviešu valoda un 14 % - krievu valoda. Mācības valsts valodā nerada grūtības 90 % jauniešu. Nelielas grūtības mācībās valsts valodā uzrāda 8,5 % jauniešu no visiem aptaujātajiem studentiem. Lielākā studentu daļa, 58 %, ir pilsētu iedzīvotāji. No mazpilsētām nāk 19 % jauno studentu. No lauku pagastiem – 23 % jauniešu. Pilna ģimene (abi vecāki) ir 68 % jauniešu. 20 % jauniešu nāk no šķirtām ģimenēm. 5 % jauniešu nāk no vientuļo vecāku ģimenēm. Savu materiālo stāvokli par labu atzīst 21 % jauniešu, par apmierinošu – 71 %, bet par sliktu – 8 % jauniešu. 60 % jauniešu atzīst, ka savu finansiālo iespēju robežās tikai daļēji var iegādāties sev nepieciešamo. Dažiem studentiem trūkst naudas pat pārtikai. Tomēr 38 % jauniešu spēj iegādāties visu sev nepieciešamo. Kopmitnēs dzīvo 34 % studiju uzsācēju. 20 % jauniešu ir īstā istabu vieni vai kopā ar draugiem. Ģimenē, pie vecākiem, dzīvo 44 % jauniešu.

Lai nodrošinātu savas iespējas studēt, 2,8 % jauniešu izmanto studiju kredītu. 27 % studentu saņem materiālo palīdzību no vecākiem un vienlaicīgi strādā. 40 % studentu strādā, lai sevi nodrošinātu. 10 % studentu pārtiek no stipendijas un strādā, lai sevi nodrošinātu. No dienas nodaļā studējošajiem un strādājošajiem studentiem 44 % nepietiek laika studiju uzdevumu izpildei. 56 % studentu pēc pašu ieskatiem veiksmīgi savieno studijas ar darbu.

Datu analīze rāda, ka no kopīgā aptaujā iesaistīto studentu skaita viena treš-

daļa jauniešu atbilst drošajam piesaistes stilam A, sieviešu grupā 35%, vīriešu grupā 33%. Atšķirības pastāv izvairīgi bailīgā un izvairīgi noraidošā piesaistes stila grupā. Izvairīgi bailīgā stila B grupā sievietes sastāda 29%, bet vīrieši – 18% no aptaujātajiem jauniešiem. Izvairīgi noraidošā piesaistes stila D grupā, pārsvarā ir vīrieši – 27%, bet sievietes tikai 7%.

1.tabula. Psiholoģiskās adaptācijas rādītāju korelācija ar piesaistes stilu un dispersiju analīzes rezultāti sievietēm, n=170

Psiholoģiskās adaptācijas rādītāji	Piesaistes stili				(ANOVA) F
	A drošais	B izvairīgi bailīgais	C ar attiecībām pārņemtais	D izvairīgi noraidošais	
Psiholoģiskā labklājība:					
Pozitīvas attiecības	0,27**		- 0,28**	- 0,23**	11,55**
Sevis akceptēšana	0,27**		- 0,17*	- 0,19*	5,48**
Autonomija	0,43**			- 0,23**	2,89*
Prasme iekļauties sabiedrībā	0,33**		- 0,20**	- 0,29**	6,25**
Mērķtiecība	0,26**	0,17*	- 0,19*		4,16**
Personīgā izaugsme	0,22**				3,94**
Pašvērtība	0,48**		- 0,22**	- 0,20**	10,15**
Pašpārliecināta rīcība	0,43**		- 0,24**	- 0,22**	7,73**
Izjustais sociālais atbalsts	0,33**		- 0,24**	- 0,18*	8,21**
Trauksme, T-stāvoklis	- 0,22**		0,23**	0,20**	3,39*
Trauksme,					
T-personības iezīme	- 0,34**		0,31**	0,18*	5,88**
Depresija	- 0,20**		0,26**		2,75*
Depresija (pēc 4 mēnešiem)	- 0,34**		0,26**	0,26**	7,25**

*p < 0,05; ** < 0,01

Drošā piesaistes stila sieviešu grupā pastāv augsta pozitīva korelācija ar daudziem psiholoģiskās adaptācijas rādītājiem (sk. 1. tabulu). Psiholoģiskās labklājības rādītāji, pašvērtība un pašpārliecināta rīcība nozīmīgi saistīta ar drošo piesaistes stilu (p. < 0,01) Nozīmīgas negatīvas saistības pastāv ar trauksmes un depresijas rādītājiem. Stresa pārvarēšanā drošā piesaistes stila sievietes priekšroku dod pašpārliecinātai rīcībai un nelieto izvairīgu rīcību, to rāda negatīvās korelācijas (sk. 2 tabulu).

2. tabula. Stresa pārvarēšanas stratēģiju korelācija ar piesaistes stilu sievietēm, n=170

Psiholoģiskās adaptācijas rādītāji	Piesaistes stili			
	A drošais	B izvairīgi bailīgais	C ar attiecībām pārņemtais	D izvairīgi noraidošais
Stresa pārvarēšanas stratēģijas:				
Pašpārliecināta rīcība	0,36**	0,15*		
Sociālā atbalsta meklēšana	0,19*			
Izvairīšanās	- 0,20**		0,18*	
Piesardzīga rīcība		0,18*		
Sociālā pievienošanās	0,18*			
Instinktīva rīcība				
Valdonīga rīcība		0,21**		
Uzstājīga rīcība				
Netieša rīcība				

*p < 0,05; ** < 0,01

Ar attiecībām pārņemtā piesaistes stila sieviešu grupā (sk. 1. tabulu) pastāv negatīvas korelācijas ar pozitīvām attiecībām un prasmi iekļauties sabiedrībā, kā arī izjusto sociālo atbalstu, pašvērtību un pašpārliecinātu rīcību. Turpretī pozitīvas korelācijas tiek uzrādītas ar trauksmes un depresijas rādītājiem.

Izvairīgi noraidošā piesaistes stila sieviešu grupā (sk. 1. tabulu) pastāv nozīmīgas negatīvas korelācijas ar pozitīvām attiecībām un prasmi iekļauties sabiedrībā un pozitīvas korelācijas ar depresiju un trauksmi. Stresa pārvarēšanā nedrošo piesaistes stilu jauniešiem ir tendence uz pārsteidzīgu, instinktīvu, piesardzīgu un izvairīgu rīcību (sk. 2. tabulu).

Dispersiju analīze (sk. 1. tabulu) apstiprina, ka dažādo piesaistes stilu sieviešu grupās pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības visos psiholoģiskās adaptācijas rādītājos.

Vīriešu grupā, kas ir mazāka par sieviešu grupu – 45 jaunieši, pastāv vairākas iezīmīgas sakarības (sk. 3. tabulu). Drošā piesaistes stila vīriešu grupā ir nozīmīga pozitīva korelācija ar atsevišķiem psiholoģiskās adaptācijas rādītājiem. No psiholoģiskās labklājības rādītājiem nozīmīga korelācija ir pozitīvām attiecībām un autonomijai. Pašvērtība, pašpārliecināta rīcība un izjustais sociālais atbalsts arī ir pozitīvi saistīts ar drošo piesaistes stilu.

3.tabula. Psiholoģiskās adaptācijas rādītāju korelācija ar piesaistes stiliem vīriešiem, n = 45

Psiholoģiskās adaptācijas rādītāji	Piesaistes stili			
	A drošais	B izvairīgi bailīgais	C ar attiecībām pārņemtais	D izvairīgi noraidošais
Psiholoģiskā labklājība:				
Pozitīvas attiecības	0,39**		-0,33*	
Sevis akceptēšana				
Autonomija	0,31*			-0,30*
Prasme iekļauties sabiedrībā				
Mērķtiecība				
Personīgā izaugsme		0,54**		
Pašvērtība	0,39**			
Pašpārliecināta rīcība	0,41**			
Izjustais sociālais atbalsts	0,40**			
Trauksme, stāvoklis				
Trauksme, iezīme				
Depresija				
Depresija (pēc 4 mēnešiem)				

*p < 0,05; ** < 0,01

Izvairīgi bailīgā piesaistes stila vīriešu grupā ietilpst tikai astoņi cilvēki, tomēr pastāv nozīmīgas pozitīvas korelācijas piesaistes stilam ar personisko izaugsmi un tādām stresa pārvarēšanas stratēģijām kā instinktīva rīcība, uzstājīga un valdonīga rīcība (sk. 4. tabulu).

Ar attiecībām pārņemtā piesaistes stila vīriešu grupā ietilpst desmit cilvēku, te pastāv nozīmīgas pozitīvas korelācijas ar atsevišķām stresa pārvarēšanas stratēģijām, instinktīvu, uzstājīgu un valdonīgu rīcību (sk. 4 tabulu).

Izvairīgi noraidošā piesaistes stila vīriešu grupā pastāv piesaistes stila saistība ar izvairīgo stresa pārvarēšanas stratēģiju.

4.tabula. Stresa pārvarēšanas stratēģiju korelācija ar piesaistes stiliem vīriešiem, n=45

Psiholoģiskās adaptācijas rādītāji	Piesaistes stili			
	A-drošais	B-izvairīgi bailīgais	C-ar attiecībām pārņemtais	D-izvairīgi noraidošais
Stresa pārvarēšanas stratēģijas:				
Pašpārliecināta rīcība				
Sociālā atbalsta meklēšana				
Izvairīšanās	0,31*			0,39**
Piesardzīga rīcība				
Sociālā pievienošanās	0,34*			
Instinktīva rīcība		0,56**	0,37*	
Valdonīga rīcība		0,38**	0,52**	
Uzstājīga rīcība		0,44**	0,43**	
Netieša rīcība				

*p < 0,05; ** < 0,01

Izvērtējot sociālā atbalsta izjūtas nozīmību un psiholoģiskās labklājības dimensiju saistību ar trauksmes un depresijas rādītājiem sievietēm un vīriešu grupās, novērojamas gan līdzīgas tendences, gan arī iezīmīgas atšķirības.

5.tabula. Izjustā sociālā atbalsta un psiholoģiskās labklājības korelācija ar trauksmi un depresiju sievietēm, n=170

	Trauksme, stāvoklis	Trauksme, iezīme	BDA-pirmā reize	BDA-pēc 4 mēn.
Sociālais atbalsts kopumā	- 0,28**	- 0,38**	- 0,37**	- 0,29**
Sociālais atbalsts – ģimene	- 0,19*	- 0,26**	- 0,39**	- 0,26**
Sociālais atbalsts – draugi	- 0,21**	- 0,25**	- 0,22**	- 0,21**
Sociālais atbalsts – nozīmīgs cilvēks	- 0,23**	- 0,33**	- 0,21**	- 0,19*
Psiholoģiskā labklājība:				
Pozitīvas attiecības	- 0,32**	- 0,40**	- 0,38**	- 0,27**
Sevis akceptēšana	- 0,62**	- 0,66**	- 0,57**	- 0,36**
Autonomija	- 0,29**	- 0,39**	- 0,27**	
Prasme iekļauties sabiedrībā	- 0,57**	- 0,67**	- 0,60**	- 0,50**
Mērķtiecība	- 0,21**	- 0,35**	- 0,33**	- 0,25**
Personiskā izaugsme	- 0,29**	- 0,29**	- 0,25**	- 0,19*

p < 0,05, ** p < 0,01

6. tabula. Izjustā sociālā atbalsta un psiholoģiskās labklājības korelācija ar trauksmi un depresiju vīriešiem, n= 45

	Trauksme, stāvoklis	Trauksme, iezīme	BDA-pirmā reize	BDA-pēc 4 mēn.
Sociālais atbalsts kopumā	- 0,38*	- 0,45**	- 0,42**	- 0,33*
Sociālais atbalsts- ģimene	- 0,41**	- 0,51**	- 0,39**	- 0,41**
Sociālais atbalsts - draugi			- 0,34*	- 0,31*
Psiholoģiskā labklājība:				
Pozitīvas attiecības	- 0,37*		- 0,34*	
Sevis akceptēšana	- 0,59**	- 0,64**	- 0,62**	- 0,58**
Autonomija		-0,45**		
Prasme iekļauties sabiedrībā				
Mērķtiecība				
Personiskā izaugsme				

*p < 0,05; ** < 0,01

Abās grupās, sieviešu un vīriešu, (5. tabula un 6. tabula), izjustais sociālais atbalsts cieši negatīvi korelē ar trauksmi un depresiju. Ja sieviešu grupā nozīmīgi ir visi izjustā sociālā atbalsta veidi: ģimene, draugi un nozīmīgs tuvs cilvēks, tad vīriešu grupā visnozīmīgākais ir izjustais sociālais atbalsts no ģimenes.

Sieviešu grupā (5. tabula) visi psiholoģiskās labklājības rādītāji negatīvi korelē ar trauksmi un depresiju.

Sevišķi nozīmīgas ir trauksmes negatīvās saistības ar sevis akceptēšanu, trauksmes stāvokli, un trauksmes iezīmi. Tāpat nozīmīgas ir trauksmes, trauksmes iezīmes un depresijas negatīvās saistības ar prasmi iekļauties sabiedrībā.

Vīriešu grupā (6. tabula) augstāka nozīmība ir izjustajam sociālajam atbalstam ģimenē, kas negatīvi korelē ar trauksmi, trauksmes stāvokli, trauksmes iezīmi un depresiju gan pirmajā mērījumā, gan atkārtotajā mērījumā pēc četriem mēnešiem.

Vienlaicīgi pastāv neliela negatīva depresijas saistība ar izjusto sociālo atbalstu no draugiem: pirmajā mērījumā, un saistība saglabājas atkārtotajā mērījumā. Tāpat kā sievietēm, sevišķi nozīmīgas ir trauksmes negatīvās saistības ar sevis akceptēšanu; trauksmes, trauksmes stāvokļa un trauksmes iezīmes un depresijas saistība pirmajā mērījumā un atkārtotajā mērījumā.

Iztirzājums

Šī pētījuma rezultāti apstiprina ārvalstīs iegūtos rezultātus par piesaistes stila saistību ar adaptāciju veicinošiem rādītājiem, par drošā piesaistes stila jauniešu

(sieviešu un vīriešu) veiksmīgāku adaptāciju jaunajos apstākļos, uzsākot studijas augstskolā. Drošā piesaistes stila jauniešiem piemīt augstāka psiholoģiskā labklājība visās tās dimensijās, laba pašvērtība, kas saistās ar pašpārliecinātu rīcību ikdienas situācijās, viņu pieeju stresu radošo problēmu risināšanai. Pētījuma rezultāti atbilst iepriekš veiktiem pētījumiem (Lopez & Gormley, 2002; Lopez, Mauricio, et al. 2001; Mikulincer, & Florian, 1998; Rice, FitzGerald et al. 1995). Drošā piesaistes stila jauniešiem piemīt izteiktāka spēja izjust un izmantot sociālo atbalstu no sev tuviem cilvēkiem. Drošā piesaistes stila vīrieši nedaudz augstāk nekā sievietes vērtē sociālā atbalsta nozīmību. Līdzīgi rezultāti ir atkārtotos Vintres pētījumos (Wintre, & Sugar, 2000) par studentu adaptāciju augstskolā. Drošā piesaistes stila jauniešiem pastāv pozitīvas saistības ar visiem psiholoģiskās labklājības rādītājiem, kas liek domāt par labvēlīgākiem priekšnoteikumiem veiksmīgai adaptācijai jaunajos apstākļos nekā nedrošo piesaistes stilu jauniešiem. Jāpieļauj, ka tās veiksmīgāk iekļāvušās jaunajā vidē un prot veidot sadarbīgas attiecības, ko netieši apstiprina autonomijas un prasmes iekļauties sabiedrībā saistības ar drošo piesaistes stilu.

Nedrošo piesaistes stilu (izvairīgi bailīgā, ar attiecībām pārņemtā, izvairīgi noraidošā) jauniešiem pastāv dažādas šiem piesaistes stiliem raksturīgas psiholoģiskās adaptācijas rādītāju saistības ar noteiktu piesaistes stilu, kas var ietekmēt adaptāciju jaunajā vidē. Sieviešu grupā ar attiecībām pārņemtā un izvairīgi noraidošā piesaistes stila respondentēm negatīvas saistības psiholoģiskā labklājībā ir tādās nozīmīgās jomās kā pozitīvu attiecību uzturēšanā, prasmē iekļauties sabiedrībā, sociālā atbalsta izmantošanā. Tas netieši norāda uz apgrūtinājumiem sociālo attiecību uzturēšanas un veidošanas jautājumos. Vienlaicīgi vērojams pašvērtības un pašpārliecinātības deficīts. Līdzīgas tendences rāda Halamandaris, Molers u.c. pētnieki (Huff, 2002; Halamandaris & Power, 1997; Moller, McCarthy, & Fouladi, 2002).

Ar attiecībām pārņemtā piesaistes stila jauniešiem izjūt nepietiekamu sociālo atbalstu no tuvu cilvēkiem: tas saskan ar Bartolomjū doto šī stila aprakstu, t.i., šiem cilvēkiem raksturīgo negatīvo attieksmi pret sevi, zemu pašvērtību un tiekšanos pēc tuvām attiecībām, vienlaicīgi baidoties no atstumšanas (Lapsley & Elgerton, 2002; Bartholomew, & Horowitz, 1991; Mikulincer & Florian, 1998).

Ar attiecībām pārņemtā piesaistes stila un izvairīgi noraidošā piesaistes stila sievietes piedzīvo paaugstinātu trauksmi, kas izpaužas gan kā trauksmes stāvoklis, gan kā noturīga personības iezīme, tātad trauksme ir pastāvīga un ietilusi. Trauksmes noturība apgrūtinā sociālo attiecību rosināšanu un veidošanu, kas atsauca arī uz akadēmiskajiem panākumiem (Lee, Keough & Sexton, 2002; Strahan, 2003). Ar attiecībām pārņemtā piesaistes stila sievietēm noturīgi saglabājas depresija (šajā gadījumā konstatētas līdzīgas korelācijas pēc četrpārdesu intervāla). Jādomā, ka, nemainoties attieksmei pret sevi un apkārtējiem, saglabājas adaptācijas problēmas: neapmierinātība ar sevi un savu pozīciju jaunajā sociālajā vidē.

Izvirīgi noraidošā piesaistes stila sievietēm pēc četriem mēnešiem, atkārtotā mērījumā, parādās nozīmīga depresijas saistība ar piesaistes stilu. Tas varētu norādīt uz to, ka šajā laikposmā nav notikusi veiksmīga adaptācija jaunajos apstākļos, vērojama noturīga neapmierinātība ar sevi, vidi, un rodas draudi garīgajai veselībai.

Ar attiecībām pārņemtā piesaistes stila nelielajā vīriešu grupā pastāv negatīva stila saistība ar pozitīvām attiecībām, kas uzrāda šim piesaistes stilam raksturīgo neapmierinātību ar esošām attiecībām. Stresa pārvarēšanas stratēģiju izvēle šī stila vīriešiem saistīta ar tendenci dominēt, ko apliecina nozīmīgās korelācijas ar uzstājīgu, valdonīgu un instinktīvu, tātad nepārdomātu, rīcību, piedzīvojot stresu. Var izteikt minējumu par ierobežotu prasmi sociālo attiecību veidošanā un uzturēšanā, ko varētu saistīt ar apgūto attiecību pieredzi ģimenē, attiecībās ar citiem cilvēkiem un arī ar ģimenes locekļu savstarpējām attiecībām. Šādas sakarības konstatētas vairākos pētījumos (Feenstra, Banyard et.al, 2001; Wintre & Sugar, 2000; Hinderlie & Kenny, 2002).

Vadoties pēc jauno vīriešu grupas datiem, pašreiz nav iespējams pietiekami izvērtēt piesaistes stilu saistību ar psiholoģiskās adaptācijas rādītājiem, jo jauno cilvēku grupa ir samērā neliela. Turpinot uzsākto pētījumu, tiks palielināts vīriešu grupas apjoms, kas ļaus izprast šīs grupas psiholoģiskās adaptācijas īpatnības.

Jauniešu psiholoģiskās aptaujas rezultāti, neņemot vērā piesaistes stilu, apstiprina afektīvo traucējumu – depresijas – negatīvo saistību ar izjusto atbalstu no ģimenes, draugiem, nozīmīgiem cilvēkiem. Jaunie studenti, gan sievietes, gan vīrieši, izjūt trauksmi, kas tieši saistīta ar izjusto sociālo atbalstu. Īpaši nozīmīgs ir tas atbalsts, ko jaunieši saņem no ģimenes. Tātad neizdevīgākā situācijā atrodas tie jaunieši, kas devušies studēt prom no mājām. Jauniešiem ir ļoti nepieciešams ģimenes atbalsts, viņu pašsajūtu ietekmē tas, cik bieži viņiem iespējams tikties ar savu ģimeni, bet to savukārt nosaka ģimenes materiālās iespējas.

Uzmanību piesaista vērojamās atšķirības izjustā sociālā atbalsta jomās. Jaunās sievietes vienlīdz izjūt visus pieejamos sociālā atbalsta veidus. Uz to norāda sociālā atbalsta visu trīs veidu saistības ar trauksmi un depresiju. Jauniem vīriešiem par nozīmīgu sociālo atbalstu kalpo ģimene un draugi, par ko liecina korelāciju līmenis saistībā ar depresiju, kurš ir augstāks nekā sievietēm. Arī Kalsnere (Kalsner & Pistole, 2003) norāda, ka jaunajiem vīriešiem dzīves pārmaiņu situācijās visnozīmīgākais ir ģimenes atbalsts. Jaunekļi neizjūt kāda sev nozīmīga, tuva cilvēka atbalstu, kā tas vērojams sievietēm. Tas norāda uz dziņumatšķirībām tuvo attiecību veidošanā šajā vecumgrupā.

Trauksme, depresīvās izjūtas jaunajiem studentiem, gan vīriešiem, gan sievietēm, saistītas arī ar sevis akceptēšanas grūtībām. Iespējams, ka sevis nepieņemšana daļēji izriet no nepietiekami stabilizētās identitātes (jauniešu vecums 18 – 20 gadi) un ar to saistītām nereālām prasībām pret sevi, neskaidrību par jauno situāciju un savu atbilstību tās uzdevumiem (Eriksons, 1998; Sebre, 1999). Šos apsvērumus apstiprina mūsu (Voitkāne & Miezīte, 2001)

iepriekšējā pētījuma posma rezultāti. Tie parāda, ka jauniešus nopietni nodarbina dzīves jēgas meklējumi, tiem ir zināma neizpratne par morāli, vērtībām un ticības jautājumiem, kā arī savu profesionālo atbilstību nākotnē. Atklājās, ka studenti izjūt neapmierinātību ar savām studiju iemaņām, sociālās iesaistes attiecību veidošanas prasmēm. To apstiprina sieviešu grupas ar trauksmi un depresiju saistītā sevis akceptēšanas problēma un neprasme iekļauties sabiedrībā, t.i., grūtības izprast jaunus apstākļus, patstāvīgi rīkoties, lai produktīvi darbotos jaunā situācijā un izmantotu to savās interesēs. Sevis akceptēšanas problēmas izteiktas arī vīriešu grupā un saistītas ar trauksmes un depresijas rādītājiem. Tādējādi jādodomā, ka dzīves pārmaiņas vēl pastiprina ar identitātes veidošanas saistītās reakcijas. Arī Boida un Hanta (Boyd, Hunt et al., 2003) uzrāda, ka identitātes attīstības līmenis, kas nodrošina veiksmīgu studiju uzsākšanu, piemīt tikai 32 % jauno studentu. Iekļaujoties studiju vidē, apgūstot jauno prasību sistēmu un iegūstot draugus, turpinās identitātes nostiprināšanās.

Pētījums apstiprina, ka par īpaši nozīmīgu jauniešu adaptāciju veicinošu faktoru jāizdala sociālais atbalsts, tā pieejamība. Tas liek domāt par tādu palīdzības veidu piedāvājumu augstskolā, kas veicinātu jauniešu sociālo integrāciju, uzsākot studijas. Ņemot vērā nedrošo piesaistes stilu jauniešu izplatību (65% no studentiem), viena no veiksmīgākajām pieejām varētu būt sociālās mijiedarbības grupu izmantošana pašā studiju uzsākšanas sākumā. Tas palīdzētu tuvināt jauniešus, iedrošinātu tos savstarpējo kontaktu veidošanā un attīstīšanā. Vienlaicīgi būtu nepieciešams psiholoģiskās palīdzības dienests, kas piedāvātu palīdzību dažādo studentiem nozīmīgo problēmu risināšanā (sociālo attiecību veidošanas prasmes, mācību iemaņas, emocionālās, veselības problēmas un ar nākotnes karjeru saistītie jautājumi).

LITERATŪRA

- Ainsworth, M. D. S. (1989). Attachments beyond infancy. *American Psychologist*, 44, 709-716.
- Armsden, G. C. & Greenberg, M. T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, Vol.16, No. 5, 427-454.
- Barrera, M. Jr. (1986). Distinctions between social support concepts, measures, models. *American Journal of Community Psychology*, 14, 413-444.
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. *Journal of Social and Personal Relationships*, 7, 147-178.
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of four – category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 61, No. 2, 226-244.
- Bartholomew, K., & Shaver, P. R. (1998). Methods of assessing adult attachment. Do they converge? Pp.25-45. In Simpson, J. A., & Rholes, W. S. (Eds.) (1998). *Attachment theory and close relationships*. The Guilford Press, New York, London.

- Boulter, L.T.(2000). Self-concept as a predictor of college freshman academic adjustment. *College Student Journal*, 52, 234-245.
- Bowlby, J. (1973). *Separation. Anxiety and anger. Attachment and loss*. Vol. II. Basic Books, Inc., Publishers. New York.
- Bowlby, J. (1988). *Clinical application of attachment: a secure base*. London: Routledge.
- Boyd, V. S., Hunt, P. F., Kandell, J. J., & Lucas, M. S. (2003). Relationship between identity processing and academic success in undergraduate students. *Journal of College Student Development*, Vol.44. No.2, 155-167.
- Cohen,S., & Hoberman, H. (1983). Positive events and social supports as buffers of life change stress. *Journal of Applied Social Psychology*, 13, 99-125.
- Cohen, S., & Wills, T. A. (1985). Stress, social support and buffering. *Psychological Bulletin*, 98, 310-357.
- Collins, N. L., & Read, S. J. (1990). Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.58, 644-663.
- Diener, E., & Rathz, D. R. (Eds.) (2000). *Advances in quality of life theory and research*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/ Boston/ London.
- Diener, E., & Eunkook, M. S. (Eds.) (2000). *Culture and Subjective Well-being*. A Bradford Book. The MIT Press.Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Diener, E., Eunkook, M. S., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being : Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, Vol. 125, No. 2, 276-302.
- Dougall, A. L., Hyman, K. B., Hayward, M. C., McFeeley, S., & Baum, A. (2001). Optimism and traumatic stress: The importance of social support and coping. *Journal of Applied Social Psychology. Social Issue: Vol. 31(2)*, 223-245.
- Dwyer, A.L., & Cummings, A.L. (2001). Stress, self-efficacy, social support, and coping strategies in university students. *Canadian Journal of Counselling.Special Issue: Vol. 35(3)*, 208-220.
- Eriksons, E.H. (1998). *Identitāte: jaunība un krīze*. Rīga: Jumava.
- Feenstra, J. S., Banyard, V. L., Rines, E. N., & Hopkins, K. R. (2001). First-year students' adaptation to college:The role of family variables and individual coping. *Journal of College Student Development*, Vol.42. No.2, 106-113.
- Fraley, R. C., Davis, K. E., & Shaver, P. R. (1998). Dismissing-avoidance and the defensive organization of emotion, cognition, and behavior. Pp 249-279. In Simpson, J. A., & Rholes, W. S. (Eds.) (1998). *Attachment theory and close relationships*. The Guilford Press, New York, London.
- Fuendeling, J. M. (1998). Affect regulation as a stylistic process within adult attachment. *Journal of Social and Personal Relationships*, 15, 291-322.
- Gale Berkowitz Taylor, S. E., Klein, L. C., Lewis, B. P., Gruenewald, T. L., Gurung, R. A., & Updegraff, J. A. (2000). Female responses to stress: Tend and befriend, not fight or flight. *Psychological Review*, 107(3), 41-429.
- Gerlsma, C. & Luteijn, F. (2000). Attachment style in the context of clinical and health psychology: A proposal for the assessment of valence, incongruence, and accessibility of attachment representations in various working models. *British Journal of Medical Psychology*, 73, 15-34.

- Grob, A. (1995). Subjective well-being and significant life events across the life span. *Swiss Journal of Psychology*, Vol. 54, No. 1, 3-18.
- Halamandaris, K. F., & Power, K. G. (1997). Individual differences, dysfunctional attitudes, and social support: A study of the psychosocial adjustment to university life of home students. *Personality and Individual Differences*, Vol. 22, No.1, 93-104.
- Hamarat, E., Thomson, D., Zabrucky, K.M, Steel, D., Matheny, K. B., & Aysan, F. (2001). Perceived stress and coping resource availability as predictors of life satisfaction in young, middle-aged, and older adults. *Experimental Aging Research*, Vol.27(2), 181-196.
- Hammen, C. I., Burge, D., Daley, S. E., Davila, J., Paley, B., & Rudolph, K. D. (1995). Interpersonal attachment cognitions and prediction of symptomatic responses to interpersonal stress. *Journal of Abnormal Psychology*, Vol.104, No. 3, 436-443.
- Hardy, E., Orzek, A., & Heistad, S. (1984). Learning to live with others: A program to prevent problems in living situations. *Journal of Counselling and Development*, October, Vol. 63, 110-112.
- Heitzman, C. A., & Kaplan, R. M.(1988). Assessment of methods for measuring social support. *Health Psychology*, 7(1), 75-109.
- Hills, P., & Argyle, M. (2001). Emotional stability as a major dimension of happiness. *Personality and Individual Differences*, 31, 1357-1364.
- Hinderlie, H. H. & Kenny, M. (2002). Attachment, social support, and college adjustment among black students at predominantly white universities. *Journal of College Student Development*, Vol.43, No. 3, 327-340.
- Hobfoll, S. E., (1998). *Stress, culture and community: The psychology and philosophy of stress*. Plenum Press. New York, London.
- Hobfoll, S. E., Dunahoo, C. L., & Monnier, J., (1998). *Preliminary Test Manual: Strategic Approach to Coping Scale (SACS)*. Kent State University.
- Huff, J. L. (2001). Parental attachment, reverse culture shock, perceived social support, and college adjustment of missionary children. *Journal of Psychology and Theology*, Vol. 29, No. 3, 246-264.
- Jackson, B., Sellers, R. M., & Peterson, C. (2002). Pessimistic explanatory style moderates the effect of stress on physical illness. *Personality and Individual Differences*, 32, 567-573.
- Kahneman, D., Diener, E., & Schwarz, N. (Eds.), (1999). *Well-being: The foundations of Hedonic psychology*. New York: Russell Sage Found.
- Kalsner, L., & Pistole, M.C., (2003). College adjustment in a multiethnic sample: Attachment, separation-individuation, and ethnic identity. *Journal of College Student Development*, Vol.44, No.1, 92-109.
- Kazarian, S. S. & McCabe, S. B. (1991). Dimensions of social support in the MSPSS: Factor structure, reliability, and theoretical implications. *Journal of Community Psychology*, Vol. 19, April, 150-160.
- Kling, K. C., Ryff, C. D., & Essex, M. J. (1997). Adaptive changes in the self-concept during a life transition. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol.23, No.9, 981-990.
- Kozma, A., Stone, S., & Stones, M. J. (2000). Stability in components and predictors of subjective well-being (SWB): implications for SWB structure. In Diener, E., & Rathz,

- D. R. (Eds.) *Advances in quality of life theory and research*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/ Boston/ London.
- La Guardia, J. G., Ryan, R. M., Couchman, C. E., & Deci, E. L. (2000). Within-person variation in security of attachment: A self-determination theory perspective on attachment, need fulfillment, and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.79, 367-384.
- Lazarus, R. S. (2000). Toward better research on stress and coping. *American Psychologist*, Vol. 55, No.6, 665-673.
- Lazarus, R. S. (1999). *Stress and emotions: A new synthesis*. London.
- Lapsley, D. K., & Elgerton, J. (2002). Separation-individuation, adult attachment style, and college adjustment. *Journal of Counseling and Development*. Vol. 80. No.3, 484-492.
- Lee, R. M., Keough, K. A., & Sexton, J. D. (2002). Social connectedness, social appraisal, and perceived stress in college women and men. *Journal of Counseling and Development*. Vol. 80, No. 3, 355-361.
- Lopez, F. G., & Gormley, B. (2002). Stability and change in adult attachment style over the first-year college transition: Relations to self-confidence, coping, and distress patterns. *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 49, No. 3, 355-364.
- Lopez, F. G., Mauricio, A. M., Gormley, B., Simko, T. & Berger. E. (2001). Adult attachment orientation and college student distress: The mediating role of problem coping styles. *Journal of Counseling and Development*, Vol. 79, 459-464.
- McGrath, P. B., Gutierrez, P. M., & Valadez, I. M. (2000). Introduction of the college student social support scale: Factor structure and reliability assessment. *Journal of College Student Development*, Vol.41 No.4, 415-426.
- Mikulincer, M. & Florian, V (1998). The relationship between adult attachment styles and emotional and cognitive reactions to stressful events. pp 143-165. In Simpson, J. A. & Rholes, W. S.(Eds.) *Attachment theory and close relationships*. (pp. 143-188). The Guilford Press, New York, London.
- Moller, N. P., McCarthy, C. J. & Fouladi, R. T. (2002). Earned attachment security: Its relationship to coping resources and stress symptoms among college students following relationship breakup. *Journal of College Student Development*, Vol.43 No 2, 213-230.
- Nevid, J. S., & Rathus, S. D. (1978). Multivariate and normative data pertaining to the RAS with a college population. *Behavior Therapy*, 9, 675.
- Rathus, S. D. (1973). A 30-items schedule for assessing assertive behavior. *Behavior Therapy*, 4, 399-400.
- Rice, K. G., FitzGerald, D. P., Whaley, T. J., & Gibbs, C. L. (1995). Cross-sectional and longitudinal examination of attachment, separation-individuation, and college student adjustment. *Journal of Counseling and Development*. Vol. 73, March/April, 463-474.
- Rook, K. S. (1987). Social support versus companionship Effects on life stress, loneliness, and evaluation by others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1132-1147.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rosenstein, D. S., & Horowitz, H. A. (1996). Adolescent attachment and psychopathology. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. Vol. 64, No.2, 244-253.

- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, 141-166.
- Ryff, C. D. (1997). Experience and well-being: Explorations on domains of life and how they matter. *International Journal of Behavioural Development*, 20 (2), 193-206.
- Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995a). The structure of Psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69, No. 4, 719-727.
- Ryff, C. D. (1995b). Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 4, No. 4, 99-104.
- Ryff, C. D. & Essex, M. J. (1992). The interpretation of life experience and well-being The sample case of relocation. *Psychology and Aging*, Vol.7, No. 4, 507-517.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 57, No.6, 1069-1081.
- Sebre, S. (1999). Psiholoģijas teorijas par jaunību kā dzīves posmu. Red. Koroļova, I., Rungule, R., Trapenciēre, I. *Latvijas jaunatnes socioloģiskais portrets*. LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Schwarzer, R., & Leppin, A. (1991). Social support and health: A theoretical and empirical overview. *Health Psychology*, 8, 99-127.
- Seiffge-Krenke, I., Weidemann, S., Fentner, S., Aegenheister, N., & Poebblau, M. (2001). Coping with school-related stress and family stress in healthy and clinically referred adolescents. *European Psychologist*, Vol. 6, No. 2, 123-132.
- Simpson, J. A., & Rholes, W. S. (Eds.) (1998). *Attachment theory and close relationships*. The Guilford Press, New York, London.
- Spielberger, C. D. (1977). *State-Trait Anxiety Inventory (Form Y)*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, Inc.
- Strahan, E. Y. (2003). The effects of social anxiety and social skills on academic performance. *Personality and Individual Differences*, 34, 347-366.
- Stroebe, W., & Stroebe, M. (1996). The social psychology of social support. In: Higgins, T. & Kruglanski, A. (Eds.) *Handbook of social psychology*. (pp.597- 621) New York: Guilford Press.
- Tomlinson-Clarke, S. (1998). Dimensions of adjustment among college women. *Journal of College Student Development*, Vol. 39, No. 4, 364- 372.
- Vivona, J. M. (2000). Parental attachment styles of late adolescents: Qualities of attachment relationships and consequences for adjustment. *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 47, No. 316-329.
- Voitkāne, S., & Miezīte, S. (2001). Pirmā kursa studentu adaptācijas problēmas. *Baltijas Psiholoģijas žurnāls*, sēj. 2, Nr. 1, 43-58.
- Zimet, G. D., Powell, S. S., Farley, G. K., Werkman, S., & Berkoff, K. A. (1990). Psychometric characteristics of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 55(3&4), 610-617.
- Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S., & Farley, G. K. (1988). The Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 52, 30-41.

Zuroff, D. C., & Fitzpatrick, D. K. (1995). Depressive personality styles: Implications for adult attachment. *Personality and Individual Differences, Vol. 18*, No. 2, 253-265.

Waterman, A. S. (1993). Two conceptions of happiness : contrasts of personal expressiveness(eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology, 64*, 678-691.

Wilkinson, R. B., & Walford, W. A. (2001). Attachment and personality in the psychological health of adolescents. *Personality and Individual Differences, 31*, 473-484.

Wintre, M.G., & Sugar, L.A. (2000). Relationships with parents, personality, and the university transition. *Journal of College Student Development, Vol. 41*, No. 2, 202-214.

Wissing, M. P., & Van Eeden, C. (2002). Empirical clarification of the nature of psychological well-being. *South African Journal of Psychology, 32 (1)*, 32-44.

Saistība starp lojalitāti pret organizāciju un apmierinātību ar darbu

Uldis Pāvuls

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasta adrese korespondencei: uldis@fontes.lv

Pētījuma mērķis bija noskaidrot saistību starp apmierinātību ar darbu un lojalitāti pret organizāciju. Izlases apjoms bija 2464 vienā organizācijā strādājoši darbinieki – augstākā līmeņa vadītāji, vidējā līmeņa vadītāji un speciālisti. Lojalitāte pret organizāciju tika mērīta ar Meijera un Alenas izstrādāto un Latvijā adaptēto metodi. Apmierinātība ar darbu tika mērīta ar speciāli izstrādātu anketu, kurā bija 80 jautājumi, sagrupēti 10 ar darbu saistītās jomās (darba process, darba uzdevumi, uzņēmuma un struktūrvienības vadība, karjeras un mācību iespējas, atalgojums, darba apstākļi, sadarbība un informācijas apmaiņa). Pirmais pētījuma jautājums bija saistīts ar metodoloģisku problēmu – kādu pieeju izvēlēties apmierinātībai ar darbu – daudzdimensiju vai vispārīgo. Rezultāti liecināja, ka darba motivācijas pētījumos būtu ieteicams izmantot daudzdimensiju pieeju, vai abas pieejas apvienot. Vispārīgās apmierinātības ar darbu un apmierinātības ar darbu atsevišķo dimensiju mērījumi varētu savstarpēji viens otru papildināt un darba motivāciju izskaidrot precīzāk. Otrais pētījuma jautājums bija saistīts ar korelācijas stiprumu lojalitātes un apmierinātības ar darbu dimensijām. Stiprāka korelācija tika konstatēta trijām lojalitātes dimensijām un apmierinātībai ar uzņēmuma vadību, darba uzdevumiem, karjeru un atalgojumu. Starp apmierinātību ar darbu un lojalitāti pastāv vidēji stipra korelācija, kas mainās atkarībā no dimensijas. Trešais pētījuma jautājums bija saistīts ar lojalitātes un apmierinātības ar darbu atsevišķo dimensiju abpusējo ietekmi. Abpusēja statistiski nozīmīga ietekme tika konstatēta: apmierinātībai ar darba uzdevumiem un trijām lojalitātes dimensijām; apmierinātībai ar karjeru, kā arī atalgojumu un aprēķina, normatīvo lojalitāti; apmierinātībai ar uzņēmuma vadību un normatīvo lojalitāti; apmierinātībai ar tiešo vadītāju, mācībām, informāciju, vispārīgo apmierinātību un afektīvo lojalitāti. Apmierinātības ar darbu paredzēšanai piemērotāka kopumā bija afektīvā lojalitāte. Tika secināts, ka apmierinātības ar darbu un lojalitātes saistību pastarpina amatu hierarhija.

Atslēgas vārdi: apmierinātība ar darbu, lojalitāte.

The aim of the study was to explore relationships among dimensions of organizational commitment and dimensions of job satisfaction. The sample consisted of 2464 employees working in the same company. They were divided in three groups – top level managers, middle level managers and specialists. Organizational commitment was measured by a questionnaire developed by Meyer and Allen. Job satisfaction was measured by a specially designed questionnaire with 80 items forming 10 subscales: job process, tasks, company and unit management, career opportunities, training, compensation, job conditions, cooperation and information exchange.

The first research question was related to a methodological issue, which approach to choose for measuring job satisfaction – one-dimensional (general) or multidimensional. Results indicated that the multidimensional approach from an applied perspective is more informative in explaining work motivation.

The second research question was related to strength of correlations among dimensions of commitment and job satisfaction. Relatively stronger correlations were identified among three dimensions of commitment and company management, tasks, career and compensation. Generally, there is a medium positive correlation between commitment and job satisfaction.

The third research question was related to possible reciprocal relationships among dimensions of organizational commitment and dimensions of job satisfaction. Reciprocal relationships were identified among: satisfaction with tasks and three dimensions of commitment; satisfaction with career, compensation and continuance, normative commitment; satisfaction with company management and normative commitment; satisfaction with direct supervisor, training, information exchange, general job satisfaction and affective commitment. Affective commitment appeared to be most appropriate for predicting job satisfaction. It was also concluded that job hierarchy mediated the relationship between job satisfaction and organizational commitment.

Key words: organizational commitment, job satisfaction.

Lojalitātes pret organizāciju un apmierinātības ar darbu saistība

Sabiedrībā arvien aktuālāki kļūst jautājumi par darbu. Strādājošie kļūst prasīgāki, darba devējiem atklātāk paužot savu attieksmi pret dažādiem darba aspektiem. Organizāciju vadītāji ir gatavi uzlabot darba apstākļus, cerot, ka pieaugs darbinieku efektivitāte. Kad darbinieku ekspektācijas pret darbu vai organizāciju nav piepildītas, mainās darba dzīves kvalitāte. Tas var izpausties neapmierinātībā ar kādu no darba apstākļiem, pieaugošā stresā, domās mainīt darbu vai pat aiziešanā no organizācijas. Darba dzīves kvalitāti raksturo tas, kā cilvēki jūtas darbā, ko domā par darba apstākļiem un cik lielā mērā ir gatavi strādāt konkrētas organizācijas labā. Tiek atzīts, ka darba dzīves kvalitātes ietekme konstatējama ne tikai individuālā līmenī, bet arī organizāciju un sabiedrības līmenī. (Van Beinum, 1979; Pruijt, 2000).

Šis un ar tām saistītas atziņas rosina vadītājus domāt par darbinieku motivāciju. Pēdējā laikā Baltijas valstīs organizācijās vērojama pieaugoša vadības interese par darbinieku apmierinātību ar dažādiem darba aspektiem. Šādu interesi varētu skaidrot ar darba attiecību rakstura maiņu. Darba maiņa sabiedrībā tiek uztverta pozitīvi, nozīmīgāka kļūst profesionālā izaugsme, nevis darbs konkrētā organizācijā, tāpēc kļūst grūtāk vienā organizācijā ilgāku laiku noturēt kompetētos darbiniekus. Šo iemeslu dēļ ir svarīgi veikt sistemātiskus darba attieksmju pētījumus, kuru rezultāti ļautu labāk izprast pārmaiņas darba dzīves kvalitātē un darba motivācijā. Sociālajā un organizāciju psiholoģijā darba attieksmju pētījumi ir īpaši populāri, jo ļauj pētīt motivāciju netieši, izmantojot

mērāmu darbinieku rīcību pretstatā vispārīgam un abstraktam motivācijas jēdzienam. Biežāk pētītās darba attieksmes ir apmierinātība ar darbu, lojalitāte pret organizāciju un iesaistīšanās darbā (job satisfaction, organizational commitment, job involvement) (Judge & Church, 2000, Spector, 2000).

Šī pētījuma mērķis bija precizēt saistību starp apmierinātību ar darbu un lojalitāti pret organizāciju.

Lojalitāte pret organizāciju šajā pētījumā tiek definēta kā psiholoģisks stāvoklis, kas (a) raksturo indivīda attiecības ar organizāciju, (b) rada priekšnosacījumus pieņemt lēmumu turpināt vai pārtraukt attiecības ar šo organizāciju (Meyer, Allen & Smith, 1993). Tiek izmantots trīsdimensionālais modelis, kas sastāv no (1) afektīvās, (2) aprēķina un (3) normatīvās lojalitātes. *Afektīvā lojalitāte* (affective commitment) ir darbinieka emocionālā saistība un identifikācija ar organizāciju, tās dziļums (involvement); *aprēķina lojalitāte* (continuance commitment) ir saistība, kas balstās uz uztverto, racionāli izvērtēto "maksu" par aiziešanu no organizācijas vai iespējamo zaudējumu, kas ar to saistīta; *normatīvā lojalitāte* (normative commitment) ir saistība, kas balstās indivīda vērtībās un izjūtās par to, cik *labi* vai *slikti* būtu aiziet no organizācijas, ietverot morāli ētiskos apsvērumus (Hackett, Bycio & Hausdorf, 1994). Katra lojalitātes dimensija tiek uzskatīta par savstarpēji neatkarīgu, un tāpēc tiek mērīta atsevišķi. Šī pieeja neparedz vienu kopīgu lojalitātes mērījumu.

Sistemātiski lojalitātes pret organizāciju pētījumi Latvijā ir uzsākti tikai nesen. (Boroduška, 2001; Pāvuls, 2002).

Apmierinātību ar darbu definē kā pozitīvu emocionālu stāvokli, kas atspoguļo afektīvo un kognitīvo reakciju uz situāciju darbā, vērtējot ar to saistītu pieredzi (Locke, 1976; Judge & Church, 2000). Pastāv divas pieejas, kā mērīt apmierinātību ar darbu. To var mērīt vairākās dimensijās, uzdodot jautājumus par dažādiem darba aspektiem (piemēram, vadību, mācībām, atalgojumu, karjeru, darba apstākļiem, kolēģiem, amata pienākumiem) un aprēķinot katram aspektam atsevišķu vai vienu kopīgu indeksu. Saskaņā ar otru pieeju apmierinātību ar darbu mēra vienā dimensijā, uzdodot vispārīgus jautājumus par kopīgo apmierinātību ar darbu (Judge, Church, 2000). Šajā pētījumā ir izmantota daudzdimensiju pieeja un izvirzīts *pirmais pētījuma jautājums*:

vai vienā organizācijā strādājošo darbinieku grupām atšķiras tās apmierinātības ar darbu dimensijas, kurām ir vislielākā ietekme uz kopīgo apmierinātības ar darbu indeksu?

Apmierinātību ar darbu ietekmē vairāki vides un individuālie faktori (Spector, 2000). Vides faktori, kas ietekmē apmierinātību ar darbu, ir lomu skaidrība, darba raksturojums un lomu konflikts. Individuālie faktori, kas ietekmē apmierinātību ar darbu, ir personības īpašības, vecums, dzimums, personas un darba saskaņa, kultūras atšķirības. Apmierinātība ar darbu, savukārt, ietekmē darba kavēšanu, personāla mainību, veselību un apmierinātību ar dzīvi (Spector, 2000). Apmierinātība ar darbu, visticamāk, nav saistīta ar produktivitāti

(Fincham & Rhodes, 1994; Kreitner & Kinicki, 1989). Tradicionāli tiek uzskatīts, ka šis jēdziens ir relatīvi neatkarīgs no iesaistīšanās darbā (job involvement) un lojalitātes pret organizāciju (organizational commitment) (Lawler & Hall, 1970; Mathieu & Farr, 1991).

Apmierinātība ar darbu Latvijā tiek galvenokārt pētīta maģistru darbu ietvaros (Bistrova, 2001), izmantojot Paula Spektora apmierinātības ar darbu izpētes metodi (Spector, 2000).

Lojalitātes un apmierinātības ar darbu saistība pēdējās desmitgadēs ir bijis populārs pētījumu priekšmets, gan pētot abu jēdzienu savstarpējās atšķirības, gan raksturojot to saistību. Pētījumi par lojalitātes un apmierinātības ar darbu saistību metodoloģijas skatījumā iedalāmi divās grupās – korelatīvajos un kauzālajos. Korelatīvo pētījumu rezultāti apliecina, ka apmierinātībai ar darbu un lojalitātei ir vidēji stipra pozitīva saistība ($r=0,552$; Brooke, Russell & Price, 1988), ($r=0,460$; Shaubroeck, May & Brown, 1994). Secinājums lielākā mērā attiecas uz kopīgo apmierinātību ar darbu, neizdalot atsevišķas dimensijas. Ja tiek nodalīta apmierinātība ar darba ārējiem apstākļiem (piemēram, atalgojumu) no apmierinātības ar pašu darbu, tad saistības raksturs būtiski mainās. Apmierinātība ar darba fiziskajiem apstākļiem un lojalitāte pozitīvi korelē 0,167 līmenī, bet apmierinātība ar darba saturu un lojalitāti korelē 0,595 līmenī (Mathieu & Zajac, 1990). Cits pētījums, kurā tiek izdalīti dažādi lojalitātes veidi un mērīta afektīvās lojalitātes, aprēķina lojalitātes un kopīgās apmierinātības ar darbu saistību, apliecina, ka starp afektīvo lojalitāti un apmierinātību ar darbu ir vidēji spēcīga pozitīva saistība ($r=0,62$), bet starp aprēķina lojalitāti un apmierinātību ar darbu nav saistības ($r=0,00$; Randall, Cropanzano, Bormann & Birjulin, 1999). Šāda sakarība būtu skaidrojama ar afektīvās lojalitātes un apmierinātības ar darbu emocionālo izpausmi. Aprēķina lojalitāte vairāk izpaužas kognitīvi.

Otrais pētījuma jautājums saistīts ar lojalitātes un apmierinātības ar darbu korelāciju izpēti:

kāda ir korelācija starp lojalitātes un apmierinātības ar darbu dimensijām dažādās darbinieku grupās vienā organizācijā?

Kauzālie pētījumi sniedz iespēju precīzāk modelēt abu jēdzienu saistību un labāk izprast savstarpējās ietekmes virzību. Visbiežāk šie pētījumi tiek veikti, lai pārbaudītu daudzfaktoru teorētiskos modeļus darbinieku mainības kontekstā. Izmantojot ceļa analīzes metodi (path analysis), izdarīti šādi secinājumi (Larry & Hazer, 1986). Pirmkārt, personisko īpašību (vecums, ekspektācijas) un darba raksturojuma (piemēram, rutīna) ietekmi uz nodomiem mainīt darbu pastarpina apmierinātība ar darbu un lojalitāte. Otrkārt, personiskās īpašības un darba raksturojums ietekmē lojalitāti tikai pastarpināti ar apmierinātību ar darbu. Treškārt, lojalitātei ir lielāka ietekme uz nodomu aiziet no organizācijas, nekā apmierinātībai ar darbu. Ceturkārt, pastāv tieša kauzāla saistība, kurā apmierinātība ar darbu ietekmē lojalitāti. Autori lojalitātes mērīšanā izmanto viendimensijas pieeju un apmierinātību ar darbu definē kā darbinieka afektīvu orientāciju pret darba apstākļiem un savām lomām darbā.

Šie secinājumi tika kritizēti saistībā ar izmantoto šķērsriezuma dizainu un pārbaudīti garengriezuma (longitudinal) pētījumā, kurā tika lietoti viendimensionālās lojalitātes un kopīgās apmierinātības ar darbu jēdzieni (Farkas & Tetric, 1989). Ar garengriezuma dizainu iegūti šādi secinājumi:

- (1) pastāv tieša saistība starp apmierinātību ar darbu un lojalitāti, taču tās kauzālā virzība ar laiku mainās;
- (2) ar laiku mainās lojalitātes vidutāja loma starp apmierinātību ar darbu un nodomiem aiziet no organizācijas. Tātad lojalitātes un apmierinātības ar darbu kauzālā saistība to veidošanās stadijā ir dinamiska;
- (3) kauzālā saistība starp abiem faktoriem varētu būt vienlaicīgi abpusēja. Pārbaudot šo pieņēmumu, pirmo reizi lojalitātes un apmierinātības ar darbu pētījumu vēsturē tika secināts, ka lojalitātei un apmierinātībai ar darbu ir abpusēja kauzāla saistība (apmierinātība ar darbu → lojalitāte, $\beta^1=0,437$; lojalitāte → apmierinātība ar darbu, $\beta=0,272$; Mathieu, 1991). Lojalitāte minētajā pētījumā tika mērīta ar Maudeja, Stīra un Portera (Mowday, Steers & Porter, 1979) izstrādāto metodi, bet apmierinātība ar darbu tika mērīta ar Minesotas apmierinātības anketu (Weiss, Dawis, England & Lofquist, 1967).

Tika izvirzīts trešais pētījuma jautājums:

vai pastāv abpusēja ietekme starp atsevišķām lojalitātes un apmierinātības ar darbu dimensijām?

Metode

Izlases raksturojums

Pētījuma veikšanai tika izvēlētas trīs vienā organizācijā strādājošo grupas – augstākā līmeņa vadītāji, vidējā līmeņa vadītāji un speciālisti. Pētījumā piedalījās gandrīz visi minēto grupu darbinieki. Kopējais izlases apjoms bija 2464 darbinieki. No tiem 35(1,4%) augstākā līmeņa vadītāji, 264(10,7%) vidējā līmeņa vadītāji un 2165(87,9%) speciālisti.

Mērījumi un datu ievākšanas procedūra

Lojalitāte pret organizāciju tika mērīta ar Meijera un Alenas (Meyer & Allen, 1991) izstrādāto un Latvijā adaptēto metodi (Pāvuls & Reņģe, 2003). Tajā bija 33 jautājumi, kas veidoja trīs grupas atbilstoši jēdziena struktūrai, lai mērītu afektīvo, aprēķina un normatīvo lojalitāti. Respondenti atbildes sniedza septiņu punktu Likerta (Rensis Likert) intervālu skalā, kur 1 nozīmēja nepiekrītu vis-

¹ β beta, standartizētais regresijas koeficients

lielākajā mērā"; 2 – "diezgan lielā mērā nepiekrītu", 3 – "vairāk nepiekrītu nekā piekrītu", 4 – "ne nepiekrītu, ne piekrītu", 5 – "vairāk piekrītu nekā nepiekrītu", 6 – "diezgan lielā mērā piekrītu", 7 – "piekrītu vislielākajā mērā"

Apmierinātība ar darbu tika mērīta ar speciāli izveidotu anketu, kuru izstrādāja personāla vadības konsultāciju uzņēmuma SIA "FontesR&I" konsultanti. Anketā bija astoņdesmit jautājumi, kas sagrupēti desmit ar darbu saistītās jomās (darba process, darba uzdevumi, uzņēmuma un struktūrvienības vadība, karjeras un mācību iespējas, atalgojums, darba apstākļi, sadarbība un informācijas apmaiņa). Daži jautājumu piemēri: "Cik lielā mērā Jūs apmierina Jums doto darba uzdevumu atbilstība Jūsu amata pienākumiem; Jūsu darba uzdevumu atbilstība Jūsu zināšanām un pieredzei; Jūsu darba uzdevumu dažādība; uzņēmuma attīstība pēdējā gada laikā; iespējas pašam pieņemt lēmumus darba gaitā; cik interesants ir Jūsu darbs; iespējas pāriet darbā atbildīgākos amatos Jūsu uzņēmumā; Jūsu atalgojums"? Respondenti atbildes sniedza desmit punktu Likerta intervālu skalā, kurā 1 nozīmēja "neapmierina ne mazākajā mērā", bet 10 nozīmēja "apmierina vislielākajā mērā". Tika aprēķināts arī vispārīgās apmierinātības ar darbu indekss, kas ietvēra visas atsevišķās apmierinātības ar darbu dimensijas.

Tika izmantots papildu mainīgais – nodoms aiziet no organizācijas, kas veidoja indeksu no pieciem jautājumiem (Pāvuls & Reņģe, 2003).

Datu ievākšana notika, izmantojot anketēšanu grupās. Anketas aizpildīšanai bija nepieciešamas 30 – 40 min.

Rezultāti

Lojalitātes struktūras analīzei un trijām dimensijām atbilstošo indeksu izveidošanai tika veikta faktoru analīze. Balstoties uz iegūtajiem rezultātiem, katrai lojalitātes dimensijai tika atlasīti seši jautājumi, kam bija augstākie faktoru svāri. Tie svārstījās afektīvajai lojalitātei no 0,741 līdz 0,489 (Kronbaha alfa 0,78); aprēķina lojalitātei no 0,803 līdz 0,573 (Kronbaha alfa 0,85); normatīvajai lojalitātei no 0,743 līdz 0,550 (Kronbaha alfa 0,80). Lielākā atbilstība teorētiskajam modelim bija aprēķina lojalitātei. Visi ar to saistītie jautājumi korelēja ar vienu faktoru. Grūtāk nošķirami bija afektīvās un normatīvās lojalitātes jautājumi. Dažos gadījumos tie korelēja ar abiem faktoriem vai ar teorētiskajam modelim neatbilstošu faktoru.

Apmierinātības ar darbu struktūras analīzei un desmit dimensijām atbilstošo indeksu izveidošanai arī tika veikta faktoru analīze. Tika konstatēta gandrīz 100% faktoru atbilstība teorētiskajam modelim. 78 no 80 jautājumiem korelēja ar atbilstošajiem faktoriem. Faktoru svāri vidēji svārstījās no 0,800 līdz 0,500, bet Kronbaha alfa katrai jautājumu grupai svārstījās no 0,96 līdz 0,86.

1.tabula. Centrālās tendences un izkliedes rādītāji visām pētījuma skalām

	Pirmā līmeņa vadītāji, n=32-35		Otrā līmeņa vad. n=239-264		Speciālisti n=1974-2163	
	vid.	st.nov.	vid.	st.nov.	vid.	st.nov.
Apmierinātība ar darba uzdevumiem	7.90	1.23	7.65	1.32	7.39	1.51
Apmierinātība ar uzņēmuma vadību	6.48	1.80	6.30	1.75	6.05	1.93
Apmierinātība ar darba procesu	7.72	1.13	7.55	1.23	7.24	1.49
Apmierinātība ar tiešo vadītāju	7.81	1.62	7.54	1.69	7.25	1.99
Apmierinātība ar sadarbību	7.67	1.27	7.70	1.32	7.65	1.60
Apmierinātība ar mācībām	6.94	1.88	6.79	1.68	5.84	2.28
Apmierinātība ar karjeru	6.78	2.19	6.61	1.83	5.85	2.26
Apmierinātība ar darba apstākļiem	7.68	1.22	7.54	1.32	7.11	1.63
Apmierinātība ar atalgojumu	6.82	1.91	6.25	1.90	5.51	2.14
Apmierinātība ar informācijas apmaiņu	6.85	1.63	6.65	1.69	6.04	1.99
Kopīgais apmierinātības indekss	7.29	1.28	7.06	1.17	6.57	1.40
Aprēķina lojalitāte	4.42	1.31	4.39	1.31	4.68	1.30
Normatīvā lojalitāte	4.24	1.10	4.24	1.29	4.10	1.27
Afektīvā lojalitāte	6.00	.90	5.66	1.00	5.35	1.04
Nodomi aiziet	2.07	.95	2.46	1.15	2.57	1.21

Apmierinātības ar darbu dimensiju ietekme uz kopīgo apmierinātības ar darbu indeksu

Lai noskaidrotu, kurām no apmierinātības ar darbu dimensijām ir lielāka ietekme uz vispārīgo apmierinātību ar darbu (indekss), katrai darbinieku grupai tika veikta regresiju analīze. Atkarīgais mainīgais bija vispārīgā apmierinātība ar darbu. Pirmā līmeņa vadītājiem lielāka ietekme uz vispārīgo apmierinātību ar darbu bija apmierinātībai ar mācībām, darba uzdevumiem, karjeru un uzņēmuma vadību. Apmierinātība ar mācībām izskaidroja 80% no vispārīgās apmierinātības dispersijas, bet minētās dimensijas kopā izskaidroja 98% no vispārīgās apmierinātības dispersijas (sk. 2.tabulu).

Otrā līmeņa vadītājiem lielāka ietekme uz vispārīgo apmierinātību ar darbu bija apmierinātībai ar karjeru, informācijas apmaiņu, tiešo vadītāju, darba uzdevumiem un darba apstākļiem. Apmierinātība ar karjeru izskaidroja 64% no vispārīgās apmierinātības dispersijas, bet minētās dimensijas kopā izskaidroja 95% no vispārīgās apmierinātības dispersijas (sk.3.tabulu).

2.tabula. Apmierinātības ar darbu dimensiju ietekme uz kopīgo apmierinātību ar darbu pirmā līmeņa vadītājiem

Modelis	R	R ²	R ² koriģ.	Vērtēj. st. kļūda	Izmaiņas				
					R ² izm.	F izmaiņas	Brīvības pak. 1	Brīvības pak. 2	F nozīmība
1	.895 ^a	.801	.794	.5803	.801	124.554	1	31.	.000
2	.964 ^b	.930	.925	.3500	.129	55.228	1	30.	.000
3	.981 ^c	.961	.957	.2639	.032	23.753	1	29.	.000
4	.990 ^d	.980	.977	.1943	.018	25.502	1	28.	.000

a Apm. ar mācībām ($\beta=0,895$)

b Apm. ar mācībām ($\beta=0,544$), Apm. ar darba uzdevumiem ($\beta=0,502$)

c Apm. ar mācībām, ($\beta=0,469$). Apm. ar darba uzdevumiem ($\beta=0,425$), Apm. ar karjeru ($\beta=0,227$)

d Apm. ar mācībām ($\beta=0,402$), Apm. ar darba uzdevumiem ($\beta=0,350$), Apm. ar karjeru ($\beta=0,206$), Apm. ar uzņēmuma vadību ($\beta=0,198$).

k AMATS = pirmā līmeņa vadītāji

3.tabula. Apmierinātības ar darbu dimensiju ietekme uz kopīgo apmierinātību ar darbu otrā līmeņa vadītājiem

Modelis	R	R ²	R ² koriģ.	Vērtēj. st. kļūda	Izmaiņas				
					R ² izm.	F izmaiņas	Brīvības pak. 1	Brīvības pak. 2	F nozīmība
1	.802 ^a	.644	.642	.7009	.644	455.643	1	252	.000
2	.902 ^b	.813	.812	.5086	.169	227.525	1	251	.000
3	.943 ^c	.890	.889	.3913	.077	174.062	1	250	.000
4	.962 ^d	.926	.925	.3211	.036	122.226	1	249	.000
5	.974 ^e	.949	.948	.2684	.022	108.324	1	248	.000

a Apm. ar karjeru ($\beta=0,802$)

b Apm. ar karjeru ($\beta=0,518$), Apm. ar informācijas apmaiņu ($\beta=0,500$)

c Apm. ar karjeru ($\beta=0,355$), Apm. ar informācijas apmaiņu ($\beta=0,417$), Apm. ar tiešo vadītāju ($\beta=0,355$)

d Apm. ar karjeru ($\beta=0,275$), Apm. ar informācijas apmaiņu ($\beta=0,370$), Apm. ar tiešo vadītāju ($\beta=0,284$), Apm. ar darba uzdevumiem ($\beta=0,253$)

e Apm. ar karjeru ($\beta=0,266$), Apm. ar informācijas apmaiņu ($\beta=0,311$), Apm. ar tiešo vadītāju ($\beta=0,264$), Apm. ar darba uzdevumiem ($\beta=0,211$), Apm. ar darba apstākļiem ($\beta=0,185$)

k AMATS = otrā līmeņa vadītāji

Atšķirībā no iepriekšējās grupas speciālistiem piektā dimensija bija apmierinātība ar uzņēmuma vadību. Pirmās četras dimensijas ar lielāko ietekmi palika nemainīgas. Apmierinātība ar karjeru izskaidroja 66% no vispārīgās apmierinātības dispersijas, bet minētās dimensijas kopā izskaidroja 95% no vispārīgās apmierinātības dispersijas (sk.4.tabulu).

4.tabula. Apmierinātības ar darbu dimensiju ietekme uz kopīgo apmierinātību ar darbu speciālistiem

Modelis	R	R ²	R ² koriģ.	Vērtēj. st. kļūda	Izmaiņas				
					R ² izm.	F izmaiņas	Brīvības pak. 1	Brīvības pak. 2	F nozīmība
1	.811 ^a	.657	.657	.8215	.657	3782.729	1	1972	.000
2	.902 ^b	.813	.813	.6073	.156	1637.519	1	1971	.000
3	.945 ^c	.893	.893	.4592	.080	1477.428	1	1970	.000
4	.961 ^d	.924	.924	.3868	.031	807.499	1	1969	.000
5	.973 ^e	.946	.946	.3266	.022	794.360	1	1968	.000

a Apmierinātība ar karjeru ($\beta=0,811$)

b Apmierinātība ar karjeru ($\beta=0,547$), Apm. ar informācijas apmaiņu ($\beta=0,475$)

c Apmierinātība ar karjeru ($\beta=0,410$), Apm. ar informācijas apmaiņu ($\beta=0,383$), Apm. ar darba uzdevumiem ($\beta=0,348$)

d Apmierinātība ar karjeru ($\beta=0,338$), Apm. ar informācijas apmaiņu ($\beta=0,341$), Apm. ar darba uzdevumiem ($\beta=0,267$), Apm. ar tiešo vadītāju ($\beta=0,240$)

e Apmierinātība ar karjeru ($\beta=0,298$), Apm. ar informācijas apmaiņu ($\beta=0,256$), Apm. ar darba uzdevumiem ($\beta=0,222$), Apm. ar tiešo vadītāju ($\beta=0,233$), Apm. ar uzņēmuma vadību ($\beta=0,208$)

k AMATS = speciālisti

Saistībā ar šiem rezultātiem tika izdarīti trīs secinājumi. Pirmkārt, no desmit apmierinātības ar darbu dimensijām tikai divām vai trijām ir vērojama ietekme uz vispārīgo apmierinātību ar darbu. Otrkārt, vienā organizācijā strādājošo darbinieku grupām var būt atšķirīgas apmierinātības dimensijas ar lielāku ietekmi uz vispārīgo apmierinātību ar darbu. Treškārt, vispārīgās apmierinātības ar darbu un apmierinātības ar darbu atsevišķo dimensiju mērījumi savstarpēji viens otru papildina un spēj labāk izskaidrot apmierinātības ar darbu pētījumu rezultātus.

Korelācija starp lojalitātes un apmierinātības ar darbu dimensijām

Korelāciju analīze tika veikta katrai darbinieku grupai trijām lojalitātes dimensijām un desmit apmierinātības ar darbu dimensijām, kā arī trijām lojalitātes dimensijām un vispārīgajai apmierinātībai ar darbu. Visās darbinieku grupās *afektīvajai lojalitātei* bija stiprāka pozitīva korelācija ar apmierinātību ar darba uzdevumiem. Augstākā līmeņa vadītājiem korelācija bija 0,666 līmenī, vidējā līmeņa vadītājiem 0,432 līmenī un speciālistiem 0,402 līmenī. Augstākā līmeņa vadītājiem afektīvā lojalitāte un apmierinātība: ar tiešo vadītāju korelēja 0,554 līmenī; ar karjeru korelēja 0,510 līmenī; ar darba apstākļiem korelēja 0,487 līmenī. Vidējā līmeņa vadītājiem afektīvā lojalitāte un apmier-

inātība: ar uzņēmuma vadību korelēja 0,372 līmenī; ar karjeru un informāciju korelēja 0,346 līmenī. Speciālistiem afektīvā lojalitāte un apmierinātība: ar darba procesu korelēja 0,387 līmenī; ar uzņēmuma vadību korelēja 0,374 līmenī un karjeru korelēja 0,372 līmenī. Papildu apmierinātībai ar darba uzdevumiem visās grupās stipra korelācija bija afektīvajai lojalitātei un apmierinātībai ar karjeru. Balstoties uz korelāciju analīzi, tika secināts, ka afektīvā lojalitāte būs augstāka, ja darbinieki būs apmierinātāki ar sava darba saturu, uzņēmuma kopīgo attīstību, spēs ietekmēt darba procesu, saskatīs izaugsmes iespējas.

Augstākā līmeņa vadītājiem *normatīvajai lojalitātei* nebija statistiski nozīmīgas korelācijas ne ar vienu apmierinātības ar darbu dimensiju. Vidējā līmeņa vadītājiem stiprāk korelēja normatīvā lojalitāte un apmierinātība: ar uzņēmuma vadību – (0,291); ar atalgojumu – (0,244); ar informāciju – (0,243); ar darba procesu – (0,209). Speciālistiem stiprāk korelēja normatīvā lojalitāte un apmierinātība: ar karjeru – (0,299); ar uzdevumiem – (0,280); ar uzņēmuma vadību – (0,275); ar atalgojumu – (0,266). Tātad, normatīvā lojalitāte ir augstāka, ja darbinieki ir apmierināti ar to, kā tiek vadīts uzņēmums, ja tiek saņemts atbilstošs atalgojums un ir iespējas strādāt darbu, kas patīk. Ja darbinieks šādā situācijā pārdomās iespējas meklēt citu darbu, minētie apstākļi aiziešanai visticamāk kļūs par morālu šķērslī.

Augstākā līmeņa vadītājiem *aprēķina lojalitātei* nebija statistiski nozīmīgas korelācijas ne ar vienu no apmierinātības ar darbu dimensijām. Vidējā līmeņa vadītājiem stiprāk korelēja aprēķina lojalitāte un apmierinātība: ar atalgojumu – (0,289); ar uzņēmuma vadību – (0,286); ar informāciju – (0,264); ar uzdevumiem – (0,235). Speciālistiem stiprāk korelēja aprēķina lojalitāte un apmierinātība: ar atalgojumu – (0,271); ar darba uzdevumiem – (0,252); ar karjeru – (0,233) un uzņēmuma vadību – (0,197). Tika secināts, ka līdzīgi normatīvajai lojalitātei, arī aprēķina lojalitāte ir augstāka, ja darbinieki ir apmierinātāki ar atalgojumu un uzņēmuma vadību, kā arī var strādāt darbu, kas patīk. Aprēķina lojalitātes gadījumā nozīmīgāks par morāliem aspektiem būs esošās un citu iespējamo darba vietu salīdzinājums.

Tika secināts, ka korelāciju stiprums dažādās darbinieku grupās lojalitātei un apmierinātībai ar darbu atsevišķās dimensijās atšķiras. Neatkarīgi no darbinieku grupas stiprākās korelācijas tika konstatētas trijām lojalitātes dimensijām un apmierinātībai ar uzņēmuma vadību, darba uzdevumiem, karjeru un atalgojumu (sk.5.tabulu).

5.tabula. Apmierinātības ar darbu un lojalitātes dimensiju korelācijas dažādās darbinieku grupās

	Pirmā līmeņa vadītāji			Otrā līmeņa vadītāji			Speciālisti		
	AfL	NoL	ApL	AfL	NoL	ApL	AfL	NoL	ApL
Normatīvā lojalitāte	.066			.426**			.453**		
Aprēķina lojalitāte	.143	.442*		.345**	.499**		.314**	.484**	
Apmierinātība ar darba uzdevumiem	.666**	-.084	.002	.432**	.207**	.235**	.402**	.280**	.252**
Apmierinātība ar uzņēmuma vadību	.363*	.185	-.074	.372**	.291**	.286**	.374**	.275**	.197**
Apmierinātība ar darba procesu	.427*	.102	.002	.329**	.209**	.135*	.387**	.243**	.172**
Apmierinātība ar tiešo vadītāju	.554**	.140	-.027	.267**	.201**	.156*	.324**	.232**	.178**
Apmierinātība ar sadarbību	.194	.169	.234	.278**	.092	.091	.307**	.152**	.106**
Apmierinātība ar mācībām	.351*	-.011	.173	.257**	.160*	.201**	.274**	.226**	.161**
Apmierinātība ar karjeru	.510**	.012	.167	.346**	.181**	.220**	.372**	.299**	.233**
Apmierinātība ar darba apstākļiem	.487**	.190	-.063	.293**	.150*	.169**	.338**	.186**	.185**
Apmierinātība ar atalgojumu	.196	.057	-.239	.319**	.244**	.289**	.332**	.266**	.271**
Apmierinātība ar informāciju	.365*	.077	-.121	.346**	.243**	.264**	.314**	.230**	.164**

** Korelācijas statistiski nozīmīgas ($p < 0,01$).

* Korelācijas statistiski nozīmīgas ($p < 0,5$).

Veicot korelāciju analīzi starp trijām lojalitātes dimensijām un vispārīgo apmierinātību ar darbu (indekss, kas ietver visas atsevišķās apmierinātības ar darbu dimensijas), tika konstatēts, ka izteikti stiprāk katrā darbinieku grupā korelēja vispārīgā apmierinātība ar darbu un afektīvā lojalitāte. Stiprākā korelācija bija augstākā līmeņa vadītājiem (0,542). Normatīvā un aprēķina lojalitāte ar vispārīgo apmierinātību korelēja apmēram vienā līmenī. Normatīvajai lojalitātei bija nedaudz stiprāka korelācija (speciālistiem – 0,322; vidējā līmeņa vadītājiem 0,284), nekā aprēķina lojalitātei (speciālistiem – 0,257; vidējā līmeņa vadītājiem – 0,271) (sk. 6.tabulu).

6. tabula. Trīs lojalitātes dimensiju un vispārīgās apmierinātības ar darbu korelācija

Amats		Afektīvā lojalitāte	Normatīvā lojalitāte	Aprēķina lojalitāte
Pirmā līmeņa vadītāji, n=33	Vispārīgā apmierinātība ar darbu	.542**	-.005	-.089
Otrā līmeņa vadītāji, n=245	Vispārīgā apmierinātība ar darbu	.425**	.284**	.271**
Speciālisti, n=1851	Vispārīgā apmierinātība ar darbu	.456**	.322**	.257**

** Korelācijas statistiski nozīmīgas ($p < 0,01$).

* Korelācijas statistiski nozīmīgas ($p < 0,05$).

Savstarpējā ietekme starp lojalitāti un apmierinātību ar darbu

Kopīgajai izlasei ($N=2046$) tika veiktas divas daudzfaktoru regresiju analīzes. Pirmajā analizē atkarīgie mainīgie bija desmit apmierinātības ar darbu dimensijas un vispārīgā apmierinātība ar darbu, neatkarīgie mainīgie bija trīs lojalitātes dimensijas. Lojalitāte vairāk izskaidroja dispersiju vispārīgajai apmierinātībai ar darbu (23%), ar darba uzdevumiem (18%), ar karjeru (17%) un atalgojumu (15%). Minētajos gadījumos regresijas standartizētie koeficienti (β) bija augstāki afektīvajai lojalitātei (no 0,392 līdz 0,275). Zemāki standartizētie betas koeficienti bija aprēķina lojalitātei (no 0,127 līdz 0,063) un normatīvajai lojalitātei (no 0,117 līdz 0,071). Vismaz vienai no lojalitātes dimensijām bija statistiski nozīmīga ietekme uz katru no apmierinātības ar darbu dimensijām, taču ietekme bija neliela (sk. 7. tabulu).

Otrajā analizē atkarīgie mainīgie bija trīs lojalitātes dimensijas, neatkarīgie mainīgie apmierinātības ar darbu dimensijas, kā arī vispārīgā apmierinātība ar darbu. Apmierinātība ar darbu izskaidroja 23% no afektīvās lojalitātes dispersijas, 12% no normatīvās lojalitātes dispersijas² un 9% no aprēķina lojalitātes dispersijas. Statistiski nozīmīga ietekme uz afektīvo lojalitāti bija vispārīgajai apmierinātībai ar darbu ($\beta=0,714$), apmierinātībai ar mācībām ($\beta=-0,13$), ar tiešo vadītāju ($\beta=-0,12$), ar informāciju ($\beta=-0,11$) un darba uzdevumiem ($\beta=0,083$). Statistiski nozīmīga ietekme uz normatīvo lojalitāti bija apmierinātībai ar darba uzdevumiem ($\beta=0,126$), karjeru ($\beta=0,112$), atalgojumu ($\beta=0,083$) un uzņēmuma vadību ($\beta=0,082$). Statistiski nozīmīga ietekme uz aprēķina lojalitāti bija apmierinātībai ar darba uzdevumiem ($\beta=0,182$) un atalgojumu ($\beta=0,171$).

² Statistikā visvairāk lietotais variācijas rādītājs (Krastinš, 1998)

Abpusēja statistiski nozīmīga ietekme tika konstatēta: apmierinātībai ar darba uzdevumiem un trijām lojalitātes dimensijām; apmierinātībai ar karjeru, kā arī atalgojumu un aprēķina, normatīvo lojalitāti; apmierinātībai ar uzņēmuma vadību un normatīvo lojalitāti; apmierinātībai ar tiešo vadītāju, mācībām, informāciju, vispārīgo apmierinātību un afektīvo lojalitāti. Lielākā savstarpējā ietekme bija afektīvajai lojalitātei un vispārīgajai apmierinātībai ar darbu. Apmierinātības ar darbu paredzēšanai piemērotāka kopumā bija afektīvā lojalitāte. Regresiju analīzes rezultāti aplūkojami 7. tabulā.

7. tabula. Apvienoti divi daudzfaktoru regresiju rezultāti, kas norāda uz lojalitātes un apmierinātības ar darbu dimensiju abpusējo ietekmi

	Aprēķina lojalitāte Koriģ. R2=0,085; F=39,23; p<0,001	Normatīvā lojalitāte Koriģ. R2=0,115; F=38,87; p<0,001	Afektīvā lojalitāte Koriģ. R2=0,230; F=77,45; p<0,001
	Beta	Beta	Beta
Vispārīgā apmierinātība ar darbu Koriģ. R2=0,231; F=205,81 p<0.001	-0,069 ^a - ^d	0,107 ^a 0,061 ^{bc}	0,392 ^a 0,714 ^b
Apmierinātība ar darba uzdevumiem Koriģ. R2=0,184; F=154,66 p<0.001	0,091 ^a 0,182 ^b	0,071 ^a 0,126 ^b	0,351 ^a 0,083 ^b
Apmierinātība ar karjeru Koriģ. R2=0,167; F=137,76 p<0.001	0,068 ^a 0,073 ^b	0,117 ^a 0,112 ^b	0,310 ^a - ^d
Apmierinātība ar uzņēmuma vadību Koriģ. R2=0,161; F=131,97 p<0.001	0,044 ^{ac} - ^d	0,108 ^a 0,082 ^b	0,322 ^a 0,032 ^{bc}
Apmierinātība ar atalgojumu Koriģ. R2=0,153; F=123,85 p<0.001	0,127 ^a 0,171 ^b	0,089 ^a 0,083 ^b	0,275 ^a -0,070 ^{bc}
Apmierinātība ar darba procesu Koriģ. R2=0,148; F=119,77 p<0.001	0,021 ^{ac} -0,050 ^{bc}	0,072 ^a - ^d	0,340 ^a - ^d
Apmierinātība ar darba apstākļiem Koriģ. R2=0,124; F=97,87 p<0.001	0,063 ^a - ^d	0,016 ^{ac} -0,030 ^{bc}	0,321 ^a - ^d
Apmierinātība ar informāciju Koriģ. R2=0,119; F=93,97, p<0.001	0,029 ^{ac} - ^d	0,100 ^a - ^d	0,278 ^a -0,110 ^b
Apmierinātība ar tiešo vadītāju Koriģ. R2=0,114; F=88,74 p<0.001	0,038 ^{ac} - ^d	0,089 ^a - ^d	0,273 ^a -0,120 ^b
Apmierinātība ar mācībām Koriģ. R2=0,091; F=69,60, p<0.001	0,035 ^{ac} - ^d	0,093 ^a - ^d	0,234 ^a -0,130 ^b
Apmierinātība ar sadarbību Koriģ. R2=0,085; F=64,20, p<0.001	-0,010 ^{ac} -0,070 ^b	0,012 ^{ac} -0,050 ^{bc}	0,291 ^a -0,030 ^{bc}

^a Atkarīgie mainīgie – apmierinātības ar darbu dimensijas, neatkarīgie mainīgie – lojalitātes dimensijas.

^b Atkarīgie mainīgie – lojalitātes dimensijas, neatkarīgie mainīgie – apmierinātības ar darbu dimensijas.

^c Regresijas vienādojuma standartizētais koeficients beta nav statistiski nozīmīgs, ja $p > 0,05$.

^d Regresijas vienādojumā, kurā neatkarīgie mainīgie bija lojalitātes dimensijas, konkrētā apmierinātības ar darbu dimensija netika iekļauta, jo neatbilda F kritērijam.

Lai pētītu lojalitātes un apmierinātības ar darbu savstarpējo saistību, katrai darbinieku grupai papildus tika veikta regresiju analīze, kurā atkarīgais mainīgais bija nodoms aiziet no organizācijas un neatkarīgie mainīgie bija visas apmierinātības ar darbu un lojalitātes dimensijas, kā arī vispārīgā apmierinātība ar darbu (sk. 8. tabulu). Augstākā līmeņa vadītājiem optimālākie bija divi modeļi. Pirmajā modelī apmierinātība ar tiešo vadītāju izskaidroja 42% dispersijas nodomam aiziet, otrajā modelī klāt tika pievienota aprēķina lojalitāte, kopā izskaidrojot 50% dispersijas nodomam aiziet. Otrā līmeņa vadītājiem bija trīs modeļi. Arī speciālistiem par optimāliem varēja uzskatīt tos pašus trīs modeļus. Pirmajā modelī afektīvā lojalitāte vidējā līmeņa vadītājiem izskaidroja 56% un speciālistiem 44% minētās dispersijas. Otrajā modelī tika pievienota aprēķina lojalitāte. Kopā ar afektīvo lojalitāti vidējā līmeņa vadītājiem tās izskaidroja 58% un speciālistiem 47% minētās dispersijas. Trešajā modelī klāt tika pievienota apmierinātība ar karjeru, kas kopā ar afektīvo un aprēķina lojalitāti vidējā līmeņa vadītājiem izskaidroja 59% un speciālistiem 50% dispersijas nodomu aiziet no organizācijas (sk. 8. tabulu).

8. tabula. Regresijas analīzes rezultāti, kur atkarīgais mainīgais ir nodoms aiziet strādāt uz citu organizāciju

Amats	Modelis	R	R ²	R ² koriģ.	Vērtēj. st. kļūda	Izmaiņas				
						R ² izm.	F izmaiņas	Brīvības pak. 1	Brīvības pak. 2	F nozīmība
pirmā līmeņa vadītāji	1	.650 ^a	.422	.403	.7453	.422	21.948	1	30	.000
	2	.709 ^b	.503	.469	.7032	.081	4.704	1	29	.038
otrā līmeņa vadītāji	1	.747 ^c	.558	.556	.7712	.558	299.313		237	.000
	2	.761 ^d	.579	.576	.7539	.021	12.005		236	.001
	3	.772 ^e	.595	.590	.7411	.016	9.172		235	.003
speciālisti	1	.661 ^c	.437	.436	.9238	.437	1363.266	1	1759	.000
	2	.688 ^d	.473	.472	.8938	.036	121.089	1	1758	.000
	3	.706 ^e	.498	.497	.8726	.025	87.259	1	1757	.000
	4	.710 ^f	.504	.503	.8675	.006	21.894	1	1756	.000
	5	.712 ^g	.506	.505	.8658	.002	7.825	1	1755	.005
	6	.713 ^h	.508	.506	.8645	.002	6.181	1	1754	.013

^a Apm. ar tiešo vadītāju

^b Apm. ar tiešo vadītāju, Aprēķina lojalitāte
Afektīvā lojalitāte

^d Afektīvā lojalitāte, Aprēķina lojalitāte

^e Afektīvā lojalitāte, Aprēķina lojalitāte, Apm. ar karjeru

Afektīvā lojalitāte, Aprēķina lojalitāte, Apm. ar karjeru, Apm. ar atalgojumu

^g Afektīvā lojalitāte, Aprēķina lojalitāte, Apm. ar karjeru, Apm. ar atalgojumu, Apm. ar darba apstākļiem

^h Afektīvā lojalitāte, Aprēķina lojalitāte, Apm. ar karjeru, Apm. ar atalgojumu, Apm. ar darba apstākļiem, Apm. ar uzņēmuma vadību

Iztirzājums

Pētījuma mērķis bija precizēt apmierinātības ar darbu un lojalitātes pret organizāciju saistību. Teorētiskā skatījumā tas tika pamatots ar pieaugošo interesi darba motivācijas pētījumos izmantot daudzdimensiju jēdzienus un neskaidribā par dažādu apmierinātības ar darbu un lojalitātes dimensiju savstarpējo saistību. Pēdējā laikā Baltijas valstīs organizācijās vadītāji pievērsuši pastiprinātu uzmanību darbinieku apmierinātībai ar dažādiem darba aspektiem, cerot paaugstināt efektivitāti un mazināt personāla mainību. Šie divi argumenti tiek minēti visbiežāk, kad organizāciju vadītāji un personāla vadības speciālisti pamato vēlmi veikt apmierinātības ar darbu izpēti.

Pirmais pētījuma jautājums bija saistīts ar metodoloģisku problēmu, kādu pieeju izvēlēties apmierinātībai ar darbu – daudzdimensiju vai vispārīgo. Darba motivācijas pētījumos par apmierinātības ar darbu un citu attieksmju saistību biežāk tiek izmantots vispārīgās apmierinātības indekss, ko aprēķina no vidējiem katras atsevišķās dimensijas indeksiem. Radās jautājums, vai šāda izvēle sniedz tikpat daudz skaidrības par darba motivāciju kā atsevišķo apmierinātības ar darbu dimensiju indeksi. Tāpēc tika formulēts pirmais pētījuma jautājums: "Vai vienā organizācijā strādājošo darbinieku grupām atšķiras apmierinātības ar darbu dimensijas, kurām ir lielākā ietekme uz kopīgo apmierinātības ar darbu indeksu?" Rezultāti apliecināja, ka no desmit apmierinātības ar darbu dimensijām tikai divām vai trijām bija vērā ņemama ietekme uz vispārīgo apmierinātību ar darbu, jo indekss izskaidroja lielāko daļu no dispersijas vispārīgajai apmierinātībai ar darbu. Rezultāti arī norādīja, ka vienā organizācijā strādājošo darbinieku grupām var būt atšķirīgas apmierinātības dimensijas, kurām ir lielāka ietekme uz vispārīgo apmierinātību ar darbu. Šīs dimensijas bija saistītas ar iekšējo darba motivāciju – darba uzdevumiem, izaugsmes iespējām un sociālajiem aspektiem. Tas atbilda secinājumiem citos pētījumos, kuros tika konstatēta pieaugošā iekšējo darba motivatoru loma vispārīgajā apmierinātībā ar darbu (Mottaz, 1988). Citā pētījumā, kas tika veikts Latvijā, nozīmīgākās un atsevišķi nodalāmas apmierinātības ar darbu dimensijas bija apmierinātība ar darba uzdevumiem, darba apstākļiem, atalgojumu un kolēģiem (Pavuls, Gogolis, Spulis & Veckalns, 2001). Bez tam jāpiemin tendence pētījumos izdalīt padziļinātu apmierinātības ar darbu dimensiju līmeni. Atsevišķām apmierinātības ar darbu dimensijām (piemēram, apmierinātībai ar atalgojumu) tiek izdalītas vēl konkrētākas dimensijas (piemēram, apmierinātība ar algu, ar atvieglojumiem, algas pielikumu) (Heneman & Schwab, 1985, Ezera 2001, Pāvuls, 2002). Tāpēc būtu ieteicams darba motivācijas pētījumos, kuros kā mainīgais iekļauts apmierinātība ar darbu, izmantot daudzdimensiju pieeju, vai abas pieejas apvienot. Vispārīgās apmierinātības ar darbu un apmierinātības ar darbu atsevišķo dimensiju mērījumi varētu savstarpēji viens otru papildināt un darba motivāciju izskaidrot precīzāk.

Otrais pētījuma jautājums bija saistīts ar korelācijas stiprumu lojalitātes un apmierinātības ar darbu dimensijām. Rezultāti ir nozīmīgi, jo ne tikai apstiprināja atziņas citos pētījumos, bet arī uzskatāmi parādīja, ka korelāciju stiprums dažādās darbinieku grupās lojalitātei un apmierinātībai ar darbu atsevišķās dimensijās atšķiras. Stiprāka korelācija tika konstatēta trijām lojalitātes dimensijām un apmierinātībai ar uzņēmuma vadību, darba uzdevumiem, karjeru un atalgojumu.

Afektīvajai lojalitātei bija stiprāka pozitīva korelācija ar apmierinātību ar darba uzdevumiem. Tika secināts, ka afektīvā lojalitāte ir augstāka, ja darbinieki ir apmierinātāki ar sava darba saturu, uzņēmuma kopējo attīstību, spēj ietekmēt darba procesu, saskata izaugsmes iespējas. Normatīvā lojalitāte ir augstāka, ja darbinieki ir apmierināti ar to, kā tiek vadīts uzņēmums, ja tiek saņemts atbilstošs atalgojums un ir iespējas strādāt darbu, kas patīk. Ja darbinieks šādā situācijā pārdomā iespējas meklēt citu darbu, minētie apstākļi aiziešanai var būt par morālu šķērslī. Arī aprēķina lojalitāte ir augstāka, ja darbinieki ir apmierinātāki ar atalgojumu un uzņēmuma vadību, kā arī var strādāt darbu, kas patīk. Aprēķina lojalitātes gadījumā nozīmīgāks par morāliem aspektiem ir esošās un citu iespējamo darba vietu salīdzinājums.

Rezultāti pēc būtības saskanēja ar iepriekš veiktajiem pētījumiem, kuros apmierinātība ar darba fiziskajiem apstākļiem un lojalitāte (afektīvā) pozitīvi korelēja 0,167 līmenī (šajā pētījumā šis līmenis bija augstāks), bet apmierinātība ar darba saturu un lojalitāti korelēja 0,595 līmenī (Mathieu & Zajac, 1990). Netika apstiprināti pētījumu rezultāti, kuros aprēķina lojalitātei un apmierinātībai ar darbu nebija saistības (Randall, Cropanzano, Bormann & Birjulin, 1999).

Rezultāti norādīja, ka afektīvajai lojalitātei ir stiprāka korelācija ar vispārīgo apmierinātību ar darbu. Tas apliecina, ka apmierinātība ar darbu kā attieksme vairāk izpaužas emocionāli un rosina uzdot jautājumu, cik liela nozīme ir aprēķina un normatīvajai lojalitātei saistībā ar apmierinātību ar darbu. Kopumā korelāciju analīze apstiprināja, ka saistība starp lojalitāti un apmierinātību ar darbu labāk izprotama, ja tiek izmantoti daudzdimensiju jēdzieni.

Trešais pētījuma jautājums bija saistīts ar abpusējo ietekmi starp atsevišķām lojalitātes un apmierinātības ar darbu dimensijām. Pētījuma rezultāti apstiprina iepriekšējo pētījumu secinājumus par abu jēdzienu abpusējo saistību (Mathieu, 1991), kā arī tos papildina. Tika konstatēta abpusēja statistiski nozīmīga ietekme: apmierinātībai ar darba uzdevumiem un trijām lojalitātes dimensijām; apmierinātībai ar karjeru, kā arī ar atalgojumu un aprēķina, normatīvo lojalitāti; apmierinātībai ar uzņēmuma vadību un normatīvo lojalitāti; apmierinātībai ar tiešo vadītāju, mācībām, informāciju, vispārīgo apmierinātību un afektīvo lojalitāti. Tātad, trijām no apmierinātības ar darbu dimensijām (darba uzdevumi, karjera, atalgojums) bija abpusēja saistība vismaz ar divām lojalitātes dimensijām, savukārt afektīvajai lojalitātei bija abpusēja saistība ar piecām apmierinātības ar darbu dimensijām. Lojalitāte vairāk izskaidroja dispersiju vispārīgajai apmie-

rinātībai ar darbu (23%), ar darba uzdevumiem (18%), ar karjeru (17%) un atalgojumu (15%). Apmierinātība ar darbu izskaidroja 23% no afektīvās lojalitātes dispersijas, 12% no normatīvās lojalitātes dispersijas un 9% no aprēķina lojalitātes dispersijas. Tas nozīmē, ka abu jēdzienu savstarpējā mijiedarbība notiek konkrētākā līmenī par tradicionāli pētīto vispārīgo līmeni un darba motivācijas modeļi būtu jāpapildina ar vairākām apmierinātības ar darbu un lojalitātes dimensijām.

Lielākā savstarpējā ietekme bija afektīvajai lojalitātei un vispārīgajai apmierinātībai ar darbu, tāpēc praktisku apsvērumu dēļ izvērstākos darba motivācijas pētījumos var izmantot tikai afektīvo lojalitāti un vispārīgo apmierinātību ar darbu. Šis ietekmes stiprums bija lielāks, nekā konstatēts iepriekšējos pētījumos, tomēr apstiprinājās secinājums, ka apmierinātībai ar darbu ir stiprāka ietekme uz lojalitāti, nekā lojalitātei uz apmierinātību ar darbu. Iepriekšējos pētījumos apmierinātības ar darbu ietekmei uz lojalitāti koeficients beta bija 0,437, bet lojalitātes ietekmei uz apmierinātību ar darbu koeficients beta bija 0,272 (Mathieu, 1991). Šajā pētījumā vispārīgās apmierinātības ar darbu ietekme uz afektīvo lojalitāti bija 0,714 līmenī, bet afektīvās lojalitātes ietekme uz vispārīgo apmierinātību ar darbu bija 0,392 līmenī. Iespējams, to varētu skaidrot ar situāciju konkrētajā organizācijā, kā arī ar atšķirībām pētījumu metodoloģijā.

Daļēji par apmierinātības ar darbu un lojalitātes savstarpējo saistību liecināja prognozējamās darbinieku mainības modeļi dažādās darbinieku grupās. Rezultāti apliecināja, ka nodomu mainīt darbu dažādās darbinieku grupās būtiski ietekmēja gan atsevišķas apmierinātības ar darbu, gan lojalitātes dimensijas. Turklāt, atkarībā no darbinieku grupas mainījās jēdziens vai tā dimensija ar noteicošo ietekmi. Tas varētu nozīmēt, ka starp apmierinātības ar darbu un lojalitātes dimensijām pastāv noteikta mijiedarbība, ko pastarpina situācija organizācijā vai konkrētās darbinieku grupas vajadzības.

Apkopojot jāsecina, ka starp apmierinātību ar darbu un lojalitāti pastāv vidēji stipra korelācija, kas mainās atkarībā no dimensijas. Saistība ir abpusēja, lai gan apmierinātība ar darbu lielākā mērā ietekmē lojalitāti. Afektīvajai lojalitātei salīdzinājumā ar aprēķina un normatīvo lojalitāti ir stiprāka saistība ar apmierinātību ar darbu. Savukārt no apmierinātības ar darbu dažādām dimensijām stiprāka saistība ar lojalitāti ir apmierinātībai ar uzņēmuma vadību, darba uzdevumiem, karjeru un atalgojumu. Tas apstiprināja iepriekšējos pētījumos secināto par nozīmīgākajām apmierinātības ar darbu dimensijām (Pavuls, Gogolis, Spulis & Veckalns, 2001). Tika secināts, ka apmierinātības ar darbu un lojalitātes saistību pastarpina amatu hierarhija (darbinieku piederība noteiktai amatu grupai). Lai arī grupu atšķirību izpēte nebija šī pētījuma mērķis, tomēr varēja izdarīt secinājumu, ka pastāv atšķirības starp apmierinātības ar darbu un lojalitātes saistību augstākā un vidējā līmeņa vadītājiem un speciālistiem. Pētījuma rezultāti apliecināja, ka salīdzinājumā ar viendimensionālo pieeju, daudzdimensionālā pieeja abu jēdzienu saistības izpētei sniedz precīzāku priekšstatu par darba motivāciju.

Papildu daži komentāri par pētījuma rezultātu praktisko izmantošanu organizācijās. Pirmkārt, salīdzinājumā ar vispārīgo apmierinātību ar darbu, lielāka uzmanība jāpievērš konkrētām apmierinātības ar darbu dimensijām. Veicot darba motivācijas pētījumus uzņēmumos, jānoskaidro, kurai dimensijai ir lielāka ietekme uz vispārīgo apmierinātību ar darbu un nodomu aiziet no organizācijas. Otrkārt, īpaša uzmanība jāpievērš apmierinātības ar darbu rezultātiem dažādās darbinieku grupās, kas veidojas, balstoties uz amatu hierarhiju pretstatā struktūrvienībām. Piemēram, atsevišķi būtu aplūkojami augstākā līmeņa vadītāju, vidējā līmeņa vadītāju, speciālistu un strādnieku rezultāti. Grupas var veidot, arī balstoties uz organizācijā nostrādāto laiku vai tipiskākajiem vecumposmiem. Treškārt, zinot darba motivācijas pētījumu rezultātus, ikgadējās pārrunās ieteicams netiešā veidā precizēt darbinieku lojalitātes raksturu (kādas attiecības saista ar šo uzņēmumu – emocionālas, aprēķina vai normatīvas) un noslēgt atbilstošu psiholoģisko kontraktu (Armstrong, 2000), vai arī pārrunāt to, ko vadītājs un katrs darbinieks viens no otra gaida, kā arī patiesi vienoties par abpusēji nozīmīgiem jautājumiem. Ceturtkārt, ieteicams šajā pētījumā iegūtos rezultātus aplūkot praktiski izmantojamo motivācijas teoriju kontekstā, īpašu uzmanību pievēršot Herberga atziņām (Herzberg, 1987). Piektkārt, jāatceras, ka apmierinātība ar darbu ir cieši saistīta ar darbinieku emocionālo lojalitāti. Paaugstinot apmierinātību ar darbu, paaugstināsies emocionālā lojalitāte, kas savukārt mazinās nodomu aiziet no organizācijas.

Noslēgumā jāpiemin daži papildu pozitīvi aspekti, kas netieši izriet no šī pētījuma rezultātiem. Apstiprinājās iepriekšējos pētījumos konstatētā lojalitātes struktūra. Apstiprinājās apmierinātības ar darbu struktūra un jaunizveidotās anketas skalu ticamība. Pieeja, kurā personāla vadības prakse pētījumos ir konstants lielums, paver plašākas iespējas pētīt darba motivāciju, rezultātus salīdzinot ar pētījumiem, kuros aptaujāti darbinieki no vairākām organizācijām.

LITERATŪRA

Armstrong, M. (2000). *A Handbook of Human Resource Management Practice*. London: Kogan page.

Bistrova, I. (2001). *Apmierinātības ar darbu saistība ar darba kontroles lokusu*. Npublicēts maģistra darbs. Latvijas Universitāte, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte.

Boroduška, Dz. (2002). *Lojalitātes pret organizāciju, lojalitātes pret profesiju un nodomu aiziet no organizācijas savstarpējās sakarības*. Npublicēts maģistra darbs. Latvijas Universitāte, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte.

Brooke, P.B., Russell, D.W., Price, J.L. (1988). Discriminant Validation of Measure of Job Satisfaction, Job Involvement, and Organizational Commitment. *Journal of Applied Psychology*. 73 (2), 139-145.

Ezera, I. (2001). *Darbinieku vērtību tipu un apmierinātības ar atalgojuma atvieglojumiem savstarpējās sakarības*. Npublicēts maģistra darbs. Latvijas Universitāte, pedagogijas un psiholoģijas fakultāte.

Farkas, A.J., Tetrik, L.E. (1989). A Tree-Wave Longitudinal Analysis of the Causal Ordering of Satisfaction and Commitment on Turnover Decisions. *Journal of Applied Psychology*. 74 (6), 855-868.

Fincham, R., Rhodes, P.S. (1994). Motivation and Job Satisfaction. In: R.Fincham and P.S.Rhodes (Eds.), *The Individual, Work and Organization – Behavioral Studies for Business and Management* (109-130). Oxford: Oxford University Press, Inc.

Hackett, R.D., Bycio, P., Hausdorf, P. A. (1994). Further Assessments of Meyer and Allen's (1991) Tree-Component Model of Organizational Commitment. *Journal of Applied Psychology*. 79, 15-23.

Heneman III, H.G., Schwab, D.P. (1985). Pay Satisfaction: Its Multidimensional Nature and Measurement. *International Journal of Psychology*. 20, 129-141.

Herzberg, F. (1987). "One More Time: How Do You Motivate Employees, *Harvard Business Review*, 46, 109-120.

Judge, T.A., Church, A.H. (2000). *Job Satisfaction: Research and Practice*. In Cooper, C.L., Locke E.A. (eds.) *Industrial and Organizational Psychology*. Oxford: Blackwell Publishers, Ltd.

Krastiņš, O. (1998). *Statistika un ekonometrija*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde.

Kreitner, R., Kinicki, A. (1989). *Organizational Behavior*. Boston: BPI Irwin.

Larry J.W. and Hazer, J.T. (1986). Antecedents and Consequences of Satisfaction and Commitment in Turnover Models: A Reanalysis Using Latent Variable Structural Equation Methods, *Journal of Applied Psychology*, 71 (May), 219-231.

Lawler III, E.E., Hall, D.T. (1970). Relationship of Job Characteristics to Job Involvement, Satisfaction, and Intrinsic Motivation. *Journal of Applied Psychology*. 54 (4). 305-312.

Locke, E.A. (1976). The Nature and Causes of Job Satisfaction. In M.D. Dunnette (Ed.), *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*. Chicago: Rand McNally.

Mathieu, J.E. (1991). A Cross-Level Nonrecursive Model of the Antecedents of Organizational Commitment and Satisfaction. *Journal of applied Psychology*. 76 (5), 607-618.

Mathieu, J.E., Farr, J.L. (1991). Further Evidence for the Discriminant Validity of Measures of Organizational Commitment, Job Involvement, and Job Satisfaction. *Journal of Applied Psychology*. 76 (1), 127-133.

Mathieu, J.E., Zajac, D.M. (1990), A Review and Meta-Analysis of the Antecedents, Correlates, and Consequences of Organizational Commitment. *Psychological Bulletin*. 108 (2), 171-194.

Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A Tree-Component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, 1, 61-89.

Meyer, J.P., Allen, N.J., Smith, C.A. (1993). Commitment to Organizations and Occupations: Extension and Test of a Tree-Component Conceptualization. *Journal of Applied Psychology*. 78 (4), 538-551.

- Mottaz, C.J. (1988). Determinants of Organizational Commitment. *Human Relations*. 41 (6), 467-482.
- Mowday, R.T., Steers, R.M., Porter, L.W. (1979). The Measurement of Organizational Commitment. *Journal of Vocational Behavior* 14, 224-247.
- Pāvuls U., Gogolis S., Spulis K., Veckalns V (2001). Dimensionality of Job Satisfaction in Latvia: Exploring Quality of Working Life. *Proceedings of IV International Baltic Psychology Conference*. 150-161.
- Pāvuls, U. (2002). Dimensionality of Pay Satisfaction in Latvia: Exploring Structure. *Baltic Journal of Psychology*. 3 (1).
- Pāvuls, U. (2002). Lojalitātes pret organizāciju struktūra: trīs komponentu modelis. Izglītības zinātnes un pedagogija mūsdienu pasaulē. Juris Krastiņš (red.) *Latvijas Universitātes raksti*. 649. sējums, 181-190.
- Pāvuls, U., Renģe, V (2003). Apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes pret organizāciju saistība bankās un skolās. *Latvijas Universitātes raksti psiholoģijā*.
- Pruijt, H. (2000). Performance and Quality of Working Life. *Journal of Organizational Change Management*, 13 (4), 389-400.
- Randall, M.L., Cropanzano, R., Bormann, C.A., Birjulin, A. (1999). Organizational Politics and Organizational Support as Predictors of Work Attitudes, Job Performance, and Organizational Citizenship Behavior. *Journal of Organizational Behavior* 20, 159-174.
- Schaubroeck, J., May, D.R., Brown, F.W. (1994). Procedural Justice Explanations and Employee Reactions to Economic Hardship: A Field Experiment. *Journal of Applied Psychology*. 79 (3), 455-460.
- Spector, P.E. (2000). *Organizational Psychology*. New York: John Wiley & Sons.
- Van Beinum, H. (1979). Working on the Quality of Working Life. Developments in Europe. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Weiss, D.J., Dawis, R.V., England, G.W., Lofquist, L.H. (1967). *Manual for the Minnesota Satisfaction Questionnaire*. Minneapolis, MN: University of Minnesota, Industrial Relations Center.

Saistība starp apmierinātību ar atalgojumu un lojalitāti pret organizāciju bankās un skolās

Uldis Pāvuls
Viesturs Reņģe

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
E-pasta adrese korespondencei: uldis@fontes.lv

Pētījuma mērķis bija noskaidrot, kāda ir saistība starp apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes pret organizāciju dimensijām, kā arī to, cik lielā mērā šo saistību ietekmē organizācijas veids un reģions, kurā organizācija atrodas. Tika izmantota Henemana un Švāba metode apmierinātības ar atalgojumu mērīšanai, kā arī Meijera un Allenas metode trīsdimensionālās lojalitātes pret organizāciju mērīšanai. Izlasē bija 1147 darbinieki no bankām un skolām astoņās Latvijas pilsētās. Afektīvā un normatīvā lojalitāte gandrīz vienādā mērā pozitīvi korelēja ar četrām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām. Aprēķina lojalitātei bija vāja pozitīva korelācija tikai ar apmierinātību ar atalgojuma administrēšanu. Apmierinātībai ar atalgojumu un afektīvajai lojalitātei, kā arī apmierinātībai ar atalgojumu un normatīvajai lojalitātei ir apbūsēja pozitīva statistiski nozīmīga ietekme. Bankās, salīdzinājumā ar skolām, bija stiprāka saistība starp afektīvo lojalitāti un vispārīgo apmierinātību ar atalgojumu. Darbiniekiem, kas strādā citās Latvijas pilsētās un bija neapmierināti ar atalgojumu, tika konstatēta augstāka aprēķina lojalitāte nekā Rīgā strādājošajiem.

Atslēgas vārdi: apmierinātība ar atalgojumu, lojalitāte pret organizāciju.

The aim of the study was to explore relationships among dimensions of pay satisfaction and dimensions of organizational commitment. Also the aim was to measure the effect of organization type and region (geographical location of an organization) on these relationships. In this study the pay satisfaction questionnaire developed by Heneman and Schwab, and the organizational commitment questionnaire developed by Meyer and Allen were used. The sample consisted of 1147 employees working in banks and schools in eight cities of Latvia. Affective and normative commitment correlated almost evenly with four dimensions of pay satisfaction in the sample of banks. Continuance commitment correlated (comparatively weak) only with satisfaction with pay administration. Pay satisfaction and affective commitment as well as pay satisfaction and normative commitment had reciprocal positive and significant effects on each other. Employees of banks showed stronger correlation between affective commitment and overall pay satisfaction as compared to employees of schools. Employees working in other larger cities (outside of Riga) and who had low pay satisfaction had high continuance commitment when compared to employees working in Riga.

Key words: pay satisfaction, organizational commitment

Apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistība bankās un skolās

Apmierinātība ar atalgojumu un lojalitāte ir nozīmīgi jēdzieni darba motivācijas pētījumos, īpaši saistībā ar nodomu mainīt darbu. Lojalitāte pret organizāciju un apmierinātība ar atalgojumu plašākā kontekstā ir attieksme. Organizācija un atalgojums ir attieksmes objekti. Attieksmes pret organizāciju un atalgojumu tiek izteiktas ar vērtējošiem spriedumiem. Minēto attieksmju saistību var pētīt, izmantojot lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu jēdzienu ar vienu vai vairākām dimensijām. Daudzdimensiju lojalitātei tiek izdalītas trīs relatīvi neatkarīgas dimensijas (afektīvā, aprēķina un normatīvā lojalitāte). Apmierinātībai ar atalgojumu tiek izdalītas četras relatīvi neatkarīgas dimensijas (apmierinātība ar algu, algas pielikums, atvieglojumi un atalgojumu sistēmas administrēšana). Katra dimensija tiek raksturota ar atbilstošu indeksu. Viendimensijas jēdzieni praktisku apsvērumu dēļ pētījumos tiek lietoti biežāk, taču daudzdimensiju jēdzieni sniedz iespēju labāk izprast darba motivāciju. No pētnieciskās literatūras apgūtas nozīmīgākās zinātniskās publikācijas, kurās analizēti specifiski jautājumi par lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību šo jēdzienu mērīšanas, kā arī praktiskā izmantošanas kontekstā.

Šajā pētījumā tika izmantotas šādas jēdzienu definīcijas. Lojalitāte ir psiholoģisks stāvoklis, kas: a) raksturo darbinieka attiecības ar organizāciju; b) ietekmē lēmuma pieņemšanu turpināt strādāt konkrētajā organizācijā (Meyer, Allen, 1997; Meyer & Allen, 1991).

"Afektīvā lojalitāte (affective commitment) ir darbinieka emocionālā piesaiste organizācijai, identificēšanās ar to un iesaistīšanās tajā. Darbinieki turpina strādāt organizācijā, jo viņi to vēlas. Aprēķina lojalitāte (continuance commitment) ir apzināšanās, cik liela *cena* ir aiziešanai no organizācijas [kopīgais zaudējums jebkurā formā]. Darbinieki, kurus ar organizāciju galvenokārt saista aprēķina lojalitāte, turpina strādāt šajā organizācijā, jo viņiem tas ir *nepieciešams* un ir izdevīgi. Normatīvā lojalitāte (normative commitment) ir pienākuma izjūta palikt darba attiecībās ar konkrēto organizāciju. Darbinieki ar augstu normatīvo lojalitāti izjūt *pienākumu* palikt pašreizējā organizācijā. (Meyer & Allen, 1997; Meyer & Allen, 1991)"

Apmierinātība ar atalgojumu plašākā nozīmē ir attieksme (Miceli & Lane, 1991). Ievietojot atalgojumu kā objektu attieksmes definīcijā, tiek iegūts, ka apmierinātība ar atalgojumu ir vērtējošs spriedums, kas parādās kā psiholoģiska tendence, pozitīvi vai negatīvi vērtējot kādu no atalgojuma dimensijām (algu, algas pielikumu, prēmijas, atvieglojumus).

Tradicionāli darba motivācijas pētījumos apmierinātība ar atalgojumu gan drīz vienmēr bijusi viena no apmierinātības ar darbu dimensijām. Neraugoties uz to, ka pagājušā gadsimta 80. un 90. gados ir veikti daudzi pētījumi par lojalitātes un apmierinātības ar darbu un atalgojumu saistību, šīs saistības izpēte joprojām

ir aktuāla. Līdzšinējie lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu jēdziena struktūras pētījumi nerada iespaidu, ka pietiekamā līmenī atrisinātas metodoloģiskās problēmas, kas saistītas ar šo jēdzienu validitāti un atsevišķo dimensiju potenciālu izskaidrot dispersiju citiem mainīgajiem lielumiem. Īpaši diskutējams ir jautājums par apmierinātības ar atalgojumu struktūras stabilitāti, mainoties atalgojuma sistēmai. Abi jēdzieni ir radīti un lielākoties pētīti Ziemeļamerikā, tāpēc pietrūkst pierādījumu to universālam raksturam vai iespējamām kultūras atšķirībām. Minētās saistības pētījumi galvenokārt veikti, izmantojot viendimensijas jēdzienus, vai arī, izmantojot daudzdimensiju lojalitātes jēdzienu un viendimensijas apmierinātības ar atalgojumu jēdzienu. Pētījumi, kuros tiktu aplūkota abu daudzdimensiju jēdzienu saistība, netika atrasti, un pat ja tādi pastāv, to skaits, visticamāk, ir mazs. Tāpēc nepieciešams veikt pētījumus, kuru rezultāti raksturotu lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību konkrētākā līmenī, jo darba motivācijas pētījumi kļūst arvien konkrētāki (Ambrose, 1999).

Vienā no apjomīgākajām metaanalīzēm tika konstatēta pozitīva vidējā korelācija 0,32 līmenī starp lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu un neliela korelācijas stipruma atšķirība, ja tiek izmantoti dažādi (viendimensijas) lojalitātes mērījumi (Mathieu & Zajac, 1990). Līdzīgā pētījumā, izmantojot jēdzienus ar viendimensijas struktūru, tika konstatēta lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistība 0,29 līmenī (Cohen, Gattiker, 1994). Citā pētījumā konstatēts nedaudz augstāks saistības līmenis – 0,43 (Scarpello, Jones, 1996). Lojalitāte un apmierinātība ar atalgojuma pieaugumu korelēja 0,35 līmenī (Folger & Konovski, 1989). Krievijā tika konstatēta korelācija 0,28 līmenī – vienā no retajiem lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistības pētījumiem ārpus Ziemeļamerikas (Buchko, 1998). Jaunākajos pētījumos, izmantojot Meijera un Alenas izstrādāto lojalitātes mērīšanas metodi un Minesotas apmierinātības aptauju, kurā iekļauta apmierinātības ar atalgojumu skala, tika konstatēta līdzīga korelācija starp abām attieksmēm: apmierinātība ar atalgojumu un (1) afektīvā lojalitāte korelēja 0,36 līmenī, (2) aprēķina lojalitāte korelēja 0,36 līmenī, (3) normatīvā lojalitāte korelēja 0,27 līmenī (Yousef, 2000). Augstāks korelācijas līmenis tika konstatēts starp lojalitāti un atalgojuma taisnīgumu ($r=0,673$), kā arī atalgojuma saistībai ar darba rezultātiem ($r=0,373$) (Florkowski, Schuster, 1992). Abi faktori lielā mērā attiecas uz vienu no apmierinātības ar atalgojumu dimensijām – apmierinātību ar atalgojuma sistēmas administrēšanu. Līdzīgs faktors – procedūras taisnīgums un lojalitāte – korelēja 0,46 līmenī.

No aplūkotā pētījumu kopsavilkuma izriet, ka nav pietiekama apliecinājuma tam, kāda ir korelācija starp abiem daudzdimensiju jēdzieniem. Tāpēc pētījumā tika izvirzīta šāda hipotēze:

1. hipotēze: trim lojalitātes dimensijām ir statistiski nozīmīga pozitīva korelācija ar četrām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām.

Pēdējos gados psiholoģijā (sociālajā, darba un organizāciju psiholoģijā) arvien vairāk populāri kļūst diezgan sarežģīti strukturālie modeļi, kas vienlaikus raksturo

attiecības starp vairākiem mainīgajiem lielumiem, arī attieksmēm, piemēram, apmierinātību ar darbu, lojalitāti, iesaistīšanos darbā, nodomu aiziet no organizācijas, aiziešanu no organizācijas, nostrādāto laiku, vecumu, dzimumu, organizācijas lielumu. Lojalitāte un apmierinātība ar darbu, iekļaujot apmierinātību ar atalgojumu, ir bieži tikuši izmantoti darba motivācijas vai personāla mainības (turnover) modeļos (Florkowski & Schuster, 1992; Farkas & Tetrick, 1989; Mathieu, 1991). Piemēram, pētījumos par lojalitātes un apmierinātības ar darbu ietekmes uz attieksmi pret pārmaiņām organizācijās tika iegūts apstiprinājums statistiski nozīmīgai pozitīvai apmierinātības ar atalgojumu ietekmei uz lojalitāti (apmierinātība ar atalgojumu → afektīvā lojalitāte, $\beta^1=0,12$; apmierinātība ar atalgojumu → aprēķina lojalitāte [zems alternatīvu skaits] $\beta=0,35$; apmierinātība ar atalgojumu → aprēķina lojalitāte [augsta upurēšanās] $\beta=0,30$; apmierinātība ar atalgojumu → normatīvā lojalitāte, ietekmes nav) (Yousef, 2000). Tikusi konstatēta apmierinātības ar darbu ietekme uz lojalitāti, kuras standartizētais koeficients ir 0,49 līmenī (Florkowski & Schuster, 1992). Dažādās izlasēs lojalitātei ir atšķirīga ietekme uz apmierinātību ar darbu (standartizētie regresijas koeficienti 0,26; 0,31 un 0,16 līmenī), bet tieši apmierinātība ar atalgojumu ietekmē lojalitāti (vidējais standartizētais koeficients 0,13 līmenī) (Roe, Zinovjeva, Dienes & Horn, 2000). Apkopojot dažas jaunākās teorētiskās nostādnes par iespējamo apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes savstarpējās ietekmes virzību, var secināt, ka (1) afektīvo un normatīvo lojalitāti varētu ietekmēt atalgojuma sistēmas taisnīgums, bet aprēķina lojalitāti varētu ietekmēt apmierinātība ar atalgojuma apjomu. Pastāv uzskats, ka apmierinātībai ar darbu un lojalitātei ir abpusēja ietekme. Diemžēl netika atrasti pētījumi, kas pārbaudītu abpusējo ietekmi starp lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu, tāpēc tika izvirzīta šāda hipotēze:

2. *hipotēze*: trim lojalitātes dimensijām un vispārīgajai apmierinātībai ar atalgojumu ir abpusēji pozitīva statistiski nozīmīga ietekme.

Pirmajos pētījumos par lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību ietekmējošiem faktoriem tika atzīts, ka pārsteidzošā kārtā, neraugoties uz ļoti lielo interesi par atalgojuma ietekmi uz lojalitāti, pētījumos minimāla uzmanība pievērsta pastarpinātajiem faktoriem pretstatā tiešās ietekmes (main effects) izpētei (Cohen & Gattiker, 1994).

Tika secināts, ka, salīdzinot ar organizācijām valsts sektorā, apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistība ir stiprāka privātajās (biznesa) organizācijās. Tas tika pamatots ar privātajās organizācijās pastāvošā psiholoģiskā kontrakta balstīšanu uz sadarbības abpusēju ekonomisko izdevīgumu. Balstoties uz šo secinājumu, šajā pētījumā tika izvirzīta hipotēze, kas precizētu minēto likumsakarību konkrētākā līmenī. Tika prognozēts, ka privātajās organizācijās, salīdzinājumā ar valsts organizācijām, afektīvā lojalitāte ir ciešāk saistīta ar vispārīgo apmierinātību ar atalgojumu, jo darbinieki šajās organizācijās lielākā mērā tiek atalgoti par labiem darba rezultātiem.

¹ beta – standartizētais regresijas koeficients.

3. *hipotēze*: organizācijas tips ietekmē saistību starp trim lojalitātes dimensijām un vispārīgo apmierinātību ar atalgojumu. Peļņas organizācijās, salīdzinājumā ar bezpeļņas organizācijām, ir stiprāka saistība starp afektīvo lojalitāti un vispārīgo apmierinātību ar atalgojumu.

Iepriekš minētajā pētījumā (Cohen & Gattiker, 1994) papildus tika prognozēts, ka apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistība būs stiprāka darbiniekiem zemāka statusa amatos salīdzinājumā ar augstāka statusa amatiem. Hipotēze tika pamatota ar to, ka darbiniekiem zemāka statusa amatos ir ierobežotas iespējas būt iekšēji motivētiem, un viņiem ir zemāks atalgojums nekā darbiniekiem augstāka statusa amatos. Taču hipotēze netika apstiprināta. Lai arī darbiniekiem zemāka statusa amatos bija nedaudz stiprāka lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistība ($r=0,37$) salīdzinājumā ar augstāka statusa darbiniekiem ($r=0,24$), tomēr šī atšķirība nebija nozīmīga. Šī pētījuma rezultāti rosināja pārdomāt, kādi faktori līdzās jau aplūkotojiem varētu ietekmēt lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību. Kā nozīmīgs faktors, kas varētu ietekmēt šo saistību, tika konstatēts reģions, kurā organizācija atrodas. Reģioni tika dalīti – galvaspilsēta un pārējās pilsētas. Pamatojums šādam dalījumam ir ievērojamas atšķirības reālajā atalgojuma līmenī. Saskaņā ar pētījumiem ("Fontes R&I", 2002), Latvijas lauku reģionos atalgojuma līmenis ir vidēji par 100% zemāks. Tāpēc tika izvirzīta pēdējā šī pētījuma hipotēze.

4. *hipotēze*: reģions ietekmē lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību. Organizācijās, kas atrodas reģionu centros, ir stiprāka saistība starp aprēķina lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu.

Metode

Mērijumi

- a) Apmierinātības ar atalgojumu aptauja (Heneman & Schwab, 1985);
- b) Lojalitātes pret organizāciju aptauja (viendimensiju) (Mowday, Steers & Porter, 1979);
- c) Lojalitātes pret organizāciju aptauja (trīsdimensiju) (Meyer & Allen, 1997);
- d) Aptauja nodomam aiziet no organizācijas (Pāvula izstrādātā metode šī pētījuma vajadzībām). Pieci apgalvojumi, kas raksturo darbinieka domas (pārliecību) par nepieciešamību aiziet no organizācijās.
- e) Organizācijas tips, kas tika operacionalizēts kā privātās un valsts vai pašvaldību organizācijas (bankas un skolas)
- f) Reģions, kas tika operacionalizēts kā organizācijas atrašanās vieta galvaspilsētā (Rīgā) vai citās lielākajās Latvijas pilsētās.

Izlase un procedūra

Izlasi veido 1147 banku un skolu darbinieki no astoņām Latvijas pilsētām (sk. 1. tabulu). Banku darbinieku izlasē bija 465 kontu operatori (telleri, klientu menedžeri, kontu operatori), arī viņu tiešie vadītāji. Skolu darbinieku izlasē bija 682 skolotāji, mācību pārziņi un skolu direktori. Pētījuma dalībnieki izlasē tika iekļauti ar līgzdu veidošanas metodi (Raščevska, 2000:104). Sākumā tika sastādīts Latvijas pilsētu saraksts, no kurām ar nejaušās izlases metodi atlasītas astoņas – Balvi, Bauska, Cēsis, Daugavpils, Rīga, Saldus, Tukums, Ventspils. Kopumā tika saņemta 1171 anketa, no kurām izmantojamas bija 1147 (98%). 452 (39,4%) anketas bija no Rīgas, 695 – (60,6%) no pārējām Latvijas pilsētām. Dati pētījumam tika ievākti ar frontālās anketēšanas palīdzību 46 banku filiālēs un 30 skolās astoņās Latvijas pilsētās, kopā 76 grupās.

1.tabula. Izlases raksturojums.

Parametrs		N	%
Darba vieta	bankās strādājošie	481	42
	skolās strādājošie	666	58
Dzimums	sievietes	975	85
	vīrieši	165	15
Vecums	līdz 25	132	12
	no 25-35	333	29
	no 35-45	341	30
	no 45-55	217	19
	55 un vairāk	122	11
Izglītība	vidējā	59	5
	nepabeigta augstākā vai vidējā speciālā	269	24
	augstākā ar bakalaura vai maģistra grādu	806	70
	doktora grāds	8	1
Dzimtā valoda	latviešu	972	85
	cita	173	15

Rezultāti*Jēdzienu struktūra*

Jēdzienu struktūras pārbaudei tika veikta faktoranalīze. Tā pilnībā apstiprināja trīs lojalitātes dimensijas un daļēji arī apmierinātības ar atalgojumu dimensijas, kuru izpētes rezultātā tika pieņemts lēmums turpmākajās analizēs izmantot tikai vienu apmierinātības ar atalgojumu indeksu – apmierinātību ar algu. Izņēmums

tika izdarīts vienai korelāciju analīzei, jo bankās strādājošo izlasē pietiekamā līmenī apstiprinājās teorētiskā apmierinātības ar atalgojumu struktūra.

Lai pārliecinātos par iespēju kognitīvi nodalīt pētījumā iekļautos konceptus citu no cita, tika veikta atkārtota faktoranalīze. Tika analizēti visi tie jautājumi, kam iepriekšējās faktoranalīzēs bija augstākie faktoru svāri un kas veidoja atsevišķus faktorus ar augstiem ticamības koeficientiem (sk. 2. tabulu).

2. tabula. Galvenie jautājumi un tos vienojošie faktori pēc primārām faktoranalīzēm konceptu struktūras salīdzināšanai abās izlasēs

Attieksmes objekts	Bankas			Skolas		
	<i>f.svari</i>	vid.	sd.n.	<i>f.svari</i>	vid.	sd.n.
Viendimensijas lojalitāte	<i>α81</i>			<i>α84</i>		
Vislabākā iespēja, kur strādāt	.755	4.92	1.45	.707	4.65	1.64
Priecājos par savu izvēli	.744	5.20	1.32	.739	5.16	1.42
Stāstu citiem, ka esmu daļa	.741	5.10	1.35	.787	4.79	1.60
Personīgās un organizācijas vērtības ir līdzīgas	.678	4.68	1.26	.676	4.74	1.39
Man rūp organizācijas liktenis	.629	5.78	1.17	.671	6.01	1.06
Draugiem stāstu	.615	5.35	1.45	.734	4.90	1.64
Vēlme strādāt, cik labi iespējams	.604	6.13	0.96	.620	5.81	1.12
Ar mieru veikt jebkuru uzdevumu	.561	3.81	1.84	.550	3.41	1.80
Gatavs pielikt pūles	.468	5.36	1.14	.500	5.05	1.37
Afektīvā lojalitāte	<i>α83</i>			<i>α84</i>		
Nejūtu emocionālu saistību	.749	5.31	1.49	-.759	5.55	1.47
Nejūtos komfortabli	.761	5.15	1.41	-.657	5.06	1.58
Izjūtu piederību	-.673	4.40	1.35	.770	4.71	1.56
Lepojos piederēt	-.680	5.15	1.19	.717	4.84	1.46
Nejūtos kā savējais	.691	5.33	1.51	-.637	5.48	1.60
Gribētu karjeru veidot šeit	-.596	5.12	1.25	.625	4.52	1.58
Viegli izjustu piederību citur	.523	4.17	1.59	-.636	4.27	1.69
Aprēķina lojalitāte	<i>α79</i>	3.71	1.20	<i>α75</i>	4.08	1.27
Aizejot būtu citu iespēju trūkums	.716	3.76	1.67	.742	4.07	1.87
Pārāk maz citu iespēju	.723	3.37	1.71	.713	4.04	1.86
Man nav citas izvēles kā palikt	.737	3.40	1.64	.687	3.65	1.86
Notur iespēju trūkums	.586	3.27	1.57	.638	3.48	1.85
Palikšana ir nepieciešamība	.544	4.83	1.54	.516	5.09	1.55
Normatīvā lojalitāte	<i>α80</i>	3.79	1.15	<i>α79</i>	4.00	1.28
Aiziešana būtu nemorāla	.748	3.87	1.57	.703	4.06	1.75
Ja aizietu, justos vainīgs	.678	3.50	1.58	.655	3.81	1.83
Neaizietu, jo izjūtu pienākumu pret citiem	.653	3.63	1.57	.676	3.82	1.72

2. tabulas turpinājums

Attieksmes objekts	Bankas			Skolas		
	<i>f.svari</i>	vid.	sd.n.	<i>f.svari</i>	vid.	sd.n.
Izjūtu atbildību palikt	.734	4.17	1.44	.567	4.43	1.60
Aiziet nebūtu pareizi	.571	3.82	1.60	.476	3.90	1.77
Apmierinātība ar algu						
(atalgojumu)	α_{95}			α_{93}		
Algas lielums	.884	2.96	.92	.867	2.09	.86
Pašreizējā alga	.875	2.97	.94	.827	2.15	.87
Alga pēc nodokļiem	.832	2.87	.92	.795	1.88	.86
Atalgojums kopumā	.837	3.05	.89	.764	2.22	.89
Kopējā atalgojuma līmenis	.808	3.03	.90	.772	2.14	.86
Nodoms aiziet no organizācijas	α_{83}	3,00	1,25	α_{84}	3,04	1,38
Meklēju citas iespējas	.855	2.43	1.59	.861	2.47	1.68
Domāju par aiziešanu	.840	2.68	1.84	.825	2.98	1.96
Notiekošais liek aizdomāties	.837	3.03	1.66	.807	3.08	1.78
Nestrādāšu ilgāk par						
dažiem mēnešiem	.743	2.45	1.54	.739	2.31	1.51
Nestrādāšu, ja saņemšu ko labāku	.557	4.43	1.52	.693	4.36	1.84

Faktoranalīzei tika izmantota lielākās līdzības (maximum likelihood) ekstrakcijas metode un piemērota slīpā faktoru rotācija (direct oblimin), jo pārējās analizēs bija nepieciešams pētīt faktoru savstarpējo saistību (korelāciju). Tika prognozēts sešu faktoru risinājums atbilstoši izvēlēto konceptu skaitam (viendimensijas lojalitāte, afektīvā, aprēķina un normatīvā lojalitāte, kā arī apmierinātība ar algu un nodoms aiziet no organizācijas). Sākotnējā īpašvērtību analīze un iekļauto konceptu skaits abās izlasēs neatbilda iegūtajam faktoru risinājumam, jo vairāki viendimensijas un afektīvās lojalitātes, kā arī nodoma aiziet strādāt citur apgalvojumi korelēja ar neatbilstošiem faktoriem. Faktoru struktūra abās izlasēs kļuva stabila pēc viendimensijas lojalitātes un dažu citu konstruktīvo apgalvojumu izslēgšanas no tālākām analizēm, balstoties uz faktoru svaru lieluma un risinājuma vienkāršības principu. Kopīgā faktoranalīze palīdzēja identificēt visus apgalvojumus, kas bija izmantojami turpmākajās analizēs (sk. 3. tabulu). Rezultāti norādīja uz apmierinātības ar atalgojumu potenciālu izskaidrot 20% no pārējo attieksmes objektu dispersijas.

3. tabula. Apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes kopīgās faktoranalīzes rezultāti:

Attieksmes objekts	Visi darbinieki, N=1123-1143					
	h^2	F1 ^a	F2 ^b	F3 ^c	F4 ^d	F5 ^e
Algas lielums	.903	.955	-.003	-.010	-.001	-.027
Pašreizējā alga	.840	.918	-.018	.022	-.012	.028
Kopējā atalgojuma līmenis	.788	.887	.011	.002	.001	-.010
Atalgojums kopumā	.776	.866	.038	-.006	.032	-.004
Alga pēc nodokļiem	.704	.839	-.011	-.047	-.043	.011
Domāju par aiziešanu	.662	-.084	-.864	-.051	-.018	.135
Meklēju citas iespējas	.683	-.016	-.786	-.067	-.079	-.025
Nestrādāšu ilgāk par dažiem mēnešiem	.470	.072	-.649	.012	.027	-.082
Notiekošais liek aizdomāties	.586	-.030	-.635	.032	-.036	-.161
Aizejot būtu citu iespēju trūkums	.491	.041	.026	.709	-.041	-.003
Pārāk maz citu iespēju	.486	-.042	.044	.707	-.061	.051
Man nav citas izvēles kā palikt	.468	-.006	-.001	.666	.031	-.072
Notur iespēju trūkums	.530	-.019	-.084	.639	-.097	-.206
Palikšana ir nepieciešamība	.229	-.032	.048	.422	.112	.130
Aiziešana būtu nemorāla	.566	.000	.079	-.043	.742	-.008
Ja aizietu, justos vainīgs	.566	-.006	.027	-.007	.714	.035
Neaizietu, jo izjūtu pienākumu pret citiem	.365	-.035	-.022	-.050	.649	-.116
Izjūtu atbildību palikt	.607	.066	-.022	-.008	.597	.322
Aiziet nebūtu pareizi	.291	.054	.031	.121	.451	.087
Izjūtu piederību	.727	.032	-.069	.134	.196	.797
Lepojos piederēt	.515	.150	.059	.046	.081	.604
Nejūtu emocionālu saistību	.548	-.033	.189	-.070	-.004	.604
Nejūtos kā savējais	.441	-.029	.188	-.185	-.106	.510
Nejūtos komfortabli	.473	.031	.240	-.178	-.052	.472
Īpašvērtības ekstraktētām nerotētām faktorām		5.097	4.105	2.392	1.496	.595
Ekstraktēto nerotēto faktoru izskaidrotā dispersija %	-	21.2	17.1	10.0	6.2	2.5

Apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes dimensiju korelācija

Skolās strādājošo izlasē bija atšķirīga apmierinātības ar atalgojumu struktūra, tāpēc četru apmierinātības ar atalgojumu un triju lojalitātes dimensiju savstarpējo saistību bija iespējams aprēķināt tikai banku izlasē. Pirmā hipotēze apstiprinājās daļēji (sk. 4. tabulu). Afektīvā lojalitāte gandrīz vienādā mērā pozitīvi korelēja ar visām četrām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām (r no 0,268 līdz 0,396). Rezultāti bija atbilstoši apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistības pētījumiem, kuros izmantoti viendimensijas jēdzieni. Afektīvā lojalitāte un apmierinātība ar algu korelēja pozitīvi un statistiski nozīmīgi ($r=0,396$); ar atvieglojumiem ($r=0,318$); ar atalgojuma administrēšanu ($r=0,268$); ar algas pielikumu ($r=0,350$). Normatīvā lojalitāte pozitīvi korelēja ar visām četrām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām. Tika konstatēta relatīvi stiprāka korelācija ar apmierinātību ar atalgojuma administrēšanu ($r=0,306$) un apmierinātību ar algu ($r=0,262$), vājāka ar apmierinātību ar atvieglojumiem ($r=0,159$) un algas pielikumu ($r=0,188$).

Aprēķina lojalitātei bija vāja pozitīva korelācija ar apmierinātību ar atalgojuma administrēšanu ($r=0,160$). Ar pārējām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām aprēķina lojalitāte statistiski nozīmīgi nekorelēja. Daudzdimensiju jēdzienu izmantošana sniedza precīzāku priekšstatu par saistību starp lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu.

4. tabula. Apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes dimensiju korelācija banku izlasē

	Apmierinātība ar algu	Apmierinātība ar atvieglo- jumiem	Apmierinātība ar atalgojuma administrēšanu	Apmierinātība ar algas pielikumiem
Afektīvā lojalitāte	.396** N=448	.318** N=281	.268** N=166	.350** N=313
Normatīvā lojalitāte	.262** N=448	.159** N=281	.306** N=164	.188** N=314
Aprēķina lojalitāte	.010 N=443	.067 N=278	.160* N=164	.001 N=309

Apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes dimensiju savstarpējā ietekme

Daudzfaktoru regresijas analīzes rezultāti apliecināja, ka izveidotais modelis, kurā trīs lojalitātes dimensijas bija atkarīgie mainīgie, bet nodoms aiziet no organizācijas, apmierinātība ar atalgojumu un vairāki demogrāfiskie rādītāji bija neatkarīgie mainīgie, ļauj izskaidrot nozīmīgu daļu no katras lojalitātes dimensijas dispersijas. Modeļa pārbaudīšanai tika izmantota pakāpeniskā (stepwise forward) daudzfaktoru regresija. Modelī iekļautie mainīgie lielumi izskaidroja 41% afektīvās lojalitātes dispersijas, 14% normatīvās lojalitātes dispersijas un 17% aprēķina lojalitātes dispersijas (sk.5.tabulu). Standartizētie regresijas koeficienti (betas) norādīja, ka relatīvi nozīmīgāka ietekme afektīvās lojalitātes paredzēšanā bija nodomam aiziet no organizācijas, apmierinātībai ar atalgojumu un organizācijā nostrādātajam laikam. Vienādojumā iekļautie demogrāfiskie mainīgie mazāk ietekmēja afektīvo lojalitāti, tomēr šī ietekme bija statistiski nozīmīga. Normatīvo lojalitāti visvairāk ietekmēja strādājošo vecums, apmierinātība ar atalgojumu, organizācijas tips un nodoms aiziet no organizācijas. Aprēķina lojalitāti visvairāk ietekmēja demogrāfiskie rādītāji (vecums, izglītība, reģions) un konkrētā organizācija.

5. tabula. Trīs lojalitātes dimensiju pakāpeniskā regresija uz nodomu aiziet no organizācijas, apmierinātību ar atalgojumu un demogrāfiskajiem rādītājiem

	Afektīvā lojalitāte ^a		Normatīvā lojalitāte ^b		Aprēķina lojalitāte ^c	
	B	β	B	β	B	β
Nodoms aiziet no organizācijas	-.494	-.566 ^d	-.154	-.173 ^d	.114	.123 ^d
Apmierinātība ar atalgojumu	.164	.172 ^d	.181	.186 ^d	-.082	-.081 ^d
Vecums	.096	.058 ^d	.375	.223 ^d	.490	.281 ^d
Organizācijas tips	.186	.049 ^d	.691	.177 ^d	-.317	-.078
Izglītība			-.235	-.069 ^d	-.613	.175 ^d
Organizācija			-.012	-.059	.035	.164 ^b
Reģions	-.299	-.077 ^d			.680	.164 ^d
Organizācijā nostrādātais laiks		.235	.132 ^d			

^a R²= 0,420; koriģētais R²=0,416; F(6,981)=118,36 p<0,000

^b R²= 0,138; koriģētais R²=0,133; F(6,981)=26,175 p<0,000

^c R²= 0,173 koriģētais R²=0,167; F(7,980)=29,322 p<0,000

^d p<0,05 vai 0,01

Saskaņā ar teorētiskajām nostādnēm ne tikai apmierinātība ar atalgojumu ietekmē lojalitāti, bet lojalitāte ietekmē arī apmierinātību ar atalgojumu. Tāpēc tika sastādīts atbilstošs modelis, kurā apmierinātība ar atalgojumu bija atkarīgais mainīgais, bet trīs lojalitātes dimensijas, nodoms aiziet no organizācijas un vairāki demogrāfiskie mainīgie bija neatkarīgie mainīgie. Kopumā modelis izskaidroja nozīmīgu daļu (34%) apmierinātības ar atalgojumu dispersijas (sk.6.tabulu). Vislielāko ietekmi uz apmierinātību ar atalgojumu radīja organizācijas tips, reģions, afektīvā un normatīvā lojalitāte. Aprēķina lojalitāte, nodoms aiziet no organizācijas un strādājošo vecums neatstāja nozīmīgu ietekmi uz apmierinātību ar atalgojumu.

6. tabula. Apmierinātības ar atalgojumu pakāpeniskā regresija uz trīs lojalitātes dimensijām, nodomu aiziet no organizācijas un demogrāfiskajiem rādītājiem

Mainīgais lielums	B	β
Organizācijas tips	-1.939	-.483 ^a
<i>Afektīvā lojalitāte</i>	.163	.155 ^a
Reģions	.778	.189 ^a
<i>Normatīvā lojalitāte</i>	.120	.117 ^a
Nostrādātais laiks organizācijā	-.130	-.070 ^a
Vecums	.107	-.062
Nodoms aiziet no organizācijas	-.051	-.055
<i>Aprēķina lojalitāte</i>	-.034	-.034

^a $p < 0,05$ vai $0,01$

$R^2 = 0,341$; koriģētais $R^2 = 0,336$; $F(8,979) = 63,384$ $p < 0,000$

2. hipotēze apstiprinājās daļēji. Iegūtie rezultāti apliecina, ka apmierinātībai ar atalgojumu un afektīvajai lojalitātei ir abpusēji pozitīva nozīmīga ietekme ($\beta = 0,172$, $0,155$; $p < 0,05$ vai $0,01$), kā arī apmierinātībai un normatīvajai lojalitātei ir abpusēji nozīmīga ietekme ($\beta = 0,186$, $0,117$; $p < 0,05$ vai $0,01$), bet apmierinātībai ar atalgojumu un aprēķina lojalitātei ir vienpusēja negatīva nozīmīga ietekme ($\beta = -0,081$; $p < 0,05$ vai $0,01$).

Apmierinātības ar atalgojumu ietekme uz lojalitāti pret organizāciju

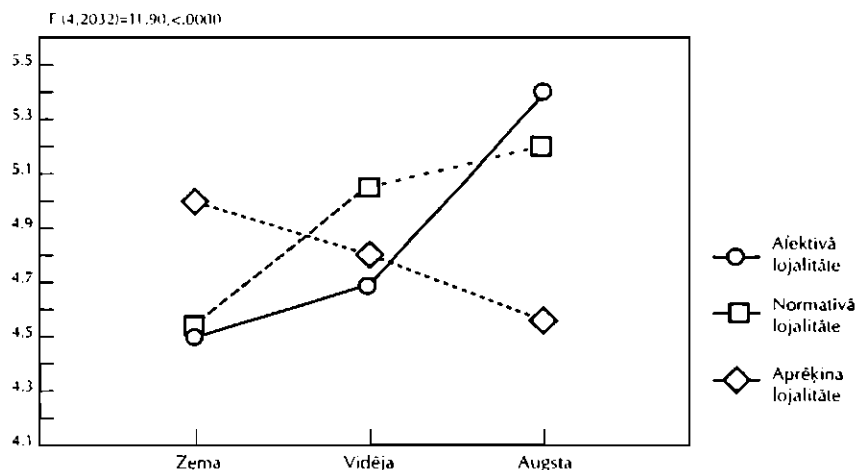
Papildus 2. hipotēzes pārbaudei, lai precizētu apmierinātības ar atalgojumu ietekmi uz trīs lojalitātes pret organizāciju dimensijām, tika izvēlēta atkārtoto mērījumu daudzfaktoru dispersiju analīze (repeated measures multiway analysis of variance).

Pirms turpmākās rezultātu analīzes tika veikta aprēķināto indeksu standartizācija, kas vienlaikus nodrošināja to normalizāciju. Trīs lojalitātes dimensijas tika definētas kā vienam subjektam atkārtoti mērītie atkarīgie mainīgie (within-subjects repeated measures), un trijos līmeņos (augsts, vidējs, zems) kategorizēta apmierinātība ar atalgojumu, kas sadala visus pētījuma dalībniekus grupās (between-subjects). Analīzes mērķis bija noskaidrot, cik lielā mērā apmierinātība ar atalgojumu rada aritmētiskā vidējā izmaiņas katrā lojalitātes dimensijā. Sākumā tika noskaidrots, vai neatkarīgais mainīgais lielums rada statistiski nozīmīgas pārmaiņas trijos lojalitātes aritmētiskā vidējā līmeņos. Rezultāti norādīja, ka apmierinātība ar atalgojumu atstāj uz lojalitātes līmeni neatkarīgu ietekmi ($F(4,2032)=11,90$; $p<0,000$).

Pēc tam tika izmantots Scheffe *post-hoc* tests (Tabachnick & Fidell, 1996), lai noskaidrotu, kuri apmierinātības ar atalgojumu līmeņi rada noteiktas pārmaiņas lojalitātes līmenī. Tika konstatēts, ka apmierinātība ar atalgojumu neietekmē aprēķina lojalitāti, jo tās aritmētiskā vidējā līmenis statistiski nozīmīgi nemainījās. Apmierinātība ar atalgojumu ietekmē gan afektīvo lojalitāti, gan normatīvo lojalitāti (sk. 1. grafiku). Pārmaiņas afektīvās lojalitātes līmenī tika konstatētas starp zemu un augstu ($p<0,000$) un starp vidēju un augstu ($p<0,001$) apmierinātības ar atalgojumu līmeni. Pārmaiņas normatīvās lojalitātes līmenī tika konstatētas starp zemu un vidēju ($p<0,001$) un starp zemu un augstu ($p<0,000$) apmierinātības ar atalgojumu līmeni.

Kopīgā tendence norāda, ka, palielinoties apmierinātības ar atalgojumu līmenim, paaugstinās arī afektīvā un normatīvā lojalitāte. Turklāt, palielinoties apmierinātībai ar atalgojumu no zema līdz vidējam līmenim, straujāk pieaug normatīvās lojalitātes līmenis, bet, palielinoties no vidēja līdz augstam līmenim, straujāk pieaug afektīvā lojalitāte. Rezultāti liecina, ka darbiniekam ar zemu apmierinātības ar atalgojumu līmeni ir vienādi izteikta afektīvā un normatīvā lojalitāte un augstāka aprēķina lojalitāte, kas šādā situācijā varētu tikt uzskatīta par savas rīcības skaidrošanas procesa sastāvdaļu. Darbiniekiem, kam ir vidējs apmierinātības ar atalgojumu līmenis, tikpat kā izzūd atšķirības starp dažādiem lojalitātes līmeņiem, lai gan kopīgais lojalitātes līmenis ir augstāks, salīdzinājumā ar iepriekš pieminēto darbinieku grupu. Šajā apmierinātības ar atalgojumu līmenī grūti izšķirt lojalitātes dažādās dimensijas, tāpēc tā jāaplūko citu faktoru kontekstā, jo apmierinātība ar atalgojumu to vairs nediferencē. Situācija mainās, pieaugot apmierinātības ar atalgojumu līmenim. Darbiniekiem, kam tas ir augsts, salīdzinājumā ar iepriekšējo darbinieku grupu ir augsts afektīvās un normatīvās lojalitātes līmenis, bet izteikti zemāks aprēķina lojalitātes līmenis.

1. grafiks. Apmierinātības ar atalgojumu ietekme uz trijām lojalitātes dimensijām

Organizācijas veida pastarpinošā ietekme uz vispārīgās apmierinātības ar atalgojumu un trīs lojalitātes dimensiju saistību

Pētot sakarību ciešumu starp mainīgajiem, tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības starp banku un skolu darbiniekiem (sk. 7. tabulu). Tas norādīja, ka organizācijas tips ietekmē apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistību. Darbiniekiem, kas strādā skolās, ir ciešāka pozitīva saistība starp afektīvo un normatīvo lojalitāti, bet strādājošiem bankās – pozitīva saistība starp normatīvo un aprēķina lojalitāti. Tika novērota negatīva saistība starp nodomu aiziet no organizācijas un normatīvo lojalitāti. Banku darbiniekiem tā ir statistiski nozīmīgi mazāka. Iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka 3. hipotēze pilnībā apstiprinās. Privātajās organizācijās afektīvās lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistība ir ciešāka. Organizācijas veida ietekme uz apmierinātības ar atalgojumu un aprēķina, kā arī normatīvo lojalitāti netika konstatēta.

7. tabula. Korelāciju koeficienti apmierinātībai ar atalgojumu, nodomu aiziet no organizācijas un lojalitātei abās izlasēs

		Afektīvā lojalitāte	Normatīvā lojalitāte	Aprēķina lojalitāte	Nodoms aiziet
Normatīvā lojalitāte	bankas	.224**			
	skolas	.455**			
		4.28 ^A			
Aprēķina lojalitāte	bankas	.142**	.207**		
	skolas	-.200**	-.013		
		0.1 ^B	3.63		
Nodoms aiziet	bankas	-.582**	-.134**	-.006	
	skolas	-.623**	-.351**	.093	
		1.29 ^B	3.79 ^A	1.69	
Apmierinātība ar atalgojumu	bankas	.399**	.260**	.019	-.333**
	skolas	.169**	.184**	-.074	-.137**
		4.03 ^A	1.27 ^B	1.49	3.34 ^A

^a Banku darbinieki N=442 – 465, skolu darbinieki N=617-652.

^b $H_0: \rho_1 = \rho_2$ tiek noraidīta, ja $z_{apr} \geq z_{krit}$. $z_{krit}(p=0,99)=2,58$; $z_{krit}(p=0,95)=1,96$.

^c zapr.

^A Korelāciju koeficienti banku darbiniekiem un skolu darbiniekiem atšķiras statistiski nozīmīgi.

^B Korelāciju koeficienti banku darbiniekiem un skolu darbiniekiem neatšķiras statistiski nozīmīgi.

** Korelācijas nozīmīgas $p=0,01$ līmenī.

Reģiona pastarpinošā ietekme uz vispārīgās apmierinātības ar atalgojumu un trīs lojalitātes dimensiju saistību

Pētot sakarību ciešumu starp lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu, gan drīz netika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības starp uzņēmumiem Rīgā un citās Latvijas pilsētās (sk. 8. tabulu). Vienīgā saistība, ko reģions ietekmēja, bija starp apmierinātību ar atalgojumu un aprēķina lojalitāti. Rīgā netika konstatēta statistiski nozīmīga saistība starp minētajiem mainīgajiem lielumiem. Taču pārējās Latvijas pilsētās šī saistība bija statistiski nozīmīga un negatīva ($r=-0,194$). Tātad var izdarīt secinājumu, ka 4.hipotēze apstiprinās tikai daļēji. Darbiniekiem, kas strādā Latvijas rajonu centros un kam ir zema apmierinātība ar atalgojumu, ir augstāka aprēķina lojalitāte nekā Rīgā strādājošajiem.

8.tabula. Korelāciju koeficienti apmierinātībai ar atalgojumu, nodomu aiziet no organizācijas un lojalitātei Rīgā un citās pilsētās.

		Afektīvā lojalitāte	Normatīvā lojalitāte	Aprēķina lojalitāte	Nodoms aiziet
Normatīvā lojalitāte	Rīga	.406**			
	citas pilsētas	.347**			
		1.11 ^{cB}			
Aprēķina lojalitāte	Rīga	-.100*	.168**		
	citas pilsētas	-.238**	-.012		
		2.29 ^A	2.91 ^A		
Nodoms aiziet	Rīga	-.635**	-.305**	-.001	
	citas pilsētas	-.595**	-.231**	.120**	
		-1.04 ^B	-1.28 ^B	-1.93	
Apmierinātība ar atalgojumu	Rīga	.214**	.124*	.034	-.224**
	citas pilsētas	.209**	.153**	-.194**	.177**
		0.08 ^B	-0.47 ^B	2.56 ^A	-0.78 ^B

^a Rīgā strādājošie N=452, citās pilsētās strādājošie N=695.

^b $H_0: \rho_1 = \rho_2$ tiek noraidīta, ja $z_{apr} \geq z_{krit}$. $z_{krit}(p=0.99)=2.58$; $z_{krit}(p=0.95)=1.96$.

^AKorelāciju koeficienti Rīgā un citās pilsētās strādājošiem atšķiras statistiski nozīmīgi.

^BKorelāciju koeficienti Rīgā un citās pilsētās strādājošiem neatšķiras statistiski nozīmīgi.

** Korelācijas nozīmīgas $p=0.01$ līmenī.

Iztirzājums

Pētījuma mērķis bija noskaidrot, kāda ir mījsakarība starp apmierinātību ar atalgojumu un lojalitāti pret organizāciju, kā arī to, cik lielā mērā šo saistību ietekmē organizācijas tips un reģions, kurā organizācija atrodas.

Vispirms tika veikta lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu mērīšanas metožu adaptācija Latvijā. Tika konstatēts, ka viendimensijas un daudzdimensiju (afektīvā, normatīvā un aprēķina) lojalitātes struktūra dažādos organizāciju veidos ir nemainīga un atbilst teorētiskajām nostādnēm. Viendimensijas lojalitātei bija stipra pozitīva korelācija ar afektīvo lojalitāti ($r=0,680$). Tika apstiprināti iepriekš veikto pētījumu rezultāti, ka viendimensijas jēdziena izmantošana ļauj tikai daļēji izpētīt darbinieku lojalitātes pret organizāciju raksturu (Meyer & Allen, 1997). Taču apmierinātības ar atalgojumu struktūra (alga, algas pielikums, atvieglojums un atalgojuma administrēšana) teorētiskām nostādnēm bija atbilstoša tikai banku darbinieku izlasē. Skolu darbinieku izlasē apmierinātībai ar atalgojumu bija atšķirīgs faktoru skaits. Rezultāti norādīja, ka praktiski izmantojama tikai apmierinātības ar algu dimensija, kas pēc būtības klasificē-

jama kā vispārīga apmierinātība ar atalgojumu. To var skaidrot dažādi. Pirmkārt, apmierinātības ar atalgojumu rezultātos tika konstatēts ļoti augsts "nezinu" atbilžu skaits, kas norāda uz atšķirībām atalgojuma sistēmas uztverē un rada grūtības šī jēdziena mērīšanā. Tās varētu saistīt ar konkrētā valsts sektora organizāciju atalgojuma sistēmu būtiskāko trūkumu – nepietiekami attīstītu prasmi administrēt atalgojuma sistēmas, lai tās spētu sekmēt organizācijas izvirzīto mērķu sasniegšanu. Otrkārt, atalgojuma sistēmas administrēšana, atvieglojumi un algas pielikums skolās var tikt interpretēti citādi nekā bankās. Piemēram, datu ievākšanas gaitā tika konstatēta ļoti dažāda interpretācija tam, kas ir atvieglojumi un kāda ir to loma atalgojumu sistēmā. Treškārt, faktoru analīzes rezultāti liecināja, ka apmierinātība ar algu izskaidro gandrīz pusi no visu jautājumu kopīgās dispersijas, un pārējie faktori izskaidro tikai desmit un mazāk procentu no kopīgās dispersijas. Tas radīja šaubas par daudzdimensiju jēdziena izmantošanas lietderību un rosināja teorētiskā līmenī turpināt diskusiju par apmierinātības ar atalgojumu daudzdimensiju struktūru. Pētījumā izmantoto metožu adaptācija paver plašas iespējas turpināt pētīt ar darbu saistītas attieksmes.

Lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu dimensiju korelācija

Tika konstatēts, ka pastāv atšķirības trīs lojalitātes dimensiju korelācijā ar četrām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām bankās strādājošo izlasē. Afektīvā lojalitāte gandrīz vienādi pozitīvi korelēja ar visām četrām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām. Tas atbilst apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistības pētījumiem, izmantojot viendimensiju jēdzienus (Scarpello & Jones, 1996). Normatīvā lojalitāte pozitīvi korelēja ar visām četrām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām. Konstatēta relatīvi stiprāka korelācija ar apmierinātību ar atalgojuma administrēšanu un apmierinātību ar algu. Var pieņemt, ka cilvēkiem ar augstāku normatīvo lojalitāti ir nozīmīgāk, cik taisnīgi atalgojums tiek administrēts, kā arī tas, vai *uzupurēšanās* morālu apsvērumu dēļ tiek atbilstoši atalgota. Domājams, ka darbinieki, kas izjūt morālu saistību ar organizāciju, gaida no vadības morālu atbildību par procedūru taisnīgumu un viņu uzticības organizācijai novērtēšanu. Ja vadība nespētu nodrošināt pietiekamā līmenī taisnīgas procedūras un novērtēt darbinieku uzticību, visticamāk, ka darbiniekiem ar augstu normatīvo lojalitāti rastos aizvainojums. Aprēķina lojalitātei ir vāja pozitīva korelācija ar apmierinātību ar atalgojuma administrēšanu ($r=0,160$). Ar pārējām apmierinātības ar atalgojumu dimensijām aprēķina lojalitātei nebija statistiski nozīmīgas korelācijas. Tāpat banku darbiniekiem, kurus ar organizāciju saista aprēķins, kuri organizācijai daudz "atdevuši" (laiku, veselību, iniciatīvu utt.) un kuri aizejot vairāk zaudētu, nekā iegūtu, attieksme pret atalgojumu gandrīz nespētu ietekmēt viņu attieksmi pret

organizāciju. Noteicošie būtu citi faktori, piemēram, darba apstākļi vai iespējas atrast līdzvērtīgu darbu citā organizācijā.

Saistību starp lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu var raksturot precīzāk, ja pētījumos izmanto daudzdimensiju lojalitātes struktūru. Attieksmi pret atalgojumu Latvijā varētu mērit tikai divās dimensijās – attieksmi pret visu saņemto atalgojumu kopumā un attieksmi pret atalgojuma administrēšanas procesu. Tas būtu praktiskāk nekā četru dimensiju izmantošana, kā arī atbilstoši teorijai par attieksmēm, kurā tiek nodalītas attieksmes pret uzvedību un uzvedības rezultātu (Eagly & Chaiken, 1993)

Lojalitātes dimensiju un vispārīgās apmierinātības ar atalgojumu savstarpējā ietekme

Tradicionāli apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistība tikusi mērīta, aprēķinot korelācijas koeficientus. Vienas attieksmes nozīmības mērīšana otras attieksmes parādēšanā nav bijusi īpaši populāra, ja neskaita teorētisko darba motivācijas modeļu izstrādāšanu un pārbaudi. Vairākos šādos modeļos tika iegūti nosacīti pretrunīgi rezultāti (Roe, Zinovjeva, Dienes & Horn, 2000). Tas mudināja pētīt abu minēto attieksmju savstarpējo ietekmi, vai arī, cik daudz var paredzēt lojalitāti, izmantojot apmierinātību ar atalgojumu. Apmierinātības ar atalgojumu struktūras izpēte rosināja šajā analizē izmantot tikai vispārīgo apmierinātību ar atalgojumu.

Pētījumā iegūtie rezultāti liecināja, ka vispārīgajai apmierinātībai ar atalgojumu un afektīvajai lojalitātei, kā arī vispārīgajai apmierinātībai ar atalgojumu un normatīvajai lojalitātei ir abpusēja pozitīva statistiski nozīmīga ietekme. Tas nozīmē, ka varētu apšaubīt vairākus teorētiskos modeļus, kuros tiek uzsvērti tikai apmierinātības ar atalgojumu ietekme uz lojalitāti. Ja darbiniekam palielinās emocionālā vai morālā saistība ar konkrētu organizāciju, viņam var mainīties attieksme pret savu atalgojumu. Pat tad, ja darbinieks ir neapmierināts ar savu atalgojumu, afektīvās un morālās lojalitātes ietekmē vispārīgā apmierinātība ar atalgojumu varētu paaugstināties. Var būt arī pretēja ietekmes virzība. Ja darbiniekam paaugstinās apmierinātība ar atalgojumu, pastāv iespēja paaugstināties afektīvajai un morālajai lojalitātei. Starp apmierinātību ar atalgojumu un aprēķina lojalitāti abpusēja ietekme netika konstatēta. Apmierinātībai ar atalgojumu bija vienpusēja negatīva ietekme uz aprēķina lojalitāti. Pieaugot vispārīgajai apmierinātībai ar atalgojumu, samazinās aprēķina lojalitātes līmenis un, iespējams, mainās lojalitātes profils. Ar atalgojumu neapmierināts darbinieks varētu palikt strādāt organizācijā, jo *citur nav kur iet* vai arī *aizejot zaudējums būtu vēl lielāks*. Apmierinātības ar atalgojumu līmenis varētu palīdzēt paredzēt aprēķina lojalitāti, savukārt, zinot aprēķina lojalitātes līmeni, nebūtu iespējams paredzēt vispārīgo apmierinātības ar atalgojuma līmeni. Papildu pētījuma

rezultāti ļāva secināt, ka darbiniekus ir lietderīgi iedalīt grupās pēc apmierinātības ar atalgojuma līmeni. Tas ļauj veidot apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistības profilus.

Rezultāti norāda, ka darbiniekiem ar zemu apmierinātības ar atalgojumu līmeni ir vienādi izteikta afektīvā un normatīvā lojalitāte un augstāka aprēķina lojalitāte. Darbinieki šādā situācijā varētu spriest, ka "viņiem nav, kur iet". Ja apmierinātības ar atalgojumu līmenis ir vidējs, tikpat kā izzūd atšķirības starp dažādiem lojalitātes līmeņiem, lai gan kopīgais lojalitātes līmenis salīdzinājumā ar iepriekš pieminēto darbinieku grupu ir augstāks. Šajā apmierinātības ar atalgojumu līmeni grūti izšķirt lojalitātes dažādās dimensijas, tāpēc tā jāaplūko citu faktoru kontekstā, jo apmierinātība ar atalgojumu to vairs nediferencē. Situācija mainās, pieaugot apmierinātības ar atalgojumu līmenim. Darbiniekiem ar augstu vispārīgo apmierinātību ar atalgojumu ir augsts afektīvās un normatīvās lojalitātes līmenis, bet izteikti zemāks aprēķina lojalitātes līmenis. Tātad, lai prognozētu lojalitātes profilu, darbiniekus būtu ieteicams iedalīt divās grupās – ar augstu un zemu apmierinātību ar atalgojumu.

Pētījuma rezultāti rosināja jautāt, vai, neraugoties uz iepriekš raksturoto apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistību, tās ciešums un nozīmība ir pietiekamā līmenī, lai organizāciju vadītāji varētu būt pārliecināti par saistības noteikšanas lietderību ikdienas darba situācijās? Pētījumā saistība starp abiem jēdzieniem pastāvēja, taču, tiešā veidā mērot, tā bija vāja. Visticamāk, ja cilvēki pārdomās iespēju aiziet no organizācijas, tas neatstās ietekmi uz viņu apmierinātību ar atalgojumu. Šādā situācijā, lai darbiniekus noturētu, vadītāji varētu nepiedāvāt augstāku atalgojumu. Būtu jāņem vērā citus – saistību pastarpinošus – apstākļus (piemēram, izaugsmes iespējas, darba izpildes novērtēšana, sadarbība ar tiešo vadītāju).

Organizācijas tipa ietekme uz lojalitātes un vispārīgās apmierinātības ar atalgojumu saistību

Rēķinoties ar atšķirībām atalgojuma politikā un sistēmā kopumā komercorganizācijās un valsts organizācijās Ziemeļamerikā un Latvijā, tika pārbaudīts pieņēmums, ka komercorganizācijās salīdzinājumā ar valsts organizācijām ir stiprāka saistība starp afektīvo lojalitāti un vispārīgo apmierinātību ar atalgojumu. Pieņēmums pilnībā apstiprinājās. Organizācijas tips ietekmēja apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistību. Bankās salīdzinājumā ar skolām bija stiprāka saistība starp afektīvo lojalitāti un vispārīgo apmierinātību ar atalgojumu. To varētu skaidrot ar darba attiecībām privātajās organizācijās, kurās salīdzinājumā ar valsts organizācijām atalgojums tiek saistīts vairāk ar darba izpildi. Darbinieki, kas privātajās organizācijās izjūt emocionālu saistību ar organizāciju, visticamāk, ir apmierināti arī ar atalgojumu. Privātajās organizācijās darba

izpilde ir tieši vai netieši saistīta ar atalgojumu. Ja darba izpilde ir teicama, domājams, ka tas atspoguļosies atalgojumā. Gandarījums par labi padarītu darbu rada gandarījumu par atalgojumu, kas savukārt rada gandarījumu par saistību ar konkrēto organizāciju. Skolās un citās valsts vai pašvaldību organizācijās Latvijā ir ierobežotas iespējas saistīt atalgojumu ar darba izpildes kvalitāti. Iespējams, tieši tāpēc apmierinātība ar atalgojumu un afektīvā lojalitāte skolās ir vājāk saistīta nekā bankās.

Reģiona ietekme uz lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību

Latvijā ir raksturīgi uzturēt ievērojamas atšķirības atalgojuma līmeni Rīgā un pārējās pilsētās. Tas notiek gan tāpēc, ka daļa vadītāju neprot pietiekami efektīvi administrēt atalgojuma sistēmu, gan arī tāpēc, ka daļa vadītāju to dara mērķtiecīgi. Arī bezdarba līmenis citās pilsētās salīdzinājumā ar Rīgu ir augstāks. Tāpēc tika izvirzīts pieņēmums, ka reģions ietekmē lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību. Organizācijās, kas atrodas reģionos, jābūt stiprākai saistībai starp lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu. Ārpus Rīgas strādājošiem ir ierobežotas iespējas atrast darbu. Tika prognozēts arī augstāks morālās lojalitātes līmenis, darbinieki varētu izjust lielāku atbildību pret savu pilsētu. Reģiona ietekme uz lojalitātes un apmierinātības saistību šķita īpaši interesanta, jo skolās strādājošo atalgojumam gandrīz nav reģionālo atšķirību.

Rezultāti liecināja, ka reģions ietekmēja tikai saistību starp apmierinātību ar atalgojumu un aprēķina lojalitāti. Rīgā netika konstatēta statistiski nozīmīga saistība starp minētajiem mainīgajiem lielumiem. Pārējās Latvijas pilsētās saistība starp apmierinātību ar atalgojumu un aprēķina lojalitāti bija statistiski nozīmīga un negatīva ($r = -0,194$). Darbiniekiem, kas strādā citās Latvijas pilsētās un bija neapmierināti ar atalgojumu, tika konstatēta augstāka aprēķina lojalitāte nekā Rīgā strādājošajiem. Domājams, ka to noteica tieši ierobežotās iespējas strādāt citur. Šo apstākli veiksmīgi izmanto daudzas organizācijas, nosakot citās Latvijas pilsētās ievērojami zemāku atalgojumu par samērojamu darbu nekā Rīgā.

Pētījuma ierobežojumi

Pētījumam tika konstatēti vairāki ierobežojumi. Abās izlasēs tiek pievērsta pastiprināta uzmanība ar atalgojumu saistītiem jautājumiem. Skolās salīdzinājumā ar citām valsts organizācijām normatīvā lojalitāte varētu būt augstāka. Abās izlasēs sieviešu īpatsvars ir lielāks nekā vīriešu. Rēķinoties ar izlases specifiku, nebija iespēju pārbaudīt dzimuma ietekmi uz abu jēdzienu saistību. Skolotāji tādējādi identificējas ar izglītības sektoru kopumā, nevis konkrēto

skolu. Datu iegūšanas laikā vairākkārt bija jāatgādina, ka anketa jāaizpilda, domājot tikai par konkrēto skolu, nevis izglītības sektoru kopumā. Skolotāji uztvēra, ka darba devējs ir valsts (Izglītības un zinātnes ministrija), nevis katras skolas vadība. Rodas jautājums, vai pētījumā netieši netika iekļauta arī lojalitāte pret profesiju? Pētījums tika veikts, izmantojot šķērsgriezuma dizainu, kas neļāva izdarīt secinājumus par konkrēto attieksmju veidošanos un noturību, kā arī dažādu attieksmju savstarpējās saistības noturību. Pētījumā iegūto datu analīze tika veikta individuālā līmenī. Pētot lojalitāti pret organizāciju, datus būtu ieteicams analizēt arī organizācijas līmenī. Noslēgumā jāuzsver, ka pētījumā iegūtos rezultātus nevar vispārināt Latvijas mērogā uz visām privātajām un valsts organizācijām.

Pētījuma rezultāti Latvijas sociāli ekonomiskajā kontekstā

Attīstoties Latvijas ekonomikai, pieaugot iekšzemes kopproduktam, uzlabojas dzīves labklājība, palielinās atalgojums. Diemžēl minētā attīstība dažādās strādājošo grupās nenotiek vienmērīgi. Īpaši straujš labklājības līmeņa pieaugums vērojams komercorganizācijās salīdzinājumā ar valsts organizācijām un organizācijās, kas atrodas Rīgā, salīdzinājumā ar tām, kuras atrodas citos reģionos. Tāpēc pētījuma rezultāti ir nozīmīgi arī Latvijas sociāli ekonomiskajā kontekstā.

Darbinieku lojalitāte pret organizāciju un apmierinātība ar atalgojumu Latvijā ir ļoti aktuāls jautājums. Būtiskākā problēma saistīta ar to, ka darba motivācijas jautājumiem bieži tiek izmantota vienkāršota pieeja, pārvērtējot tiešo saistību starp apmierinātību ar atalgojumu un lojalitāti pret organizāciju. Daudzās organizācijās netiek atbildēti uz jautājumiem: "Kāda ir darbinieku saistība ar organizāciju un kāda ir atalgojuma loma darbinieku motivēšanā strādāt un palikt organizācijā?" Jāuzdod arī jautājums, cik zinātniski pamatotas ir atalgojuma sistēmas Latvijā?

Šī pētījuma rezultāti norādīja uz vairākām iespējām tos izmantot praktiski. Darbinieku saistībai ar organizāciju ir trīs atšķirīgi psiholoģiski stāvokļi. Vadītāji, kas vēlas precīzāk izprast konkrētu darbinieku motivāciju, varētu izveidot savu darbinieku lojalitātes profilus un iedalīt darbiniekus atbilstošās grupās. Cerams, ka pētījums palīdzēs vadītājiem labāk izprast atšķirības starp lojalitāti, apmierinātību ar darbu un apmierinātību ar atalgojumu. Pašlaik darbinieki subjektīvā izpratnē atalgojumu galvenokārt saista ar algu, tāpēc vajadzētu intensīvāk sekmēt attieksmju veidošanu pret dažādiem atalgojuma aspektiem – algu, atalgojuma administrēšanu, atvieglojumiem. Atkarībā no apmierinātības ar atalgojumu darbiniekus varētu iedalīt divās grupās – ar zemu un augstu apmierinātību ar atalgojumu. Tā būtu iespējams precīzāk raksturot lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību, protams, ņemot vērā organizācijas tipu. Vadītāji varētu

efektīvi izmantot atziņu, ka ne tikai apmierinātība ar atalgojumu ietekmē lojalitāti, bet arī lojalitāte ietekmē apmierinātību ar atalgojumu. Ja nav iespēju paaugstināt atalgojumu, darbinieku attieksmi pret to daļēji varētu mainīt, paaugstinot afektīvo un normatīvo lojalitāti. Pētījumā iegūtās atziņas varētu izmantot diskusijās, kā pilnveidot atalgojuma sistēmas dažādās organizācijās atbilstoši to mērķiem, īpaši skolās.

Apmierinātības ar atalgojumu un lojalitātes saistības pētījumu perspektīva

Nepieciešams turpināt pētīt abu jēdzienu struktūru. Īpaša uzmanība jāpievērš apmierinātības ar atalgojumu struktūrai, kā arī struktūras noturībai dažādās izlasēs, kuru veidošanā vajadzētu ņemt vērā šādus mainīgos – organizācijas tipu, amatu grupas, amatu hierarhiju. Tas pavērtu plašākas iespējas pētīt pastarpināto faktoru ietekmi uz lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu saistību. Īpaša uzmanība jāpievērš lojalitātei pret profesiju, to iekļaujot kā mainīgo lielumu minētās saistības izpētē. Veidojot darba motivācijas modeļus, noteikti būtu jāizmanto daudzdimensiju jēdzieni, jo tie precīzāk spēj izskaidrot darba motivāciju. Aktivāk būtu jāiesaistās starpkultūru lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu pētījumu veikšanā. Tāpēc Latvijā jāveic pētījumi, kas ļautu skaidrot lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu populārās kultūru raksturojošās dimensijās (piemēram, individuālisms, kolektīvisms, varas distance u.c.). Latvijā būtu nepieciešams salīdzināt lojalitāti un apmierinātību ar atalgojumu dažādās valsts organizācijās, jo tās ir atšķirīgas. Piemēram, ministrijas kā organizācijas nozīmīgi atšķiras no to pakļautībā esošajām valsts aģentūrām. Lojalitātes un apmierinātības ar atalgojumu pētījumos abas attieksmes jācenšas aplūkot lēmumu pieņemšanas kontekstā. Tas ne tikai ļautu labāk izprast abu jēdzienu ietekmi uz būtiskiem lēmumiem darbā, bet arī papildinātu teorētiskās atziņas par šādu lēmumu pieņemšanas procesu.

LITERATŪRA

Ambrose, M.L. (1999). Old Friends, New Faces: Motivation Research in the 1990s. *Journal of Management*. 25 (3), 1-63.

Buchko, A.A., Weinzimmer, L.G., Sergejev, A.V (1998). Effects of Cultural Context on the Antecedents, Correlates, and Consequences of Organizational Commitment: A Study of Russian Workers. *Journal of Business Research*. 43, 09-116.

Cohen, A., Gattiker, U.E. (1994). Rewards and Organizational Commitment across Structural Characteristics: A Meta-Analysis. *Journal of Business and Psychology*. 9 (2), 137-153.

Eagly, A.H., Chaiken, Sh. (1993). *The Psychology of Attitudes*. New York.

Farkas, A.J., Tetrik, L.E. (1989). A Tree-Wave Longitudinal Analysis of the Causal Ordering of Satisfaction and Commitment on Turnover Decisions. *Journal of Applied Psychology*. 74 (6), 855-868.

- Florkowski, G.W., Schuster, M.H. (1992). Support for Profit Sharing and Organizational Commitment: A Path Analysis. *Human Relations*. 45 (5), 507-520.
- Folger, R., Konovsky, M.A. (1989). Effects of Procedural and Distributive Justice on Reactions to Pay Raise Decisions. *Academy of management Journal*. 32 (1), 115-130.
- Fontes R&I, LTD. (2002). *General compensation survey of Latvia*. Corporate edition, available for participants of the survey.
- Heneman III, H.G., Schwab, D.P. (1985). Pay Satisfaction: Its Multidimensional Nature and Measurement. *International Journal of Psychology*. 20, 129-141.
- Mathieu, J.E. (1991). A Cross-Level Nonrecursive Model of the Antecedents of Organizational Commitment and Satisfaction. *Journal of applied Psychology*. 76 (5), 607-618.
- Mathieu, J.E., Zajac, D.M. (1990). A Review and Meta-Analysis of the Antecedents, Correlates, and Consequences of Organizational Commitment. *Psychological Bulletin*. 108 (2), 171-194.
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A Tree-Component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, 1, 61-89.
- Meyer, J.P., & Allen, N.J. (1997). *Commitment in the workplace: Theory, research, and application*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Miceli, M.P., Lane, M.C. (1991). Antecedents of Pay Satisfaction: A Review and Extension. *Research in Personnel and Human Resources Management*. 9, 235-309.
- Mowday, R.T., Steers, R.M., Porter, L.W. (1979). The Measurement of Organizational Commitment. *Journal of Vocational Behavior* 14, 224-247.
- Raševska, M., Kristapsone, S. (2000). *Statistika psiholoģijas pētījumos*. Rīga: Izglītības solī.
- Roe, R.A., Zinovjeva, I.L., Dienes, E., Horn, L.A.T. (2000). A Comparison of Work Motivation in Bulgaria, Hungary, and Netherlands: Test of a Model. *Journal of Applied Psychology*. 49 (4), 658-681.
- Scarpello, V Jones, F.F. (1996). Why Justice Matters in compensation Decision Making. *Journal of Organizational Behavior* 17, 285-299.
- Tabachnick, B.G., Fidell, L. (1996). *Using multivariate statistics*. New York: Harper Collins College Publishers.
- Yousef, D., A. (2000). Organizational commitment and job satisfaction as predictors of attitudes toward organizational change in non-western setting. *Personnel Review*. 29 (5), 567-592.